

ABDULLAH İBN MES'ÛD

VE

TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

Dr. Hüseyin KÜÇÜKKALAY
Konya Yüksek İslâm Enstitüsü
Tefsir, Arap Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi

ABDULLAH İBN MES'ÛD
ve
TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

(Doktora Tezi)

Dr. Hüseyin KÜÇÜKKALAY

Denizkuşları Matbaası - KONYA 1971

بســم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله والصلاة والسلام على سيدنا ومولانا محمد رسول الله وعلى اله وصحبه

ÖNSÖZ

Abdullah b. Mes'ûd, tefsir sahasında Abdullah b. Abbas'dan sonra ilk şahsiyet olarak karşımıza çıkar. Böyle, önemli bir kimsenin hayatı ve tefsir ilmindeki yeri, bu güne kadar ele alınıp incelenmiş değildir. Bu bakımdan, konunun işlenmesi ve sahabenin büyüklerinden olan Abdullah'ın tefsirle ilgili görüşlerinin açığa çıkarılmasının bize bu sahada yeni bilgiler vereceği muhakkaktır.

Çalışmalarımızda, Abdullah b. Mes'ûd'un, ayeti kerimelerin tefsiri hakkındaki görüşlerini tesbit etmek için Taberî tefsirini esas kâbul ettik. Bu sebeple de mezkûr tefsiri başından sonuna kadar inceliyerek Abdullah b. Mes-ûd'la ilgili bütün tefsir rivayetlerini çıkardık. Bu tefsiri esas kabul edişimizin birçok sebepleri vardır. Her şeyden önce Taberî tefsiri, naklî tefsirle il gilenenlerin muracaat edecekleri en geniş kaynak sayılır.Bu bakımdan Taberî, büyük değer kazanmıştır. Ayrıca Taberî'nin rivayetler arasında tercihler yaparak bir kısmını diğerleri üzerine takdim etmesi, tefsirini daha önemli bir seviyeye yükseltmiştir. Bunlarla beraber i'rab ve istinbatlara da yer veren Taberî, bu tefsiriyle birçoklarını gerilerde bırakmış bulunmakta dır. Bu tefsir, müslümanlar arasında olduğu gibi batılı ilim adamları arasında da takdir görmüştür. Hattâ Alman müsteşriklerinden Theodor Nöldeke, bu tefsirin bazı kısımlarını görünce 1860 senesinde, «Eğer bu tefsir elimizde olsaydı sonradan yapılan tefsirlerin hiçbirine ihtiyaç duymazdık» demiştir. Şu halde en -Nevevî'nin de belirttiği gibi, Taberî tefsiri saviyesinde bir tefsir yapılmış değildir. Bizim, daha başka çeşitli meziyetlere de sahip bulunan Taberî tefsirini esas ittihaz etmemiz işte bunlardan ileri gelmektedir.

Çalışmalarım esnasında benden her türlü yardımlarını esirgemiyen muhterem hocam Prof. M. Tayyib Okiç, Doç. Dr. Tâl'ât Koçyiğit Doç Dr. İsmail Cerrahoğlu ve Bağdat Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinde öğrenci iken tefsir hocamız olan Mısırlı Muhammed Hüseyin ez - Zehebî'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Hüseyin Küçükkalay
Tefsir Asistanı

Oğüllarım,

Mustafa ve Abdullah Mes'ûd Küçükkalay'a.

Dr. H. Küçükkalay
29-3-1971 Konya

Bu eser, Prof. M. Tayyib Okiç, Doç. Dr. Tal'at Koçyiğit, Doç.Dr. İsmail Cerrahoğlu, "Merhum„ Doç. Dr. Yaşar Kutluay'dan kurulu jüri tarafından 17-5- 1969 da doktora tezi olarak kabûl edilmiştir.

1. BÖLÜM

ABDULLAH İBN MES'ÛD
HAYATI, İLMİ ve ŞAHSİYETİ

A. HAYATI

1 - Cahiliye devri :

Ebû Abdirrahman Abdullah b. Mes'ûd (1) b. Ğafil b. Habib b. Şemh b. Fe'r b. Mahzûm b. Sahile b. Kâhel b. el-Haris b. Temîm b. Sa'd b. Hüzeyl b. Müdrike. Müdrike, Hz. Peygamberin de on dördüncü dedesidir. Ebû Abdirrahman künyesi Abdullah b. Mes'ûd'a Hz. Peygamber tarafından verilmiştir.

Bu büyük sahabinin İslamdan önceki yaşayışı ve hayatı hakkında ne yazık ki çok az bilgiye sahip bulunuyoruz. Bu hal birçok ashabda da aynı şekilde göze çarpmaktadır. Bilhassa bunlar arasından gerek siyasî ve gerekse daha başka yönleriyle tanınmamış olanların hayatları adeta karanlıklara gömülmüş erişilmesi güç hatta bazan imkansız bir mazidir. İşte bu kimselerden biri de Hz. Peygamberin gece ve gündüz yanından ayrılmamış ve O'na her türlü hizmeti yapmak için elinden gelen gayreti göstermiş olan Abdullah b. Mes'ûd'dur: (Ö. 32/652)

Bu büyük insanın İslamdan önceki hayat safhaları tam manasiyle malumumuz olmadığına göre diyebiliriz ki Abdullah b. Mes'ûd'un hayatı müslüman olduktan sonra başlamıştır. Çünkü Abdullah b. Mes'ûd'un anne ve babası çok fakir kimselerdi. Bu bakımdan Abdullah b. Mes'ûd cahiliye devrinde bazı kimseler gibi maddî yönden bir şöhrete sahip olamadı.

---

(1) İbn Sa'd الطبقات الكبرى Beyrut 1957, III/150; İbnu'l-Esîr Izzü'd-Dîn el-Cezerî أسد الغابة في معرفة الصحابة Mısır 1280, III/256; İbn Hacer el-Askalânî, الاصابة في تمييز الصحابة Mısır 1939, II/360; el-Belâzurî, أنساب الأشراف Mısır 1959, I/204; Hayru'd-Dîn ez-Ziriklî, الأعلام 1954, IV/280; İbn Kuteybe كتاب المعارف Mısır 1300, s. 84; Şemsu'd-Dîn Ebu'l-Hayr İbnu'l-Cezerî, غاية النهاية في طبقات القراء G. Bergsraesser neşri 1932, I/458; Muhammed b. Abdi'l-Berr el-Kurtubî, الاستيعاب في أسماء الاصحاب Mısır 1939 (el-İsabe'nin kenarında) II/308; İbn Hacer el-Askalânî, تهذيب التهذيب Haydarabad 1326, VI/27; Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, سير أعلام النبلاء Tahkik Dr. Salahu'd-Dîn el-Müneccid, Kahire 1956 I/331; Ebû Nuaym حلية الأولياء وطبقات الأصفياء Beyrut 1967, I/124; ez-Zehebî تذكرة الحفاظ Haydarabad 1955, I/13; İbnü'l-Cevzî, صفة الصفوة Haydarabad 1355,I/154; Ebû'l-Mevahib Abdulvehhab b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî, الطبقات الكبري el-Âmira 1316,I/18.

Babası Mes'ûd b. Ğafil, Abdullah b. el-Haris b. Zühre'nin halifi olarak bulunuyordu (2). Babasının bu tutumu yüzünden Abdullah b. Mes'ûd da cahiliye devrinde Zühre oğulları peymanlısı olarak tanınmıştır (3). Durum ne olursa olsun şurasını kat'i olarak ifade edebiliriz ki Abdullah b. Mes'ûd ilk sahabe zümresine dahildir (4). Biraderi Ukbe ve Annesi Ümmü Abd de aynı durumdadırlar.

Abdullah b. Mes'ûd'un kesin olarak ne zaman doğduğu hakkında bir bilgi elde edemedik. Onun doğumu da mazinin karanlıklarında kendini gizlemiş bulunmaktadır.

Ashab arasında «Abdullah» ismini taşıyan birçok kimseler vardı. Bu hususu ele alan İbnü's-Salah'ın (Ö. 643/1245) ifadesine göre (220) ye baliğ olmuş iken (5) «Abadile» kelimesinin yalnız Abdullah b. Abbas (Ö. 68/687), Abdullah b. Ömer (Ö. 71/690), Abdullah b. ez-Zübeyr (Ö. 73/692) ve Abdullah b. Amr b. el-As'a (Ö. 65/684) inhisar ettirilmiş olması tamamen istılahidir (6). Abdullah b. Mes'ûd ise ıstılahi anlamıyla «Abadile» den değildir. Çünkü bu ıstılah Abdullah b. Mes'ûd'un vefatından sonra meydana gelmiş bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'e (Ö. 241/855) Abadile'nin kimler olduğu sorulduğu zaman Abdullah b. Abbas, Abullah b. Ömer, Abdullah b. ez-Zübeyr ve Abdullah b. Amr b. el-As'ı saymıştır (7). Kendisine «Peki, ya Abdullah b. Mes'ûd» denilince onun Abadile'den olmadığını ifade etmiştir (8). Bu nevi ıstılahlara müteaddit ilimlerde raslanır. Meselâ nahv ilmiyle uğraşanların malumu olduğu gibi bu ilimde «el-Kitab» denildiği zaman İmamü'n-nühat lakabını haklı olarak kazanmış bulunan Siybeveyh'in (Ö. 180/796) Kitabu Siybeveyh (el-Kitab) ismiyle bilinen meşhur eseri kasdedilir. Tıpkı fıkh usülünde «el-Kitab» denildiği zaman Allah'ın (C.C.) Rasülüllah'a indirmiş olduğu Kur'an'ın muradedildiği gibi. Böyle bir ıstılahı fıkh ilminde de görüyoruz. Meselâ Hanefi Fukahasına ait fıkhî bir ibarede وقال في الكتاب cümlesini görmüş olsak bu ibaredeki «el-Kitab» lafzından meşhur Kudûrî metninin kasdedilmiş olduğunu anlarız.

Abdullah ismi, selef nezdinde bazı şehirlere nazaran muayyen kişilere itlak edilirdi. Bu kimseleri şu şekilde sıralayabiliriz (9).

---

(2) et-Tabakat, III/150; Üsdü'l-ğabe, III/256; el-İsâbe, II/360; el-İstîab, II/309.

(3) Üsdü'l-ğâbe, III/256; el-İsabe, II/360; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/332.

(4) Üsdü'l-ğabe, III/256; el-İsabe, II/360-361; Sıfatü's-safve, I/154; et-Tabakat, III/151; el-A'lâm, IV/280; Tezkiratü'l-huffaz, I/13

(5) İbnü's-Salah, علوم الحديث Haleb 1966, s. 266.

(6) Tecrîdi Sarih Tercümesi, Ankara 1957, I/27

(7) Ibnü's-Salah, Ulûmü'l-Hadîs, s. 266.

(8) Aynı yer

(9) İbnü's-Salah, Ulûmû'l-Hadis, s. 328-329

Mekke'de	Abdullah	denilirse	Abdullah	b. ez-Zübeyr,
Medine'de	»	»	»	b. Ömer,
Kûfe'de	»	»	»	b. Mes'ûd,
Basra'da	»	»	»	b. Abbas,
Horasan'da	»	»	»	b. el-Mubarak, (Ö.736/797)
Mısır'da	»	»	»	b. Amr b. el-As kasdedilir.

Görüldüğü gibi Abdullah b. Mes'ûd bu tasnife girmekte ve Abadile ismini alanlarla beraber bulundurulmaktadır. Bununla beraber el-Cevherî (Ö. 393/1002) Abadile'yi üç kimse olarak tanıtmış ve Abdullah b. ez-Zübeyr'i saymamıştır (10).

2 - İslâm devri :

a) Hazreti Peygamber devri :

Abdullah'ın müslüman oluşu garip bir tesadüfle vuku bulmuştur. Rivayetlere göre Hz. Peygamber ile Ebû Bekr (Ö. 13/634) müşriklerden kaçtıkları bir sırada (11) Abdullah b. Mes'ûd'a raslarlar. O zaman Abdullah, Ukbe b. Ebî Muayt'ın (Ö. 2/624) koyunlarını otlatmakta meşguldü (12). Hz. Peygamber koyunlarının başında onların idâresiyle uğraşan Abdullah b. Mes'ûd'a yaklaşır ve içecek bir miktar südü bulunup bulunmadığını sorar. Bu sual karşısında Abdullah b. Mes'ûd südünün bulunduğunu, fakat emanetçi olduğu için veremiyeceğini bildirir. Bunun üzerine Hz. Peygamber henüz süt vermemiş bir koyun bulunup bulunmadığını sorar. Abdullah b. Mes'ûd arzu edildiği şekilde bir koyun getirir. Hz. Peygamber koyunun memesini mesheder ve neticesinde bir mu'cize olmak üzere hiç süt vermemiş olan bu koyunun memelerinden süt iner. Bu süt bazı rivayetlere göre ortası çukur bir taşa (13), bazı rivayetlere göre de normal şekilde bir kaba sağılmıştır (14). Fakat bu kabın nev'i belli değildir. Bununla beraber bu, olsa olsa koyun otlatmakda bulunan bir insanın taşıyabileceği bir kapdır.

---

(10) el-Cevherî, الصحاح Mısır, 1956, I/502

(11) Ebû'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, السيرةالنبوية Kahire 1964, I/444,II/264-265; Sıfatü's-safve, I/155; et-Tabakat, III/151; el-İmamu Ahmed, المسند Mısır 1313 I/462

Müteaddit rivayetlerde Rasûlüllah ve Ebû Bekr'in müşriklerden kaçtıkları ifade olunurken Ahmed b. Hanbel Müsned'inde (I/379) şu rivayeti zikretmektedir:

عن ذرعن ابن‌مسعود قال : كنت أرعى غنما لعقبة بن أبي معيط فمر بي رسول‌الله وأبوبكر فقال‌ياغلام هل من‌لبن

Görüldüğü gibi bu rivayette Rasûlüllah ve Ebû Bekr'in müşriklerden kaçmış olduklarına temas edilmemiştir. Ancak (I/462) de zikredilen rivayette müşriklerden kaçmakta olduklarına sarih bir şekilde temas edilmektedir. Şu kadarı var ki Rasûlüllah ve Ebû Bekr'in müşriklerden kaçtıkları bir sırada Abdullah'a uğradıklarını bildiren rivayetlere bakarak bu hadisenin hicret esnasında vuku bulduğunu söyleyemeyiz. Şöyle ki: Abdullah b. Mes'ûd hicretten çok daha önce müslüman olmuştur. Hicret esnasında ise Mekke'de değildi. Bu bakımdan Abdullah'ın müslüman oluşunu hicret esnasına raslatmak hatalı olur. Bununla bera-

ber el-Buharî (Ö: 256/870) sahihinde (el-Amira 1315,III/96,IV/262, 189-190, 180-181) ve Ahmed b. Hanbel Müsned'inde (I/2-3) hemen hemen aynı manada olan hadisler üzerinde durmuşlardır. Bu hadislerde Ebû Bekr Rasûlüllah'la birlikte nasıl hicret ettiğini anlatırken:

فاذا انا براع قد اقبل، فاذا أنا براعى غنم يسوق غنمه ، فاذا أنا براع مقبل بغنمه

gibi tabirler kullanmıştır. Bazıları, ismi sarih olarak zikredilmeyen bu çobanın Abdullah b. Mes'ûd olduğu vehmine kapılmışlardır. Aynı ibare فاذا أنا براعي غنم مقبل şeklinde Müslim'in (Ö: 261/875) hicretle ilgili olarak rivayet ettiği hadiste (el-Amira 1333, VIII/236) geçmektedir. İbn Hacer el-Askalânî (Ö: 852/1449) فاذا أنا براع sözünü izah ederken (فتح الباري Bulak 1301, VII/8 de), çobanın ve koyun sahibinin ismine vakıf olmadığını beyan ederek şöyle demektedir: «el-Bera' hadisinde çobanın Abdullah b. Mes'ûd ile tefsir edilmesi doğru değildir. Çünkü burada هل أنت حالب denilmiş o da نعم cevabını vermişti. Abdullah'ın hadisinde ise Abdullah süt sağamıyacağına işaret etmişti. Ayrıca burada sütlü bir koyun sağılmış, Abdullah'ın hadisinde ise kuzulamamış bir koyun sağılmıştır. bununla beraber hadisin gerikalan kısmı olan ثم أتيته بعد هذا فقلت يا رسول الله علمني من هذا القول sözünde ise Abdullah hadisesinin hicretten önce olduğuna delil bulunmaktadır....» Çobanın ismi zikredilmeksizin rivayet edilen bir başka hadis de yine Ahmed b. Hanbel'in Müsned'indedir. (I/9) Burada ise فروا براعي غنم قال أبو بكر : فأخذت قد حالخلبت فيه لرسول الله صلي الله تعالى عليه وسلم كثبة من لبن فأتيته به فشرب حتي رضيت denilmekte ve südü sağanın Ebû Bekr olduğuna işaret edilmektedir. Aynı husus (IV/281)de de zikredilmiştir. Keza el-Buharî'de (IV/259, VI/246) südü sağanın Ebû Bekr olduğu anlatılmaktadır. Ayrıca ayın yarılma mu'cizesi İbn Hacer'in de dediği gibi (Fethu'l-Bârî, VI/464)Mekke'de ve tahminen hicretten beş sene kadar önce vuku bulmuştu. el-Buharî'de de zikredildiği gibi (VI/52, IV/243) Abdullah bu hadisenin ilk ve önemli şahidi sayılır. Bu duruma göre Abdullah'ın hicretten beş sene önce müslüman olarak bulunduğu anlaşılmaktadır. Habeşistana yapılan ilk hicret İbn Hacer'in nakline göre (Fethu'l-Bârî, VII/143) nübüvvetin beşinci senesinde ve Receb ayında olmuştur. Bu hadise de Abdullah'ın hicretten en az beş sene önce müslüman olarak yaşadığının bir delilidir. İbn Kesîr ise (Ö: 774/1373) sîre'sinde (II/265) sarih bir ifadeyle وقد قرا من المشركين sözünden maksadın hicret vakti olmadığını ve bunun hicretten önce bir zamana rasladığını beyan etmektedir.

(12) Hılyetü'l-Evliya, I/124; İbn Kesir البداية و النهاية في التاريخ Mısır 1932; III/32; el-İstîab, II/309; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/334-335; Üsdü'l-ğabe, III/256; Sıfatü's-safve, I/155; et-Tabakat, III/150.

Bazı rivayetlere göre Abdullah b. Mes'ûd Rasûlüllah'ı bu hadiseden daha önce de görmüştür. ez-Zehebî'nin (Ö:748/ 1348) ifadesine göre (Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I/333) Abdullah b. Mes'ûd bu hadiseyi özetle şöyle anlatmaktadır: «Kabilemden bazı kimselerle Mekke'ye ihtiyaçlarımızı temin etmek için gelmiştik. Bizi Abbas'a (Ö: 32/653) gönderdiler. Biz yanına geldiğimiz zaman Zemzem'in başında duruyordu. Biraz sonra biz yanında otururken Safa kapısından bir kimse geldi. (Abdullah burada Resûlüllah'ın vasıflarından bazılarını sayar) Sağında henüz bülüğa ermemiş güzelyüzlü bir genç ve arkalarında da mütesettira bir kadın vardı. Bu kimse Haceru'l-Esved'e doğru geldi ve ona hürmet ve saygıda bulundu. Yanındaki kadın ve genç de aynı şeyleri yaptılar. Daha sonra Ka'be'yi yedi defa tavaf etti. Sonra Rükn'e döndü. Elini kaldırıp tekbir getirdi ve ayakta bir süre durup rukua vardı. Biz Mekke'de böyle şeyleri görmediğimizden şaşırıp kalmıştık. Abbas'a «Bu din sizde yenimidir, yoksa biz

Bu sütten, önce Ebû Bekr, daha sonra da Hz. Peygamber içer (15). Bundan sonra Hz. Peygamber hayvanın memesine yumul demiş ve meme derhal eski haline dönüvermiştir. Bu açık ve bariz mu'cize karşısında kendinden geçmiş olan Abdullah. b. Mes'ûd, böyle bir kimsenin ancak hak yolunda olabileceğine inanmış ve Hz. Peygambere «Bundan bana da öğret» demişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber ellerini Abdullah b. Mes'ûd'un başına koyarak انك غلام معلم dedi. İşte bu hal Abdullah b. Mes'ûd'un müslüman olmasına sebep olmuştu (16). Bununla beraber Abdullah b. Mes'ûd'un müslüman olmasında bu hadiseyi bir sebep olarak görmeyenler de vardır. Şu halde Abdullah'ın müslüman oluşu en az iki ayrı vakte isnat olunmaktadır. Bu hususta ileri sürülen ikinci görüş ise Abdullah'ın Müslüman oluşunu, Hz. Peygamberin Arkam b. Ebi'l-Arkam'ın (Ö. 55/675) evine gelmesinden önceki bir zamana dayamaktadır (17). Abdullah'ın bizzat kendi ağzından duyulmuştur ki Abdullah b. Mes'ûd altıncı müslüman olduğunu söylemiştir (18). Şu halde Abdullah b. Mes'ûd'un müslüman olduğu tarih hakkında iki ayrı rivayet ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri yukarda da temas edilen süt hadisesidir. İkincisi ise bu süt hadisesiyle uzak yakın hiçbir alâkası yoktur. Süt hadisesiyle ilgili olmayan rivayete bakılacak olursa Abdullah b. Mes'ûd, Said b. Zeyd (Ö. 51/671) ve eşi Fatıme bintü'l-Hattab'ın müslüman oldukları zaman müslüman olmuştur (19). Ömer ise (Ö. 23/643) bu zamanlarda henüz müslüman olmuş değildi (20).

---

mi bilmiyorduk?» dedik. Abbas «Evet, sizler bunu bilmiyorsunuz. Bu kimse benim kardeşimin oğlu Muhammed b. Abdiliah'dır. Yanındaki genç Ali b. Ebî Talib (Ö: 40/661) ve kadın da Hatice'dir. (Ö: H. Ö. 3/620) Allah'a yemin ederim ki yer yüzünde Allah'a bu dinle ibadet eden bu üçünden başka kimse yoktur» dedi.

(13) Sıfatü's-safve, I/155; et-Tabakat, III/151; el-Müsned, I/379, 462; el-Bidâyetü ve'n-nihaye, III/32; Siyeru a'lami'n- nübelâ, I/335; Sîretü İbn Kesîr, I/444.

(14) el-Müsned, I/379; el-İstîab, II/309; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/335.

(15) Bu gibi münasebetlerde Hz. Peygamber bazan kendisi içer ve daha sonra yanındakilere verir, bazan da kendisi içmeden önce yanındakinin içmesini isterdi. Fakat burada sütten önce kimin içmiş olduğu meselesinde değişik rivâyetler varid olmuştur. Siyeru a'lami'n - nübelâ, (I/335) ve el-Müsned (I/379, 462) de önce Hz. Peygamberin içmiş olduğü rivayet edilmektedir. Halbuki Üsdü'l-ğabe'de (III/256) Hz. Peygamberin Ebû Bekr'e «İç» dediğine temas edilmektedir. Ahmed b. Hanbel ise (el-Müsned, I/462 de) son olarak sütten Abdullah'ın içtiğini rivayet etmektedir.

(16) İbn Hazm, جوامع السيرة Mısır Darü'l-Maarif s. 13; el-Müsned, I/379; Sıfatü's-safve, I/155; et-Tabakat, III/151; Üsdü'l-ğabe, III/256; Hılyetü'l-evliya, I/125; el-İstîab, II/309; Tehzîbu't-tehzib, VI/28.

(17) et-Tabakat, III/151; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/334.

(18) Siyeru a'lami'n-nübelâ. I/334; Sıfatü's-safve, I/155; el-İsabe, II/361; Hılyetü'l-evliya, I/126.

(19) Üsdü'l-ğabe, III/256; el-İstîab, II/309.

(20) Tezkiratü'l-huffaz, I/14; el-İstîab, II/309.

Abdullah b. Mes'ûd'un geçim sebebiyle koyunlarını otlattığı Ukbe b. Ebî Muayt ilk zamanlarda Hz. Peygambere hakarete teşebbüs edenler ve bil-fi'l hakaret edenler arasında yer alır. Ukbe, tanınmış Übey b. Halef ile hoş geçinirdi. Araları da oldukça iyiydi. Ayrıca Ukbe bir zamanlar Hz. Peygamberi dinlemiş ve ondan İslâm dinine dair bazı şeyler de duymuştu. Durumdan haberdar olan Übey, Ukbe'nin Hz. Peygambere karşı göstermiş olduğu bu yakınlığa çok sinirlendi.

Bu sebeple derhal Ukbe'ye gelerek «Muhammed ile oturup onu dinlediğin bana kadar geldi. Şimdi gidip onun yüzüne tüküreceksin ve bir daha da onunla beraber olmayacaksın. Aksi halde yüzüm yüzüne haram olsun» dedi. Ukbe Halef'in dediğini yaptı. Fakat ağzından çıkan tükürük kendi yüzüne döndü. İşte bunlar hakkında ويوم يعض الظالم على يديه يقول ياليتني اتخذت مع الرسول سبيلا - o gün (her) zalim nedâmetle iki elini ısırıp, ne olurdu ben o Peygamberin maiyetinde (Allah,a) bir yol edineyim,diyecektir.-ayeti (21) nâzil oldu (22).

Abdullah'ın yanında çalıştığı Ukbe'nin Hz. Peygambere daha başka kötü davranışları olduğunu da görüyoruz. Hatta bir defasında namaz kılmakta olan Hz. Peygamberin omuzlarına bir deve eşi atmıştı. Fakat kızı Fatıme (Ö.11/632) gelip onu kaldırdı. Daha sonra da Hz. Peygamber Kureyş'den bazı kimselerin helâk olmaları için dua etti (23). Bu kimseler arasında Ukbe b. Ebî Muayt da bulunuyordu (24).

Yine Ukbe'nin, Kureyş'in bir elçisi olarak Medine'ye gittiğini görüyoruz. Hadise Ebû Ca'fer et-Taberî'nin (Ö. 310/922) ifadesine göre şöyledir. «Kureyş en-Nadr b. el-Haris ve Ukbe'yi Medine'de bulunan bazı Yahudi alimlerine gönderirler ve onlardan Hz. Peygamberin bazı vasıflarını da söyleyerek bilgi almalarını isterler. Kendileriyle görüştükleri Yahudi alimleri bunlara bazı sorular öğretip onların Hz. Peygamberden sorulmasını söylerler. Netice itibariyle bunlar Hz. Peygamberden sorulur ve bu münasebetle de el-Kehf sûresi nâzil olur» (25).

---

(21) el-Fürkan sûresi 27.

(22) İbn Hişâm السيرة النبوية Mısır 1936,I/387; Ensâbü'l-eşraf, I/137-138.

(23) el-Müsned, I/393,

(24) el-Müsned, I/417. Ancak el-Buharî Sahihinde (I/65, 131-132) de Ukbe sarih olarak zikredilmemiş fakat فانبعث أشقى القوم ve أشقاهم terkipleri nakledilmiştir. Bununla beraber Buharî Abdullah'dan rivayet ettiği aynı manada olan bir başka hadisde (IV/71) Hz. Peygamberin başına eşi Ukbe'nin koyduğunu sarih olarak rivayet etmiştir. Hadise sonunda da Hz. Peygamber Ebû Cehl, Utbe, Şeybe, Velid b. Utbe, Ümeyye b. Halef ve Ukbe'nin helâk olmalarını istemiştir.

(25) et- Taberî, جامع البيان عن تأويل القرآن Mısır 1954, XV/191-192.

Bütün bunlardan anlaşılan tek şey Abdullah b. Mes'ûd'un yanında çalıştığı Ukbe'nin Hz. Peygamber için en büyük bir düşman olduğudur. Ancak Abdullah b. Mes'ûd müslüman olur olmaz Ukbe'nin yanından derhal ayrılmıştır. Yine et-Taberî'nin قيل ile naklettiği rivayetine bakılacak olursa (26) وماكان لمؤمن ولامؤمنة اذاقضي الله و رسوله امراأن يكون لهم الخيرة من أمرهم ومن يعص الله ورسوله فقد ضل ضلالا مبينا ayeti (27) — Allah ve peygamberi bir işe hüküm ettiği zaman gerek mü'min olan bir erkek, gerek mü'min olan bir kadın (için ona aykırı olacak) işlerinde kendilerine muhayyerlik yoktur. Kim Allah'a ve Resûlüne isyan ederse muhakkak ki o apaçık bir sapıklıkla yolunu sapıtmıştır. - Ukbe'nin kızı Ümmü Külsüm hakkında nâzil olmuştur. Bilindiği gibi Ümmü Külsüm müslüman olmuştu (28). Ukbe'nin oğlu Velid'in (Ö. 61/680) de Hz. Peygamber tarafından zekât toplamak için görevlendirilmiş olduğunu müşahâde ediyoruz. Ancak Velid, gittiği yerde öldürüleceğini zannederek geri dönüp gelmişti. Bunun üzerine

ياأيها الذين آمنوا ان جاءكم فاسق بنبأ فتبينوا أن تصيبوا قوما بجهالة فتصبحوا على ما فعلتم نادمين

— Ey iman edenler, eğer bir fasik size bir haber getirirse onu tâhkik edin. (Yoksa) bilmeyerek bir kavme sataşırsınız da yaptığınıza peşiman kimseler olursunuz.- ayeti (29) nâzil olmuştur (30). Ukbe daha sonra Bedr günü esir olarak getirilmiş ve Hz. Peygamberin emri üzerine öldürülmüştür (31). Ukbe hakkında nâzil olan ayetlerden biri de ان شانئك هو الأبتر -sana buğzeden (yokmu) zürriyetsiz olan şübhesiz odur.- ayetidir (32). Çünkü Ukbe Hz. Peygamber hakkında münâsebetsiz lâflar eder ve «Çocuğu olmayacak, nesli kesik» derdi (33). Ukbe'nin Hz. Peygambere karşı en üzücü davranışı, ellerini Hz. Peygamberin omuzlarına koyarak elbisesini bükmek suretiyle adetâ boğacakmış gibi hareket etmiş olmasıdır. Fakat o esnada Ebû Bekr yetişmiş ve Ukbe'yi iterek Hz. Peygamberi elinden kurtarmıştır (34). Ebû Talib'in (Ö. H. Ö. 3/620) vefat etmek üzere olduğu bir anda yanına bir heyet gitmişti. Bu heyet, Ebû Talib'in Hz. Peygambere nasihat etmek suretiyle davasından vazgeçmesini istemesi için ricada bulunacaktı. Giden bu heyet ara-

---

(26) et - Taberî, XXII/12.
(27) el-Ahzâb sûresi 36.
(28) et-Tabakat, VIII/230.
(29) el-Hucurat sûresi 6.
(30) Tefsiru't-Taberî, XXVI/42; el-Cassas أحكام القرآن 1335,III/398; el-Makrîzî, امتاع الأسماع Kahire 1941, I/439-440.
(31) Tefsiru't-Taberî, XXVI/42; el-Cassas, Ahkâmü'l- Kur'an, III/391.
(32) el-Kevser sûresi 3.
(33) Tefsiru't-Taberî, XXX/329.
(34) el- Buharî, VI/34-35.

sında Ukbe b. Ebî Muayt da vardı (35).

Böylece yukarda bir dereceye kadar şahsiyetinden bahsetmiş olduğumuz Ukbe'nin yanında çalışan Abdullah b. Mes'ûd müslüman olur olmaz yepyeni bir hüviyetle ve altıncı müslüman olarak karşımıza çıkıyor. Abdullah müslüman olduktan sonra daima Hz. Peygamberin yanında olmaya başlamıştı. Onun yanına gelir, ayakkabılarını giydirir, bir yere gitmek istedikleri zaman daima önünde yürür, yıkanırken onu gizler ve uyuyunca da uyandırırdı (36). Oturulması gereken bir yere geldiği zaman Hz. Peygamberin ayakkabılarını çıkarır ve koltuğunun altına alırdı. Bu Abdullah b. Mes'ûdun adeti idi. Hülasa olarak ifade etmek gerekirse diyebiliriz ki Abdullah b. Mes'ûd Hz. Peygamberin yolculuğa çıkınca ihtiyaç duyacağı bazı eşyanın (yatağının, taharetle ilgili şeylerin, yastığının) taşınmasına vesile olurdu. Yolda olmadıkları zaman ise temas ettiğimiz gibi Hz. Peygamberin ayakkabılarını giydirir, bir yere gitmek istediği zaman en ıssız yerlerde bile olsa önünde yürür, uyuyunca uyandırır ve yıkanırken de onu gizlerdi.

Abdullah b. Mes'ûd gayet kısa boylu, fazlasiyle zayıf, çok güzel kokular kullanan ve en güzel elbiseler giyen bir kimse idi (37). Hatta karanlık bir gecede güzel kokusundan onu herkes tanırdı (38). Saçları omuzlarına dökülmüştü, oldukça uzun sayılırdı. Bazıları köprücük kemiğine kadar uzamış olduğunu söylemektedir (39). Namaza durunca da bunları kulaklarının arkasına atar ve ondan sonra namazını kılardı (40). Bacakları çok ince idi (41). Hz. Peygamber Abdullah b. Mes'ûd'un cennetlik olduğunu müjdelemişti (42). Teni çok esmerdi (43). Son derece mütevazi olan Abdullah b.

---

(35) Ebu'l-Hesen el-Vahidî, أسباب النزول Mısır 1959, s. 127.

(36) Sıfatü's-safve, I/155-156; et- Tabakat, III/153; Ğayetü'n-nihaye, I/548; Üsdü'l-ğabe, III/257; Siyeru a'lami'n-nübela, I/337-338; İbnü'l-Cevzî, الوفا بأحوال المصطفى Kahire 1966, II/582.

(37) Kitabü'l-maarif, s. 84; Sıfatü's-safve, I/155; Ğayetü'n-nihaye, I/458; et-Tabakat, III/157; el-İstîab, II/312; Siyeru a'lami'n -nübela, I/333. Abdullah b. Mes'ûd'un güzel kokular sürünüp çok temiz giyinmesi, Rasûlüllah'ın ayağına giydiği şeylere saygısından ileri gelmekteydi. Çünkü Rasûlüllah bir yere girdiği zaman ayağındakileri çıkarırdı. Bunları alan Abdullah, abasının içine alırdı. Saygısızlık olmasın diye de-temas edildiği gibi-güzel kokular kullanırdı. (Tabakatü'ş-Şa'rânî, I/18)

(38) et-Tabakat, III/157; el-A'lam, IV/280.

(39) et-Tabakat, III/158; Kitabü'l-maarif, s. 84; el-İstîab, II/312.

(40) Kitabü'l-maarif, s. 84; et-Tabakat, III/158.

(41) el- Müsned, I/420; et-tabakat, III/155; Ğayetü'n-nihaye, I/458; Üsdü'l-ğabe, III/259; Sıfatü's-safve, I/157.

(42) Üsdü'l-ğabe, III/257; el-İstîab, II/310; Ahmed Zeynî Dahlân من السيرة النبوية والآثار المحمدية Mısır 1310 I/96.

(43) el- Müsned, I/417; et-Tabakat, III/158; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/332.

Mes'ûd'un kullandığı yüzük bir demir parçasından yapılmıştı (44).

Temas edildiği gibi Abdullah b. Mes'ûd Ömer'den önce müslüman olmuştur. Bu hususu Abdullah'ın kendi ifadesinden de anlıyoruz. Abdullah b. Mes'ûd diyor ki: «Ömer müslüman olmadan önce Ka'be yanında namaz kılamıyorduk. Ömer müslüman olunca Kureyş müşriklerine karşı geldi. Böylece hem kendi ve hemde biz Ka'be yanında namaz kılmaya başladık.» Yine Abdullah b. Mes'ûd şöyle demektedir: «Ömer'in müslüman oluşu feth, hicreti zafer ve halifeliği de rahmetdir. Ömer müslüman oluncaya kadar biz Ka'be yanında namaz kılamıyorduk (45).»

Müracaat ettiğimiz kaynaklardan Abdullah b. Mes'ûd'un iki hanımı olduğunu tesbit ettik (46). Hanımlarından biri Rayta, (47) diğeri ise Zeyneb'dir. (48) Zeyneb müslüman olmuş ve Hz. Peygambere bey'at ettikten sonra kendisinden hadis bile rivâyet etmiştir (49). Zeyneb'in bazı el işleriyle uğraştığı ve Abullah b. Mes'ûd'a yardımcı olduğu bilinmektedir. Kendisinin rivayet ettiği bir hadiste özetle şöyle deniliyor: «Rasûlüllah bize bir konuşma yaptı ve dedi ki: «Kadınlar, ziynetlerinizden de olsa sadaka veriniz. Çünkü kıyamet gününde cehennem halkının çoğunu siz teşkil ediyorsunuz.» Abdullah b. Mes'ûd eli bol bir insan değildi. Ona, Rasûlüllah'a bir sor, kocama ve elim altında bulunan yetimlere sarfedeceğim para sadaka olurmu? dedim. Fakat Abdullah, Rasûlüllah'ın mehabetini taşıdığından bana «Sen git ve sor» dedi. Rasûlüllah'ın kapısına kadar gittim. Kapıda Zeyneb isminde ve benim durumumda olan Ensarlı bir kadın daha vardı. Bizi Bilâl (Ö. 20/640) karşıladı. Bilâl'e, istediklerimizi Resûlüllah'a sormasını söyledik. Bilâl içeri girdi ve kapıda Zeyneb, var dedi. Resûlüllah, hangi Zeyneb olduğunu sordu. Bilâl, Abdullah'ın hanımı ve Ensardan bir Zeyneb, kocalarına ve baktıkları yetimlere vermekte oldukları nafakadan soruyorlar, dedi. O zaman Rasülûllah yanıma geldi ve «Sizler için iki ecr vardır. Biri akrabalık, ikincisi de sadaka ecridir dedi (50).»

Hatta وا ـألوا ما أنفقتم وليسألوا ما أنفقوا - sarfettiğiniz (mehr)i isteyin, (Kâfirler de size hicret eden mü'min kadınlara) harcadıkları (mehr)i istesinler- ayetinde (51) Abdullah b. Mes'ûd'un hanımı Zeyneb'in de muradedilmiş

---

(44) et-Tabakat, III/158; Kitabü'l-maarif, s. 84.

(45) Siretü İbn Hişam, I/366, 366-367.

(46) Biz elimizdeki eserlerden Abdullah'ın iki hanımı olduğunu tesbit edebildik. Fakat Abdullah'ın başka kadınlarla evlenmiş olabileceği de ihtimal dahilindedir.

(47) et-Tabakat, VIII/290.

(48) Ömer Rıza Kâhhâle, أعلام النساء في عالمي العرب والاسلام Şam 1958, II/74. Burada Zeyneb'in sekiz hadis rivayet ettiği belirtilmektedir. et-Tabakat, VIII/290.

(49) et-Tabakat, VIII/290.

(50) el-Buharî, II/128; el-Cassas, Ahkâmu'l-Kur'an, III/137.

(51) el-Mümtehine sûresi 10.

olduğu ilerî sürülmektedir (52).

Abdullah b. Mes'ûd'un üç erkek evladına raslıyabiliyoruz (53). Bunlar Abdurrahman, Utbe ve Ebû Ubeyde'dir. Küçüklüklerinde de son derece güzel olan bu üç çocuk (54) ilim ve irfan yuvasında yetişmişler ve nesilleri de aynı şekilde devam etmiştir. Abdurrahman'ın çocuklarından Kasım, bir müddet dedesinin yapmış olduğu Kûfe kadılığında bulunmuştur (55). Abdurrahman'ın ikinci oğlu Ma'n'ın oğlu Kasım da (Ö. 175/791) bir müddet Kûfe kadılığı yapmıştır (56). Kasım, fıkh, hadis ve şiir gibi ilim dallarında bir hayli şöhrete sahip bulunuyordu (57).

İkinci oğlu Utbe ise onun da nesli bir ilim ve irfan yuvası halinde devam etmiştir. Ebu'l-Ahvas diyor ki: «Bir gün Abdullah b. Mes'ûd'un yanına gelmiştik. Yanında nurlar gibi güzel üç erkek çocuk vardı. Güzelliklerinden şaşa kalmıştık. Abdullah b. Mes'ûd « Her halde onlarla beni gıpta ediyorsunuz» dedi. Biz «Evet, bir mü'min bunlarla gıpta edilir» dedik. Abdullah b. Mes'ûd küçücük evinin tavanına başını kaldırıp orada yuva yapmış ve yumurtalarını bırakmış olan bir kuşa başını çevirerek «Vallahi, dedi, şu kuşun yuvasının düşüp yumurtalarının kırılmasındansa bu üç çocuğumu gömüp topraklarından elimi silkmiş olmam bence daha iyidir» (58).

Bu hadise aynı zamanda Abdullah b. Mes'ûd'un mahlukata karşı şefkat ve merhametinin derecesini de göstermektedir.

Abdullah b. Mes'ûd'ûn Ebû Avn künyesiyle tanınan Utbe (Ö. 44/664) isimli bir kardeşi vardı (59). Utbe'nin baba bir ana ayrı kardeş olduğu söylenmişse de ana baba bir kardeş olduğu daha doğrudur (60). İlk müslümanlar arasında bulunan Utbe, Habeşiştan'a yapılmış olan ikinci hicrette bulunmuş ve Uhûd savaşına da diğer müslümanlar gibi iştirak etmiştir (61).

---

(52) el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, III/441.

(53) Sıfatü's-safve, I/160; Kitabü'l-Maarif, s. 85.

(54) Sıfatü's-safve, I/160.

(55) et-Tabakat, VI/303.

(56) et-Tabakat, VI/384.

(57) Aynı yer.

(58) Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrac et - Tûsî, اللمع في التصوف Leiden 1914 Tahkik, Reynold Alleyne Nicholson, s. 136; Sıfatü's-safve, I/160; Hılyetü'l-evliya', I/133. ez-Zehebi'nin rivayetine göre (Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/343-344) Abdullah b. Mes'ûd'un Sare isminde bir de kızı vardı. Fakat ez-Zehebî bu kızın hangi hanımından olduğuna temas etmemiştir. Ömer Rıza Kâhhâle de a'lâmü'n'nisa'da (II/137) Sâre'nin babasından rivayetleri olduğunu nakletmektedir.

(59) et-Tabakat, IV/126-127; Kitabü'l-Maarif, s. 85; Ensabü'l-eşraf, I/204; el-İsabe, II/449.

(60) Ensabü-l-eşraf, I/204; Bedru'd-Din [el-Aynî, عمدة القاري VIII/187; el-İsabe II/449.

(61) Üsdü'l-ğabe, III/366; el-İsabe, II/449.

Hz. Peygamberden rivayeti yoktur (62). Ömer'in hılâfetinde ve Medine'de vefat etmiş, namazını da bizzat Ömer kıldırmıştır. Utbe'nin Abdullah isimli bir oğlu vardı ki Abdü'l-Melik b. Mervan (Ö. 86/705) ın halifeliği zamanında Kûfe şehrinde vefat etti. Fıkh ilminde büyük bir şöhrete sahip bulunuyordu. Abdullah'ın da Ubeydullah (Ö. 98/716) adında bir oğlu vardı. ez- Zührî'nin (Ö. 124/742) kendisinden rivayetlerde bulunduğu söylenmektedir. Abdullah'ın ikinci oğlu Avn'dir (Ö. 115/733). Çok zahid ve alim bir kimse idi. Bir müddet el-Mürcie fırkasının fikirlerini benimsemiş, fakat daha sonra bu kanaatinden dönmüştür. Şu beyitler bu hususa işaret etmektedir:

وأول ما نفارق غيرشك — نفارق ما يقول المرجئونا
وقالوا مؤمن دمه حلال — وقد حرمت دماء المؤمنينا
وقالوا مؤمن من أهل جود — وليس المؤمنون يجاربونا

Avn b. Abdillah halife Ömer b. Abdi'l-Aziz (Ö. 101/720) tarafından çok sevilirdi. Hatta zamanın meşhur şairlerinden Cerir b. Atıyye (Ö. 110/728) buna işaret ederek şu beyitleri söylemiştir:

ياأيها القاريء المرخي عمامته — هذا زمانك اني قد مضي زمني
أبلغ خليفتنا إن كنت لاقيه — أني لدي الباب كالمشدود في قرن

Ömer b. Abdi'l-Aziz'in Avn'e gösterdiği yakınlık onun takva ve ilmî derecesinden ileri gelmekteydi.

Abdullah b. Mes'ûd'un kardeşi vefat edince gözleri yaşla dolmuştu. Kendisine «Ağlıyormusun yoksa» denildiği zaman şöyle cevap verdi: «Bu, Allah'ın (c.c.) yarattığı ve insan oğlunun da malik olamıyacağı bir rahmettir (63). Utbe'den gelen çeşitli rivayetler vardır (64).

Abdullah b. Mes'ûd'un köle olarak hizmetkârları da vardı Bunlardan ilki Umeyr'dir (65). Ancak, Abdullah b, Mes'ûd Umeyr'i azat etmiştir (66). Abdullah'ın, Umeyr ile bazı yolculuklarda beraber bulunduğu rivayet edilmektedir (67). Ayrıca Abdullah b. Mes'ûd Umeyr'i azad etmeden önce ona «Kim bir köle azad ederse o kölenin malı azad edenindir» şeklinde bir hadis duyduğunu söylemiş ve Umeyr'in malı olup olmadığını sormuştur (68). Umeyr'in Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayetleri vardır.

Abdullah b. Mes'ûd'un hizmetkârlarından biri de Nüfey'dir (69). Bu

(62) Kitabü'l-Maarif, s. 85.
(63) et-Tabakat, IV/127.
(64) Meselâ el-Buharî, (VI/5) de bu rivayetlerden biri görülmektedir.
(65) et.Tabakat, VI/209.
(66) Aynı yer.
(67) Aynı yer.
(68) el-Cassas, Ahkamü'l-Kur'an, III/189.
(69) et-Tabakat, VI/202; Siyeru a'lami'n.nübelâ, I/333.

kimesenin de Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayetleri olmuştur. Bu rivayetlerden birinde Nüfey', Abdullah b. Mes'ûd'un en güzel kokular sürünen ve en güzel elbiseler giyen bir kimse olduğunu söylemektedir (70).

Zühre oğulları peymanlısı olarak tanınan Abdullah b. Mes'ûd da Habeşistan'a hicret edenler arasında bulunuyordu (71). Habeşistan'a yapılan her iki hicrete de iştirak eden Abdullah b. Mes'ûd'un yalnız ikinci hicrete katılmış olduğunu ileri süren rivayetlerin sıhhatli olduğunu sanmıyoruz.

O zaman ashab, Habeşistan kıralı tarafından izzet ve ikramla karşılanmışlardı. Fakat çok kısa bir müddet sonra Kureyş'in iman ettiği haberi Habeşistanda bulunan müslümanlara kadar ulaşmış bulunuyordu. Habeşistan kıralının himayesinde bulunan müslümanlar Kureyş'i müslüman oldular ve Hz. Peygamberin nübüvvet ve risâlesini tasdik ettiler zanniyle avdete karar vererek geri dönmüşlerdi. Fakat Kureyş hakkında çıkan bu haber doğru değildi. İşte bu sebeble Habeşistandan dönen müslümanlar arasında Abdullah b. Mes'ûd da bulunuyordu.

Abdullah b. Mes'ûd'un her iki defasında da Habeşistan'a hicret etmiş olduğu rivayeti daha kuvvetli bir şekilde kendini göstermektedir. Hatta el-Belâzürî (Ö. 279/892) bu hususta şöyle diyor (72). هاجر في المرة الثانية و يقال في المرتين جميعا و ذلك أثبت Bu meselede bizim fikrimiz de Abdullah b. Mes'ûd'un Habeşistan'a ikinci defa hicret etmiş olduğu merkezindedir. Müslümanların Habeşistan'dan dönüşlerini, Hz. Peygamberin, putları şefaatleri umulur şeyler olarak zikretmiş olmasına bağlıyan rivayet taraftarlarının fikirleri doğru değildir (73). Hususan üsülcüler bunu asla kabul etmezler.

Hz. Peygamber o sözünden melekleri kasdetmiştir. Ayrıca Hz. Peygamberin bunu söylemesi müşriklerin tutumunu hayretle karşılamış ve onların haline şaşmış olmasına ma'tufdur (74).

---

(70) et.Tabakat, VI/202.

(71) Sîyeru a'lami'n-nübelâ, I/151; Sîretü İbn Kesîr, II/3; el.İsabe, II/361; Sıfatü's-safve, I/154; Ensâbü'l-eşraf, I/204; el.Hafız Yusuf b. Abdi'l-Ber, الدرر في اختصار المغازى والسير Kahire 1966, s. 53; İbn Seyyidi'n-nas, عيون الأثر في فنون المغزي والشمائل والسير Kahire 1356, I/116; Yahya b. Ebî Bekr el. Amirî, بهجة المحافل وبغية الأماثل في تلخيص المعجزات والسير والشمائل 1331, I/95.

(72) Ensabü'l-eşraf, I/204. Hatta bazı rivayetlerde Abdullah b. Mes'ûd'un ikinci hicretten dönünce doğrudan doğruya Medine'ye geldiğinden ve o zaman Rasûlüllah'ın Bedr savaşı için hazırlıklarda bulunduğundan bahsedilmektedir. İbn Hacer'in nakline göre (Fethu'l-Bârî, III/60) Abdullah Bedr savaşına yetişebilmek için dönüşte biraz da acele etmiştir. Bu duruma göre Abdullah'ın hicretten döndükten sonra Rasûlüllah'la içtimaı Medine'de vuku bulmuştur. ez-Zehebî de (Siyeru a'lami'n-nübela, I/332) de Abdullah'ın ikinci hicrete iştirak etmiş olduğunu kesin bir ifadeyle anlatır.

(73) Fazla bilgi için Bkz: et-Takakat, I/205; Şîretü İbn Hişam, II/3, dipnot.

(74) Sîretû İbn Hişâm, II/3, dipnot.

Abdullah b. Mes'ûd'un Habeşistan'dan dönüşü Medine devrine raslamaktadır (75). Habeşistanda bulunduğu bir sırada, Abdullah b. Mes'ûd'un her hangi bir sebepten dolayı suçlandırıldığı ve buna binâen iki dinar kadar rüşvet verdiğini ifade eden rivayeti kabul etmemiz imkan dahilinde değildir (76). Bu, olsa olsa her hangi bir yasağı bilmeyerek işlemiş olmaktan dolayı kendisinden kesilmiş bir ceza olabilir.

Kureyş'in iman etmiş olduğunu zannederek Habeşistandan dönen bir hayli müslüman vardı (77). Abdullah b. Mes'ûd'la beraber bu uzun dönüş yolculuğuna Osman b. Affan (Ö.35/656) ve eşi Rukayye (Ö.2/624), Ebû Huzeyfe (Ö. 12/633) ve eşi ile Ebû Seleme b. Abdi'l-Esed de (Ö.3/624) iştirak etmişlerdi (78). Habeşistan'a gidenler arasında Abdullah b. Mes'ûd'un kardeşi Utbe b. Mes'ûd da bulunuyordu (79). Utbe, Ca'fer b. Ebî Talip (Ö. 8/629) gelinceye kadar orada kalmıştır. Başka bir rivayete göre daha önce dönmüştür (80). Abdullah'ın kardeşi Utbe'nin de fıkh ilminde büyük değeri olduğunu söyleyen ez-Zührî, «Ne yazık ki uzun yaşamadı» diyor (81). Aynı şekilde ez-Zührî, gerek suhbet ve gerekse hicret hususlarında Utbe'nin Abdullah'dan geride olmadığını söylemektedir (82).

Müşriklerin eziyetleri bir hayli artmış bulunuyordu. Öyle ki müslümanların artık tehammül ve takatları kalmıyor gibiydi. Bu sebeple, Medine'ye hicretle emrolundular. İlk olarak Mekke'yi terkedenler arasında Mus'ab b. Umeyr (Ö.3/625), Ammar b. Yâsir (Ö.37/657), Sa'd b. Ebî Vakkas (Ö. 55/675), Abdullah b. Mes'ûd ve Bilâl bulunuyordu. Daha sonra da Ömer yirmi kadar yakıniyle hicret etmişti. Bundan sonra Müslümanlar birbirleri peşinden Medine'ye hicret ettiler (83). Mekke'de ise Hz. Peygamber, Ebû Bekr ve Ali'den başka kimse kalmamıştı. Elimizde mevcut rivayetlere göre Abdullah b. Mes'ûd Medine'ye hicret edince Muaz b. Cebel'e (Ö.-18/639) inmiştir (84). Bu durum, Abdullah b. Mes'ûd ile Muaz b. Cebel arasında kuvvetli bir dostluğun olduğunu göstermektedir. Bununla beraber bir başka rivayette Abdullah'ın Sa'd b. Hayseme'nin (Ö.2/624) evine inmiş

---

(75) el-Cassas, Ahkamü'l- Kur'an I/445-446.

(76) et-Tabakat, III/151.

(77) İbn Hişâm, (es-Sîretü'n-Nebeviyye, II/8) bunların otuz kadar müslüman olduğunu söylemektedir.

(78) Cevamiu's-sîre, s. 65.

(79) Aynı eser s. 59.

(80) el-İsabe, II/449.

(81) Üsdü'l-ğabe, III/367; el-İsabe, II/449.

(82) el-İsabe, II/449; Üsdü'l-ğabe, III/367.

(83) İmtau'l-esma', I/38.

(84) et-Tabakat, III/151.

olduğu söylenmektedir (85). Burada Hz. Peygamber Abdullah b. Mes'ûd ile ez-Zübeyr b. el-Avvam (Ö.36/656) ve Muaz b. Cebel aralarında muahat yanî kardeşlik ilan etmişti (86). Ancak Abdullah b. Mes'ûd ile Muaz b. Cebel arasındaki yakın alâkanın neden ve niçinlerini izah eden bir yer göremedik. Bundan başka Hz. Peygamber Ebû Bekr ve Ömer, Osman ve Abdurrahman b. Avf (Ö. 32/652) Hamza, (Ö. 3/625) ve Zeyd b. Harise (Ö. 8/629) arasında da kardeşlik kurmuştu (87).

Bazı kayıtlardan Abdullah b. Mes'ûd'un Şamda da bulunduğunu öğreniyoruz (88). Ancak bazıları Abdullah'ın Şamda bir had tatbik etmiş olduğuna temas etmekle beraber orada ne maksat ve gaye sebebiyle bulunduğuna dair bir bilgi vermemiştir. Fakat Üsdü-l-ğabe ve el-İsabe'de zikr edilen rivayetlere bakılacak olursa Abdullah b. Mes'ûd Şam'a Yermuk savaşına katılmak için gitmiştir (89). Abdullah'ın bu savaştaki görevinin harpte elde edilen ganimet ve bunlarla ilgili işlerin tanzimi olduğu da zikr edilmektedir. Ayrıca Hıms'da bir kimseye içki içmiş olmasından dolayı had ikame ettiren Abdullah b. Mes'ûd'un bu şehirde de bir müddet kaldığını anlamış bulunuyoruz (90). Şayet İbn Sa'd'in (Ö. 230/844) rivayetine bakılacak olursa Ömer, Abdullah b. Mes'ûd'u Kûfe şehrine Hıms'dan yollamıştır (91).

Elimizdeki rivayetlere göre Abdullah b. Mes'ûd bütün savaşlarda bulunmuş ve tehallüf etmemiştir (92).

Bir gün Abdullah b. Mes'ûd Rasûlüllah'ın emriyle bir ağaca çıkmıştı. Ağaca tırmandığı anda ayaklarının inceliğine bakan ashab gülmeye başladılar. Rasûlüllah «Ne gülüyorsunuz, kıyamet günü Abdullah'ın bir ayağı Uhud dağından daha ağırdır» dedi (93). Bu ve benzeri hadiselerden anlaşı-

---

(85) et-Tabakat, III/152.

(86) et-Tabakat, III/152; Ensabü'l-eşraf, I/270; Siyeru a'lami'n-nübelâ I/350. el-İstîab sahibinin ifadesine göre kardeşlik, Abdullah ile ez-Zübeyr arasında ilân edilmiştir. İbn Abbas, Enes b. Malik'le de Abdullah arasında kardeşlik ilân edildiğini söylemiştir. (el-İsâbe, II/361); ed-Dürer fi'h-tisari'l-mağazî ve's-siyer, s. 97.

(87) Ensabü'l-eşraf, I/270.

(88) el-Cassas, Ahkamü'l Kur'an, III/283.

(89) Üsdü'l-ğabe, III/258; el-İsabe, II/361.

(90) el-Buharî, VI/102, el-Müsned, I/378.

(91) et-Tabakat, III/157; Siyeru a'lami'n nübelâ, I/351. İbn Kesîr'in ifadesine göre (el-Bîdâyetü ve'n-nihaye, VII/52) Ebû Ubeyde (Ö: 18/639) Hıms şehrini fetedince Hz. Ömer'e ğanimetin beşte birini Abdullah b. Mes'ûd'la göndermişti. Hz. Ömer Abdullah'ı Hıms'a geri yolladı ve daha sonra da oradan Küfe'ye gitmesini istedi.

(92) Tehzîbu't-tehzîp, VI/27; el-İsabe, II/361; Sıfatü's-safve, I/154. Hatta ez-Zehebî-nin rivayetine göre (Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/337) Uhud savaşında Rasûlüllah'la sebat eden dört kişiden biri de Abdullah idi. el-Hafız Abdu'l-Berr'in (Ö:737/1337) ifadesine göre Abdullah, Ubeyde b. Cabir'i bu savaşta öldürmüştür. (ed-Dürer fihtisari'l-mağazî ve's-siyer, s.116)

(93) et-Tabakat, III/155; el-Müsned, I/420; Ğayetü'n-nihaye, I/458; Üsdü'l-ğabe, III/259;

lıyor ki Abdullah b. Mes'ûd bünye itibariyle çok zayıf, çok kısa boylu ve küçük yapılı idi. Fakat bu zahiri görünüş onun Hz. Peygamber tarafından sevilmesine ve yukarıdaki iltifata mazhar olmasına asla mani değildi.

Biz bu muhtasarda Abdullah b. Mes'ûd'un katıldığı bütün savaşları ele alarak birer birer üzerinde duracak değiliz. Bununla beraber Abdullah b. Mes'ûd'un unutulmaz bir hatırası olan önemli bir hadiseye de burada temas etmeden geçmiyeceğiz. Bu büyük ve önemli hadise Abdullah b. Mes'ûd'un, Hz. Peygamberin en büyük ve baş düşmanı olan Ebû Cehl'i (Ö.2/624) öldürmüş olduğudur (94). Rivayetlerin hangisine bakılırsa bakılsın Abdullah b. Mes'ûd Bedr savaşında küçük ve zayıf bünyesine rağmen elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Şimdi bu hadiseyi kısa olarak ele alalım. Bedr savaşı son bulunca Hz. Peygamber ölüler arasında Ebû Cehl'in de aranmasını emretmişti (95). Ayrıca Hz. Peygamber, Ebû Cehl'i sima bakımından tanıyamazlarsa diz kapağındaki bir yara izine de dikkat etmelerini tenbih etmişti. Bu iz Hz. Peygamber henüz küçük yaşlarda iken Abdullah b. Cüd'an'ın sofrasında beraber bulunduğu Ebû Cehl'i itmesinden meydana gelen yaradan kalmıştı. Abdullah b. Mes'ûd diyor ki: «Onu ölüler arasında son nefeslerini alıp verirken buldum ve ayağımı boynuna bastım (96). O da bir gün Mekke'de beni yakalamış ve canımı acıtmıştı.

Ona, «Allah düşmanı, Allah seni bedbaht ve rezil etti,» dedim ve sakalından çektim. Bunun üzerine Ebû Cehl «Neden, rezil etsin, efendisini öldüren ilk insan ve kavm sizler değilsiniz.» dedi. Daha sonra da, «Ey küçük koyun çobanı, çok çetin ve sarp bir yere çıkmışsın, söyle bakalım zafer kimindir?» diye ilâve etti. Ben «Allah ve Rasûlünün» dedim. Bundan sonra da başını kesip Hz. Peygambere getirdim. Bazı rivayetlerde ise Abdul-

---

Sıfatü's-safve, I/157; Hılyetü'l-evliya, I/127; el-Bidayetü ve'n-nihaye, III/162-163; el-İstîab, II/311; Sîyeru a'lami'n.nübelâ, I/342, 343.

(94) Bu husus için bakılabilecek eserler arasında şunları da zikredebiliriz. Ensabü'l-eşraf, I/299; el-Bidayetü ve'n-nihaye, III/287-289; Cevamiu's-sîre, s. 148; Sîretü İbn Hişâm, II/288-289; İmtau'l-esma', I/91; el-Müsned, I/444; el-Buharî V/6,20; el-İstîab, II/312; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/180-181; ed-Dürer fihtisari'l-mağazî ve's-siyer, s. 118.

(95) el-Buharî, V/6; Ensabü'l-eşraf, I/299.

(96) Abdullah b. Mes'ûd'un ayaklarını Ebû cehl'in boğazına koymasının daha önceden cereyan etmiş bulunan bir hadiseyle yakından ilgisi vardır. Şöyleki: Bir müddet önce Ebû cehl bir ara Abdullah b. Mes'ûd'la karşılaşmış ve ona «Seni öldüreceğim» demişti. Abdullah ise ona bir rüyasından bahsetmiş ve «Eğer rüyam doğru çıkarsa ayakkabılarımla senin boğazına basacak ve bir koyun boğazlar gibi seni öldüreceğim» mukabelesinde bulunmuştu. (Ebu'l-Avn Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed es-Seffarînî, شرح ثلاثيات مسند الامام أحمد Şam, 1380, II/240-241) Ebû Cehl Rasûlüllah'ın ashabı arasında ençok Abdullah b. Mes'ûd'u sevmezdi. Hatta bir gün «Muhammed'in ashabından Hüzeyl'li şu gençten nefret ettiğim kadar hiç birinden nefret etmiyorum» demişti. İşte Bedr savaşında bunun hikmeti anlaşılmış oldu.

lah b. Mes'ûd'un, Ebû Cehl'in başında bulunan harp başlığını çıkararak, «Ebû Cehl artık seni öldüreceğim.» dediği ve bunun üzerine de Ebû Cehl' in, «Efendisini öldüren ilk köle sen değilsin, öldür bakalım,» dediğine temas edilmektedir (97). Ebû Cehl'in başını ayakları altında gören Hz. Peygamber «Allah aşkına Abdullah, onu sen mi öldürdün?» demiş ve bu ümmetin Fir'avn'ı sayılan Ebû Cehl'in öldürülmüş olmasından dolayı Allah'a hamdetmiştir. Bazı rivayetlerde Abdullah b. Mes'ûd'un «Onun boynunu kendi kılıcımla kesmek istedim fakat eline isabet ettirmiştim. Bu sebeple kılıcı elinden düşüverdi. Ebû Cehl'in kendi kılıcını alarak artık öldürünceye kadar vurdum,» dediği nakledilmektedir (98). Bundan sonra Hz. Peygamber'in, «Bu ümmetin Fir'avn'ı budur.» dediği Ebû Cehl, Bedr kuyusuna atılmış ve ebedi olarak ahiret azabına düçar bırakılmıştır. Hz. Peygamber, Ebû Cehl' in kılıcını da bu münasebetle Abdullah b. Mes'ûd'a vermiştir (99). Muhtelif rivayetlerde temas edildiğine göre Ebû Cehl'in öldürülmesine Muaz b. Amr el-Cemuh ve Muavviz b. Afra'da iştirak etmişlerdir. Abdullah b. Mes'ûd ise Ebû Cehl'in yanına bu iki kahraman kimsenin üzerine saldırıp yaralamasından sonra gelmiştir. Sonunda da temas edildiği gibi başını keserek Hz. Peygamber'e götürmüştür (100).

Müslümanlar için çetin bir savaş olan Bedr muharebesinin çok önemi vardı. Çünkü bu savaş bir nevi ölüm kalım savaşı idi. Savaş gecesinde müslümanların ellerinde olmadan derin bir uyku arzusu hissettikleri görülüyordu. Başları önlerine düşerek uyuyanlar bile oluyordu. Hatta Rifaa b. Rafi' (Ö.41/661) ihtilâm bile otmuş gecenin sonuna doğru yıkanmıştı. Yine aynı gece Hz. Peygamber Ammar b. Yasir ve Abullah b. Mes'ûd'u düşman hakkında bilgi toplamak için keşif kolu vazifesiyle görevlendirmişti. Abdullah b. Mes'ûd ve Ammar'dan teşekkül etmiş olan bu keşif kolu düşmanın ta içleri-

---

(97) Ensabü'l-eşraf, I/299. Ebû Cehl'in bu hadise sebebiyle söylemiş olduğu cümle muhtelif şekillerde rivayet edilmektedir. Buharî'de (V/6) هل فوق هل أعمد من رجل قتلتموه ve رجل قتلتموه وهل فوق رجل قتله قومه şekillerinde rivayet edilmektedir. İbn Hişâm (es-Sîretü'n-Nebeviyye, II/288). bu terkibin أعمد من رجل قتلتموه şeklinde olduğunu rivayet etmektedir. Bunlardan başka değişik rivayetlerde de türlü türlü vecihler göze çarpıyor. Ancak Arap diliyle uğraşan filologlar bu terkibin manâsı hususunda bir hayli ihtilafa düşmüşler ve hatta bazıları bu misâli mânası itibariyle tam olarak anlaşılmayan örnekler arasında ele almışlardır. Karinelere bakılacak olursa Ebû Cehl Abdullah b. Mes'ûd'a «Benim bu şekilde öldürülmüş olmam bir ar teşkil etmez» demek istemiştir.

(98) el-Bidâyetü ve'n-nihaye fi't-tarih, III/289; el-İstîab, II/313.

(99) Aynı yerler.

(100) Ensabü'l-eşraf, I/299; es-Siretü'n-Nebeviyye; II/289; el-Bidâyetü ve'n-nihaye fi't-tarih, III/288; ed-Dürer fihtisari'l-mağazi ve's-siyer; s. 118.

ne kadar sokularak onların son durumlarını öğrenmiş ve döndüğü zaman Hz. Peygambere düşmanın çok sıkı bir yağmur altında olduğunu haber vermişti (101).

b) Hülefa-i Raşidin Devri:

Hz. Peygamberin ahirete irtihal etmesinden sonra Abdullah b. Mes'ûd'un hayatı Hülefai Raşidin devrine girmiş oluyordu. Ömer tarafından ilk olarak Kûfe şehrine tayin edildikten sonra Abdullah b. Mes'ûd'un orada iki vazife ifa etmiş olduğunu görüyoruz. Bunlardan ilki kadılık ve ifta görevi, ikincisi de beytü'l-mal memurluğudur. Malum olduğu üzere beytü'l-mal müessesesi Ömer zamanında ihdas edilmiştir. Hz. Peygamber zamanında toplanan son miktar (800,000) dirheme baliğ olmuştu. Bu, Bahreyn haracı idi. O zaman bu para halk arasında dağıtılmıştı. Hicretin on altıncı senesinde Ebû Hüreyre (Ö: 59/679) Bahreyn'e tayin edilmiş ve arazi vergisi olarak da (500,000) dirhem toplayıp Ömer'e göndermişti. Ömer derhal istişare meclisini toplayarak bu paranın ne yapılması gerektiğini görüştü. Ali, bu malın bir an önce dağıtılması taraftarıydı. Osman ise bu görüşe katılmadı. Söz alan bir başka sahabî Bizanslılarda hazine ve muhasebe daireleri gördüğünü açıkladı. Bütün bunları dinleyen Ömer, bu fikri beğendi. Böylece Medine'de ilk olarak beytü'l-mal müessesesi kurulmuş oluyordu. Bundan sonra belli başlı şehirlerde bu genel merkezin şubeleri açıldı. Böylece Abdullah b. Mes'ûd beytü'l-mal müessesesinin teşkilinden kısa bir süre sonra yeni vazifesine başlamış oluyordu. Bu tarihe kadar ise Abdullah b. Mes'ûd Kur'an okutuyor ve fetvalar veriyordu. Daha sonra Abdullah kadılık görevinden alınarak hazinedarlık görevine geçirilince yerine hakikaten vazifesinin ehli olan Kadı Şüreyh (Ö. 78/697) tayin edilmişti.

Abdullah b. Mes'ûd kadılığı sırasında bir hayli başarılı çalışmalar yapmış ve isabetli hükümler vererek bu görevi layık olduğu vechile ifa etmiştir (102).

Şu halde Ömer, Abdullah'ı ilk olarak umumi kadaya bakması için tayin etmişti. Bir müddet ek görev olarak beytü'l-mal'e de baktıktan sonra umumi kadayı adı geçen Şüreyh'e devretmişti.

Yukarda Abdullah b. Mes'ûd'un kadılığı sırasında bir hayli başarılı çalışmalar ve isabetle hükümler verdiğine temas etmiştik. Bir misâl olarak şu hadiseyi ele alabiliriz. Şöyle ki: Bir kimse Kûfe'de atını sulamak için sabahın erken saatlerinde kalkmıştı. Hanefi oğulları mescidinin yanından geçerken

(101) İmtau'l-esma', I/78.

(102) Biraz sonra bunun bariz bir örneğini takdim edeceğim.

oradan gelen seslere kulak verdi. Oradakilerin, peygamberlik iddia edenlerden Müseylime'nin (Ö. 12/633) peygamber olduğunu söylediklerini duydu. Doğru Abdullah'a gelerek hadiseyi anlattı. Bu haberi alan Abdullah derhal emniyet kuvvetleri vasıtasiyle oradakileri getirtti. İçlerinden Abdullah b. en-Nevvaha isimli kimsenin boynunun vurulmasını emrettikten sonra diğerlerinin tövbe etmelerini istedi. Daha sonra da onları serbest bıraktı (103).

O zaman ashabın ileri gelenlerinden Ammar b. Yâsir de Kûfe'ye vali olarak tayin edilmiş bulunuyordu (104). Gerek Abdullah b. Mes'ûd'u ve gerekse Ammar b. Yâsir'i tayin münâsebetiyle Ömer'in Irak halkına yazdığı mektup şöyle idi (105).

اني قد بعثت اليكم عمار بن ياسر أميرا و عبدالله بن مسعود معلما و وزيراء وهما من النجباء من أصحاب محمد
من أهل بدر فاقتدوا بهما واسمعوا و قد آثرتكم بعبدالله بن مسعود علي نفسي . .

O zaman valiler (600) dirhem, kadılar ise (100) dirhem maaş alıyorlardı (106). Bütün bunlarla beraber Abdullah b. Mes'ûd'un Irak'daki görevine ne zaman başlamış olduğunu kat'i olarak tesbit etme imkanını bulamadık. Surasını kesin olarak ifade edebiliriz ki Abdullah'ın Ömer tarafından Kûfe'ye gönderilişi Hz. Peygamberin ahirete irtihal etmesinden sonra olmuştur (107). Çünkü Abdullah b. Mes'ûd Hz. Peygamberin ahirete irtihalinden sonra ashap arasında çıkan bazı ehemmiyetsiz ihtilafları, bize o hadiseleri bizzat görmüş bir insan sıfatiyle anlatmaktadır (108). Bu davranış bize Abdullah b. Mes'ûd'un, Hz. Peygamberin techiz ve tekfininde bulunmuş olduğunu gösterir.

---

(103) el-Cassas; Ahkâmü'l-Kur'an, II/287-288; el-Müsned, I/404, 406. Abdullah b. Mes'ûd'un yanında bulunanlardan bazıları yukarda adı geçen mescitden getirilenlerden birinin öldürülüp diğerlerinin tevbe ettirildikten sonra serbest bırakılmasına şaşmışlardı. Abdullah bu hususu şöyle izah etti: «Öldürdüğüm kimse, yanında İbn Esâl da olduğu halde bir heyet halinde Rasûlüllâh'a gelmişlerdi. Rasûlüllah, «Benim peygamber olduğuma inanıyormusunuz,» deyince onlar, «Müseylime'nin peygamber olduğuna inanırız.» dediler Rasûlüllah, Allah'a ve peygamberlerine inandım, eğer bir heyeti öldürmüş olsaydım, sizin ikinizi de öldürürdüm,» dedi. İşte ben de o kimseyi bu sebeple öldürdüm.» el-Cassas'ın ifadesine göre öldürülen kimse, kendini korumak için İslâmî tavırlar takındığını itiraf etmiştir. Bu bakımdan Abdullah'ın onu öldürmesi ولا تقولوا لمن ألقى اليكم السلام لست مؤمنا ayetinin mefhumuna aykırı düşmez.

(104) el-İsâbe, II/361; el-İstîab, II/315; Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I/347; el-Kadı Ebû Yusuf كتاب الخراج Kahire 1382, s. 36.

(105) Tezkiratü'l-huffaz, I/14; el-İsabe, II/361; el-İstîab, II/315.

(106) Ali Tantavî ve Nâcî Tantavî, سيرة عمر بن الخطاب Şam 1355, I/230.

(107) el-A'lâm. IV/280.

(108) el-Müsned, I/396, 405.

Ömer şehit edildikten sonra Abdullah kısa bir süre için Medine'ye gelip gitmiştir. Zira Osman halife olunca Abdullah b. Mes'ûd'un Medine'den Kûfe'ye gittiği ve orada

أما بعد : فان أمير المؤمنين عمر بن الخطاب مات فلم نر يوما أكثر نشيجا من يومئذ وانا اجتمعنا أصحاب محمد فلم نأل عن خيرنا ذي فوق فبايعنا أمير المؤمنين عثمان فبايعوه .

şeklinde bir konuşma yaptığı rivayet edilmektedir (109). Şu halde Ömer'in şehit edilmiş olduğunu duyan Abdullah bir müddet kalmak üzere Medine'ye geldi ve daha sonra Osman'ın emri üzerine eski görevinin başına döndü.

Beytü'l-mal memuru Abdullah b. Mes'ûd ile vali Ammar b. Yâsir arasında ehemmiyetsiz bir münâkaşa zuhur eder. Ammar, Abdullah'a kırıcı birkaç söz söyler. Abdullah b. Mes'ûd ise bu sözleri sabırla karşılar. Ne var ki bu münâkaşa olduğu gibi Ömer'e duyulur. Bundan dolayı sinirlenen Ömer, derhal Ammar'ın işine son verir ve yerine el-Muğira b. Şu'be'yi (Ö·50/670) tayin eder (110). İdaresi bir hayli güç olan Kûfe şehrine Osman, Ömer'in tavsiyesi üzerine Sa'd b. Ebî Vakkas'ı vali tayin etmişti. İlk zamanlar İbn Mes'ûd ile Sa'd'in araları iyiydi. Fakat bir ara Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Mes'ûd'dan beytü'l -mal'e ait bir miktar borç para almıştı. Verilen paranın ödeme zamanı gelince Sa'd parayı ödeyemedi. Abdullah ise paranın mutlaka tahsil edilmesini istiyordu. Bu sebeple bazı dostlarının kendisine yardımcı olmasını istedi. Sa'd b. Ebî Vakkas da aynı şekilde dostlarının yardımını etrafında toplamış bulunuyordu. Halk bu sebeple ikiye ayrıldı. Hem Sa'd'i ve hem de Abdullah b. Mes'ûd'u suçlayanlar oluyordu. Bu durum Osman'a ulaştığı zaman O da Ömer gibi Abdullah b. Mes'ûd tarafından oldu ve Sa'd b. Ebî Vakkas'ı valilikten azletti. Yerine de el-Velid b. Ukbe'yi tayin etti (111). Bu azl ve tayin işinin yirmi altıncı Hicrî yılına rasladığı ifade olunmaktadır (112).

İslâm Ans. mütercimleri Abdullah b. Mes'ûd hakkında şu ibareyi nak-

---

(109) et-Tabakat, III/63. العقد الفريد sahibinin ifadesine göre (Ebû Ömer Muhammed b. Abd Rabbih, Kahire 1952, III/238) Abdullah b. Mes'ûd Hz. Ömer'in cenaze namazına yetişemediğinden dolayı çok üzülmüş ve hatta dövünüp ağlıyarak: «Her ne kadar namazına yetişememişsem de seni övmeyi elden bırakacak değilim. Yemin ederim ki Allah'a, hakikatla dolup taşar ve batıldan uzak kalırdın, öfke yerinde öfkelenir, rıza yerinde de razı olurdun. Ne ayıplayıcı ve ne de meddahtın. İslâm namına Allah seni hayırla mükafatlandırsın» demiştir.

(110) Ensabü'l-eşraf, I/168.

(111) Ömer Ebu'n-Nasr عثمان بن عفان Beyrut 1935, s. 112; el-Bidâyetü ve'n-nihaye fi't-tarih, VII/151. ez-Zehebî bu hadiseyi biraz değişik olarak zikreder. (Siyeru a'lami'n-nübela (I/76-77)

(112) el-Bidâyetü ve'n-nihaye fi't-tarih, VII/151.

letmektedirler: «Medineli herhangi bir takva sahibi gibi Abdullah'ın idare işlerine isti'dadı yok idi (113).» Biz bu sözün Abdullah b. Mes'ûd'a yöneltilmiş bir iftira olduğunda asla şüphe etmiyoruz. Zira Abdullah'ın idare işlerine hakikaten isti'dadı olmasaydı Ömer onu Kûfe'ye devletin en hassas bir vazifesi olan malî işleri yürütmeye tayin edermiydi? Bundan başka Osman'ın da Abdullah b. Mes'ûd'u eski vazifesinin başında bırakmış olması Abdullah'ın, tayin edildiği görevde başarılı olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan bir kısım müsteşriklerin, Medineli her hangi bir takva sahibi gibi Abdullah b. Mes'ûd'u idarî işlerde başarısızlıkla itham etmeleri iftiradır.

Abdullah b. Mes'ûd'un, gerek Ammar b. Yâsir ve gerekse Sa'd b. Ebî Vakkas ile bazı anlaşmazlıklarına bakılarak onun idaresiz ve geçimsiz bir kimse olduğu kanaatine varılamaz. Çünkü bu nevi şeyler her zaman vukuu muhtemel ve önemsiz hadiselerdendir.

Netice itibariyle bu hadiselerde, Ömer'in Ammar b. Yâsir'i, Osman'ın da Sa'd b. Ebî Vakkas'ı valilikten azletmiş olmaları, Abdullah b. Mes'ûd'un değerini ve kendisine verilen kıymeti ortaya koymaktadır. Şu halde Abdullah, ashabın en kıymetlilerindendir. Ayrıca Ömer, Ammar b. Yâsir'i azlettikten sonra Abdullah'a karşı hürmetsizlik etmiş olmasından dolayı onu hırpalamış ve tenkit etmişti. Çünkü Abdullah b. Mes'ûd,her zaman saygı gösterilmesi gereken bir insandı ve öyle olarak kalacaktı.

Osman halife olduğu zaman Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'de Kur'an okutuyor, hadis rivayet ediyor ve'l-hasıl ilim ve irfan dağıtıyordu (114). Ömer'in şehit edilmesinden sonra Abdullah kısa bir süre için Medine'ye gelmiş ve Osman'ın tasvibi üzerine eski vazifesine tekrar dönmüştü. Osman'ın halife oluşu (3) Muharrem (23) Hicri yılına rasladığına göre (115), Abdullah b. Mes'ûd Osman'ın memuru olarak bu tarihten itibaren işe başlamış oluyordu. Yukarda Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'ye gelince Osman'la ilgili bir konuşmasını nakletmiştik. Oradaki konuşmasını Medine'den gelerek yaptığı ifade ediliyordu. Bu duruma göre biraz önce de söylendiği gibi Abdullah Ömer'in şahit edilmesinden sonra Medine'ye kısa bir süre için gelip tekrar gitmiştir.

Abdullah b. Mes'ûd'un Küfe'den ne maksatla ayrılarak Medine'ye gelmiş olduğu meselesi muhtelif sebeplere bağlanmaktadır. Bazı rivayetlerde Abdullah b. Mes'ûd Küfe'de iken Osman'ın Ebû Zerr'i (Ö.32/652) Rabeze'ye sürgün olarak gönderdiğini duymuş ve çok üzülmüştü. Daha sonra min-

---

(113) İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1950, V/772.

(114) Dr. Hasen İbrahim Hasen, زعماء الاسلام Mısır 1953, s. 163-164.

(115) el-Bidâyetü ve'n-nihaye fi't-tarih, VII/147.

berden yaptığı bir konuşmada ثم أنتم هؤلاء تقتلون أنفسكم و تخرجون فريقا من ديارهم تظاهرون عليهم بالاثم والعدوان — (Öyle olduktan) sonra sizler yine onlarsınız ki (İşte) kendilerinizi öldürüyor, içinizden bir fırkayı yurtlarından çıkarıyor, aleyhlerinde günah, ile düşmanlıkla birleşip yardımlaşıyorsunuz - ayetini (116) okuyarak bu sürgün hadisesine temas etti. Durum Osman'a bildirildiği zaman Abdullah b. Mes'ûd'u Kûfe'den getirterek vefat edinceye kadar maaşını vermedi. Hatta - bizim inanmadığımız-bir rivayette siyah bir köleye emrederek Hz. Peygamberin mescidine giren Abdullah'ı ittirip kaktırmak sûretiyle hakaret ettiği bile söylenmektedir (117).

Biz Abdullah b. Mes'ûd ile Osman arasında ehemmiyetsiz bir kırgınlığın çok kısa bir müddet hüküm sürdüğünü biliyoruz. Ancak Osman'ın bu kadar ileri giderek Abdullah'a hakaret ettirmiş olduğunu ileri süren rivayetleri de nazarı itibara almıyoruz. Meselâ ölüm döşeğinde olan Abdullah'ı, Osman'ın ziyaret etmiş olması bu kırgınlığın önemli olmadığının en büyük delilidir.

Bazı rivayetlerde Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'den hac maksadiyle ayrılmış olduğu ileri sürülmektedir (118). Müteaddit rivayetlerle desteklenen kırgınlık hadisesi sebebiyle Abdullah b. Mes'ûd'un Medine'ye gelişi, Osman'ın emri üzerine vukubulmuştur. Abdullah b. Mes'ûd'un işine son verildiği de kendisine Medine'ye geldikten sonra tebliğ edilmiş olmalıdır.

Biraz önce temas edilen ve Osman'ın siyah bir köle vasıtası ile Abdullah b. Mes'ûd'a hakaret ettirmiş olduğu hususuna gelince, böyle bir davranış Osman hakkında asla düşünülemez. Bilindiği gibi Osman'a tevcih edilmiş bir çok iftira vardır (119). Ancak bunların bir kısmı hakikaten iftira ve uydurma şeyler, bir kısmı ise normal davranışlar olmasına rağmen yanlış yolda te'vil ve tefsir edilmiş hadiselerdir.

Her şeyden önce Osman'ın siyah bir köle vasıtasiyle Abdullah b. Mes'-

---

(116) Bakara sûresi 85.

(117) Kadrî Kal'acı, أبوذر Beyrut 1956, s. 61. Elimizdeki bütün rivayetler, Osman'ın Abdullah b. Mes'ûd'a karşı hiçbir suretle hakarete teşebbüs etmediğini göstermektedir. Bu hususta gelen bazı menfi fikirler ise Osman'a yapılmış birer iftiradan başka birşey değildir. Ayrıca Osman'ın, Hz. Peygamberin ifadesiyle de büyük bir haya sahibi olduğu düşünülecek olursa bu nevi menfi fikirlerin iftira olduğu daha iyi anlaşılır sanırım.

(118) el-Bidâyetü ve'n-nihaye fi't-tarih, VII/163. el-Ikdü'l-fèrid sahibinin nakline göre güya Abdullah Kûfe'de hazine memuru iken bir miktar para kaybetmiş. Kûfe valisi el-Velid b. Ukbe durumu Hz. Osman'a bildirince o da Abdullah'ı vazifesinden azletmiş. Abdullah da bu sebeple Medine'ye dönmüştür. (el-İkdü'l-ferid, IV/306-307)

(119) Ebû Ca'fer el-Muhib et-Taberî, الرياض النضرة في مناقب العشرة ، Mısır 1327, II/-137-152

ûd'a hakarette bulunduğu kat'i olarak iftiradır (120). Bundan başka söylenmiş birçok şeyler aynı şekilde Osman aleyhine uydurulmuş yalanlardır. Hatırlanacağı gibi Osman, Abdullah b. Mes'ûd'u hastalığında ziyaret etmiş ve aralarındaki basit ve cüz'î bir kırgınlıktan dolayı kendisinden özür dilemiştir (121). Abdullah b. Mes'ûd'u bu derece takdir eden bir kimse, bir kölesi vasıtasiyle ona hakaret ettirir mi? Hatta Osman Abdullah'a beytü'l-mal'dan olan alacağını da vermiş fakat Abdullah b. Mes'ûd bunu kabul etmemiştir. Osman tarafından Abdullah'ın alacağı kendisine verilmek istendiği zaman Abdullah'ın ماأتيتني اذ كان ينفعني وجئتني به عند الموت لا أقبله dediği de rivayet edilmektedir (122).

Seleme b. Sa'd diyor ki: «İbn Mes,ûd hasta iken yanına gitmiştim. Orada bulunan bazı kimseler Osman aleyhinde konuştular. Bunu duyan Abdullah b. Mes'ûd, «Durun, sakın yapmayın, onu öldürürseniz onun gibisini bulamazsınız,» dedi (123). Bu hadise de Osman ile Abdullah b. Mes'ûd arasında hakiki mânâsıyla bir dargınlık olmadığını ifade etmektedir.

Abdullah'ın, Osman'a kırılmış olduğu hususlardan biri de-temas edildiği gibi - Ebû Zerr'in Rabeze'ye sürülmüş olmasından ileri geliyordu. Fakat bir devlet reisi olarak böyle bir işi ilk defa Osman yapmış geğildi. Meselâ Ömer, Halid b. Velid'i (Ö. 21/642) ordudaki kumandanlık görevinden azletmişti.

Ebû Zerr son derece takva ve fazilet sahibi bir insandı. Fakirlere acır ve çok merhamet ederdi. Bununla beraber inzivayı tercih eder mahiyette bir hayat idame ettirmek istiyordu. Devletin malî işleriyle ilgili bazı konuşmalarda bulunmuş olduğundan Osman, onun Rabeze'de yaşamasını münâsip görmüştü. Böylece Hz. Peygamberin daha önce Ebû Zer için mu'cize olarak haber vermiş olduğu akibet tecelli ediyordu (124). Ebû Zerr'in Rabeze'deki halini gören Abdullah b. Mes'ûd kendini tutamıyarak hüngür hün-

(120) er-Riyadu'n-nadıra. II/147; el-Kadı Ebû Bekr İbn el-Arabî, العواصم من القواصم 1371, s. 63.

(121) er-Rıyadu'n-nadıra, II/147.

(122) Aynı yer.

(123) er-Rıyadu'n-nadıra, II/148. Biraz değişik olarak el-İstîab'da (II/316).

(124) Ebû Zer, s. 66; Siyeru a'lami'n-nübelâ, II/39. Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde rivayet ettiğine göre (V/166, 155) Ebû Zer Rabeze'de iken hastalığı ağırlaşınca hanımı ağlamıştı. Ebû Zer niçin ağladığını sordu. Hanımı defn için kafi gelecek kefeni olmadığını söyledi. Bunun üzerine Ebû Zer: «Ağlama, ben bazı kimselerle bir gün Rasûlüllah'ın huzurunda iken, «Sizden biriniz çölde ölecek ve ölümünde bir grup mü'min hazır bulunacak» dediğini duydum. Benimle beraber olanların hepsine dikkat ettim, halk arasında öldüler. Benden başka da kimse kalmadı. İşte ben de çölde ölüyorum. Sen yolu gözetle, benim dediğimi göreceksin.. Daha sonra da Abdullah b. Mes'ûd bazı kimselerle oraya gelmişti.

gür ağlamaya başladı, Bazıları. Abdullah'ın, Ebû Zer vefat edip cenazesinin kendi tavsiyesi üzerine yol ortasına bırakılmış olduğu bir anda geldiğini ifade etmektedir (125). Abdullah'ın, Ebû Zer ölmeden önce geldiğini söyliyenler de vardır (126). Hatta Abdullah b. Mes'ûd, burada Ebû Zerr'in vasiyetini bile dinlemiştir(127). Gözyaşları arasında Ebû Zerr'i defneden Abdullah b. Mes'ûd, daha sonsa yanındakilerle birlikte Medine'ye gelmiş ve orada ölmesine sebep olan hastalığa yakalanmıştır.

Osman'ın emriyle Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'den gelişi çok isabetli olmuştu. Çünkü Abdullah'ın Osman tarafından çağrıldığını duyan bazı Kûfe'liler Abdullah'ın aralarından ayrılmasına taraftar olmadılar ve ne pahasına olursa olsun orada kaldığı takdirde kendisini koruyacaklarına ve tam olarak destekliyeceklerine söz verdiler. Fakat Abdullah bu sözlere hiç ehemmiyet vermedi ve «Ona itaat etmem gerekir. Birçok fitneler olacak, bu fitnelerin benimle başlamasını asla istemem» diyerek doğru Medine'ye gitti (128).

Bütün bunlar müvacehesinde Mu'tezilî simalardan Nazzam'ın (Ö. 231/-845) Abdullah'a isnat ederek onun, Osman'ı kötü sözlerle andığını söylemesi yalandan başka birşey değildir (129).

Yine görüyoruz ki Hz. Osman Abdullah b. Mes'ûd'u evlendirmek için bir teklifte bulunmuştur. Alkame'nin (Ö.62/681) rivayetine göre Alkame Mine'de Abdullah b. Mes'ûd'la birlikte bulunduğu bir sırada Hz. Osman Abdullah b. Mes'ûd'u bulur. Bir müddet yalnız kalırlar. O zaman Hz. Osman Abdullah b. Mes'ûd'a evlendirme teklifinde bulunur (130). Fakat Abdullah bu teklifi kabul etmez. Bütün bu hadiseler Abdullah b. Mes'ûd ile Hz. Osman arasındaki kırgınlığın bir önem taşımadığının delilidir. Eğer aralarında hakiki manasiyle bir kırgınlık olsaydı gayet samimiyet neticesinde konuşulabilecek bu gibi hadiseler aralarında cereyan etmezdi.

Bizim çok zayıf nazariyle baktığımız rivayetlerden birinde şu hadise anlatılmaktadır. Güya Abdullah, Huzeyfe (Ö. 36/656) ve Ebû Musa (Ö.44/665)

---

(125) Sîretu İbn Kesîr, IV/15; Sîretu İbn Hişam. IV/168; e-Tabakat, IV/234-235; Siyeru a'lami'n-nübelâ, II/39,56.

(126) el-Bidâyetü ve'n-nihaye, VII/163,165.

(127) el-Bidâyetü ve'n-nihaye, VII/165. ez-Zehebî'nin ifadesine göre Abdullah Ebû Zer'in vefatından sonra on gün yaşamıştır.

(128) Üsdü'l-ğabe III/260; el-İsabe, II/361-362; el-İstîab II/316.

(129) Nazzam, Abdullah b. Mes'ûd hakkında çok ağır ithamlarda bulunmustur. Biraz ilerde bu iftiralardan bazıları üzerinde kısaca duracağız.

(130) el-Buharî, VI/117; el-Müsned, I/378,447.

mescidde oturup Hz. Osman aleyhinde konuşuyorlarmış. İçerde onları dinleyen kimselerden biri Allah aşkına, demiş, Osman sizleri tekrar vazifeniz başına iade etmiş olsa ve muntazamen aylıklarınızı verse yine böyle aleyhinde konuşurmuydunuz?» Onlar bu söze «Hayır» cevabını vermişler (131). Her şeyden önce biz bu kimselerin mescitte oturup da müslümanların halifesi aleyhinde dedikodu edecek kimseler olduğuna inanmıyoruz. Şayet bu hadisenin doğruluğu cihetine gidilse bile Hz. Osman'ın davranışlarında bir haksızlık olmadığı meydana çıkmış olur.

Hz. Osman Abdullah b. Mes'ûd'dan özür dilediği zaman اللهم انك عظيم العفو كثير التجاوز فلا تتجاوز عن عثمان حتي تقيد لي منه şeklinde mukabele etmiş olduğu rivayet ediliyorsa da (132) Abdullah b. Mes'ûd'un şahsiyeti itibariyle böyle bir mukabelede bulunacağını tasavvur edemiyoruz.

Durum ne olursa olsun Abdullah, Hz. Osman'ın emriyle Kûfe'den ayrılmazdan önce tefsir, fıkh ve ilmi kıraat medreselerinin tam olarak temellerini atmış bulunuyordu. Hele Kûfe'den ayrılırken yapmış olduğu son konuşması (133) hakikaten ilgi çekicidir (134).

Abdullah b. Mes'ûd'un hastalığının ne olduğunu kesin olarak tesbit etme imkanını bulamadık. Hastalığı esnasında Abdullah'ı ziyaret edenler arasında Osman b. Affan da bulunuyordu. Osman'la İbn Mes'ûd arasında şu şekilde bir konuşma geçti.

Osman: Şikâyetiniz nedir?
İbn Mes'ûd: Günahlarım.
Osman: Ne arzu ediyorsunuz?
İbn Mes'ûd: Rabbimin rahmetini.
Osman: Doktor getirmelerini emredeyim mi?
İbn Mes'ûd: Beni doktor hastaladı.
Osman: Beytü'l-maldaki olacağının eda edilmesini emredeyim mi?
İbn Mes'ûd: Artık ona ihtiyacım kalmadı.
Osman: Sizden sonra kızlarınıza kalır.
İbn Mes'ûd: Kızlarımın fakir düşmesinden mi korkuyorsun yoksa? Ben Rasûlüllahı'n el-Vakia süresini devamlı okuyanın fakir düşmeyeceğine dair hadisi-

---

(131) er-Riyadu'n-nadıra fi menâkıbi'l-aşara, II/148.

(132) Aynı eser II/139.

(133) Mekkî b. Ebî Talib, الابانة Mısır, 1960, s. 67-68; Tefsiru't-Taberî, I/14. Fakat Ahmet b. Hanbel bunu (el-Müsned I/405) biraz değişik olarak rivayet etmiştir.

(134) Abdullah b. Mes'ûd'un yapmış olduğu bu konuşmanın metninden bir kısmı şöyledir.
لاتنازعوا في القرآن فانه لا يختلف ولا يبلي ولا ينفد لكثرة الرد وان شريعة الاسلام و حدوده و فرائضه

ni duydum ve kızlarıma bu sûreyi okumalarını tavsiye ettim(135).

Abdullah'ın vefatından sonra beytü'l-maldeki alacağı Osman tarafından Zübeyr'e gönderilmiş ve o da vereselerine vermiştir. Bazı rivayetlerde ise bizzat Zübeyr'in Osman'a giderek «Abdullah'ın alacaklarını bana ver, çünkü ailesi bu mala beytü'l-malden daha lâyıktır» dediği ve Osman'ın da onbeş bin veya yirmi bin yahut da yirmi beş bin dirhem verdiği ifade edilmektedir (136).

Abdullah b. Mes'ûd'un hastalığında yapmış olduğu vasiyeti şöyle idi (137).
هذا ما أوصي به عبدالله بن مسعود، ان حدث به حدث في مرضه هذاان مرجع و صيته الى الله والي الزبير بن العوام و ابنه عبدالله بن الزبير انهما في حل و بل مما وليا و قضيا و انه لا تزوج امرأة من بنات عبدالله الا باذنهما لا تحظر عن ذلك زينب. Bundan başka Abdullah b. Mes'ûd iki yüz dirhemlik bir kefenle defnedilmesini ve kabrinin de Osman b. Maz'ûn'un (Ö.2/624) kabri yanında olmasını tavsiye etmişti (138).

Abdullah b. Mes'ûd Medine'de vefat etmiştir. Vefat tarihi Hicrî (32) milâdî (652) yılına raslamaktadır. O zaman Abdullah b. Mes'ûd'un yaşı altmışın üzerinde bulunuyordu (139). Halife ise - temas edildiği gibi - Osman b. Affan'dı. Abdullah, kendi arzusu üzerine el-Baki isimli kabristana

---

واحدةولوكان شيء من الحرفين ينهي أحد هماعن شيء ويأمر به الآخر لكان ذلك اختلافا ولكنه جامع ذلك كله، لاتختلف فيه الحدود ولاالفرائض ولا شيء في شرائع الاسلام. ولقد رأيتنا تتنازع فيه عند رسول الله فيأمرنا فنقرأ عليه فيجيزنا وان كلنا محسن، ولوأعلم أحدا أعلم بما أنزل الله علي رسوله مني لطلبته حتي ازداد علمه الي علمي. ولقد قرأت من لسان رسول الله سبعين سورة. وكنت أعلم انه يعرض عليه القرآن في كل رمضان حتي كان عام قبض فعرض عليه القرآن مرتين فكان اذا فرغ أقرأ عليه فيجيزني أني محسن فمن قرأ علي قرآئتي فلا يدعنها رغبة عنه، ومن قرأ علي شيء من هذه الحروف فلايدعنه رغبة عنه فانه من جحد آية جحد كله.

Ancak bazı ilim adamlarımız bu haberin sıhhatinde şüpheye düşmüşlerdir. Meselâ, Ahmed Muhammed Şâkir ve kardeşi Mahmud Muhammed Şâkir de bu kanâattedirler. Diyorlarki:(تفسيرالطبري Tahkik A.M. Şâkir, M.M. Şakir, Mısır 1374, I/28-29, dipnot) «Bu haberin senedinde Ali b. Ebî Ali vardır. Ebû Leheb'in çocuklarından olan bu kimse, Buhari, Ahmed, İbn Ebî Hatim, Ebû Zür'a ve İbn Hıbban'ın beyanlarına göre zayıftır. İkinci bir illet de senetde zikri geçen Zebîd b. el-Hars, Alkame'ye yetişenlerden değildir.»

(135) Üsdü'l-ğabe' III/259-260; el-Bidâyetü ve'n-nihaye, VII/163.

(136) et-Tabakat, III/160,161; Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I/356.

(137) et-Tabakat, III/159; Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I/356. ez-Zehebî'nin ifâdesine göre (Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/35) Sahabeden bazı kimseler de Abdullah gibi ez-Zübeyr'e vasiyette bulunmuşlardır. Bunlar arasında, Osman ve Abdurrahman da vardır.

(138) et-Tabakat, III/159.

(139) et-Tabakat, III/160; Sıfatü's-safve, I/155; Üsdü'l-ğabe, III/260; Ensabü'l-eşraf,-

defnedilmiştir (140). Namazını kimin kıldırmış olduğu meselesi ihtilaflıdır. Meselâ bazıları cenaze namazını Osman'ın kıldırdığını rivayet ederken (141), bazıları da namazını Ammar b. Yâsir'in kıldırmış olduğunu söylemektedir (142). Namazını ez-Zübeyr'in kıldırmış olduğu da bazı rivayetlerde mevzu bahis edilmiştir (143). Abdullah b. Mes'ûd gece defnedilmesini isterdi. Bu vasiyetine binâen gece defnedilmistir (144).

Vefatından önce bir kimse Abdullah b. Mes'ûd'u rüyasında görmüstü. Abdullah'a giderek bu rüyasını şöyle anlattı. «Dün sizi ve Rasûlüllah'ı rüyamda gördüm. Rasûlüllah yüksek bir minber üzerinde bulunuyordu. Siz ise ondan aşağıda bir yerde idiniz. Rasûlüllah size hitaben « İbn Mes'ûd,bana gel, benden sonra kadrin bilinmedi» dedi. Bunu duyan Abdullah b. Mes'ûd « Demek siz böyle bir rüya gördünüz» diyerek o kimsenin cenaze namazını kıldırmadan hiç bir yere ayrılmamasını rica etti (145). Fakat cenaze namazını Ammar, Zübeyr veya Osman'dan birinin kıldırdığını kabul ettikten sonra Abdullah'ın o kimse için «Cenaze namazımı kıldırmadan bir yere gitme» demiş olmasını bir vasiyet olarak kabul etmememiz gerekir. Çünkü bu, Abdullah b. Mes'ûd'un bir vasiyeti olsaydı her halde namazını o kimsenin kıldırmasına müsaade edilirdi. Ayrıca Abdullah b. Mes'ûd bu durumu başkalarına da anlatmış değildir.

Abdullah b. Mes'ûd'un vasiyetleri arasında hizmetkârlarından birinin beşyüz dirhemi edâ ettiği takdirde hür olacağı da vardı (146). Nakit para olarak Abdullah (90) bin dirhem bırakmıştır (147).

I/204; Kitabü'l-Maarif, s. 84; el-İstiab, II/316; Siyeru a'lami'n-nübelâ I/357.

(140) Sıfatü's-safve, I/155; Ensabü'l-eşraf, I/204; et-Tabakat, III/160; Kitabü'l-maarif, s. 84; Üsdü'l-ğabe, III/260; el-İstîab, II/316. Bununla beraber Abdullah'ın Kûfe'de öldüğünü bildiren rivayetler (el-İsabe, II/361; Tehzîbu't-tezhîb, VI/28) sahih değildir. ez-Zehebî de Abdullah'ın Medine'de öldüğünü beyan etmektedir. (Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/357)

(141) Ensabü'l-eşraf, I/204; Üsdü'l-ğabe, III/260; el-İstîab, III/316.

(142) Ensabû'l-eşraf, I/204; Üsdü'l-ğabe, III/260;

(143) Ebû Amr Halife b. Hayyat, كتاب الطبقات Tahkik Süheyl Zekkâr, Şam 1966, s. 36; Üsdü'l-ğabe, III/260; el-Bidâyetü ve'n-nihaye, VII/163; el-İstîab, II/316; Tehzibu't-tehzîb, VI/28; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/356.

el-İstîab, sahibinin rivayetine göre (II/316) cenaze namazına ve defne yetişemiyen Hz. Osman, ez-Zübeyr'i tekdir etmiştir. Bu da bir delildir ki, Osman ile Abdullah arasında ciddî bir anlaşmazlık yoktu.

(144) el-İstîab, II/316; et-Tabakat, III/160.

(145) Üsdü'l-ğabe, III/259.

(146) et-Tabakat, III/159.

(147) Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/355; et-Tabakat, III/160.

B . İLMİ

1 - İlminin kaynakları:

a) Hazreti Peygamberle ittisali :

Abdullah b. Mes'ûd Hz. Peygamberin en yakınlarından ve sadık hizmetkârlarından biri idi. Hususan Hz. Peygamberin, Abdullaa ve kardeşi için Medine camisinin hemen yanında bir yer tahsis etmiş olması (148) onun Hz. Peygamberle her an beraber olmasına yardımcı oluyurdu. Ebû Musâ el-Eş'arî demiştir ki: «Kardeşim ve ben Yemen'den geldikten sonra bir müddet Abdullah b. Mes'ûd ve annesinin Rasûlüllah'ın evine çok girip çıkmalarını görmüş olmamızdan onları ehli beytten addederdik» (149). Bu yakın münâsebetin birçok sebepleri vardı. Bunlardan biri be Abdullah'ın Hz. Peygamberin sadık bir hizmetkârı olmasından ileri geliyordu.

Abdullah b. Mes'ûd birçok hususlarda Hz. Peygambere benzerdi. Hele dinî davranışında takip etmiş olduğu yolun hey'eti mecmuası Hz. Peygambere çok benzemekteydi. Huzeyfe b. el-Yemanî'ye «Rasûlüllah'ın seyri sülûküne en yakın olan bir kimse tanıtın da kendisinden (istediklerimizi) alalım» denilmişti. Huzeyfe «Bütün bu hususlarda Rasûlüllah'a en yakın olarak İbn Ümmi Abd'den başkasını bilmiyorum» cevabını verdi (150). Abdullah

---

(148) et-Tabakat, III/152.

Abdullah b. Mes'ûd'a verilen bu yer, daha sonra halife Mehdî (Ö:169/785) zamanında Mescid'i Şerif genişletilirken mescide alınmıştır. Ebû İshak el-Harbî'nin (Ö: 285/898) beyanına göre (كتاب المناسك و أماكن طرق الحج و معالم الجزيرة, Tahkik Hamed el-Câsir, Riyad 1969, s. 371) bu eve «Daru'l-Kurra'» adı verilirdi. Rasûlüllah'ın Abdullah'a böyle bir yer tahsis etmiş olmasını Abd b. Zühre oğullarından bazıları hoş karşılamamışlar ve bunun geri alınmasını bile istemişlerdi. Fakat Rasûlüllah böyle bir şeyi asla yapmadı. (Ali el-Kari, مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح Kahire 1309, III/371.) Rasûlüllah tarafından verilen bu arsalar mülkiyetine verilmekte idi. Çünkü Abdullah öldükten sonra hanımı Zeyneb evine varis olmuştu. Bu evden başka Abdullah'ın Irak'da ve Osman tarafından verilen arazileri de vardı. (Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, كتاب الأموال , Kahire 1968, s. 393; Kitabü'l-harac, s. 62)

(149) el-Buharî, IV/219; Müslim, VII/148; et-Tabakat; III/154; Üsdü'l-ğabe, III/258; Siyeru a'lam'in-nübelâ, I/336-337; Ebû Ali Muhammed el-Mubarekfûrî, تحفة الأحوذي بشرح جامع الترمذي , Mısır 1963, X/310; el-İsabe, II/361; Sıfatü's-safve I/155; İbn Kayyim el-Cevziyye اعلام الموقعين , Mısır 1955, II/219; el-Bidâyetü ve'n-nihaye, VII/162.

(150) et-Tabakat, III/154. Üsdü'l-ğabe, III/258; el-İsabe, II/361; Hılyetü'l-evliya, I/-127; el-İstîab, II/314; Siyeru a'lamin-nübelâ, I/346-347.

b. Mes'ûd'a da talebesinden Alkame çok benzerdi (151). Hatta bu hususta «Alkame'yi gördükten sonra Abdullah'ı görmeye lüzum yoktur» denilmiştir (152).

Hz. Peygamber ara sıra Abdullah b. Mes'ûd'dan Kur'an dinlerdi. Yine birgün Abdullah Hz. Peygamberin yanında "Her ümmetden birer şahid, onların üzerine de (Habibim) bir şahid olarak seni getirdiğimiz zaman nice olur» mealindeki ayeti (153), Hz. Peygamberin isteği üzerine okumuş (154), bunu dinleyen Hz. Peygamberin gözlerinden yaşlar boşanıvermişti.

Abdullah b. Mes'ûd'un bizzat kendi ifadesine göre bir gün Hz. Peygamberle bir mağarada iken (155) والمرسلات عرفا -Andolsun (Allah'ın emirlerini hamilen) bir biri ardınca gönderilen meleklere-ayeti (156) nazil olmuştur. (157) Bu ve benzeri hadiseler gösteriyor ki Abdullah b. Mes'ûd Hz. Peygamberin en yakınları arasında yer almaktadır. Onunla olan ittisali de bir çok sahabeye nisbetle daha çoktur.

Bedr muharebesi neticelenip alınan esirler hakkında Ebû Bekr, Ömer, Abdullah b. Ravaha (Ö.8/629) ve Abbas fikir beyan ettikten sonra Hz. Peygamberin, esirlerden her birinin ya fida veya öldürülmek suretiyle muamele göreceklerini açıklaması üzerine Abdullah b. Mes'ûd, «Süheyl b. Beyda' (Ö.9/630) müstesnadır, çünkü ben onun islâmı andığını duydum» demişti. Hz. Peygamber çok kısa bir an tevakkuf ettikten sonra Abdullah'ın dediği gibi «Süheyl b. Beyda' müstesnadır» dedi (158).

Abdullah b. Mes'ûd çoğu zaman uyumakta olan Hz. Peygamberin yanında bulunurdu. Yine bir gün Hz. Peygamber bir hasır üzerinde uyumuş ve sert olan hazır yanlarına izler yapmıştı. Uyandığı zaman Abdullah,o izleri gidermeye çalıştı ve «Ya Rasûlallah, müsaade etseniz de şu hasır üzerine bir şeyler sersek« dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber «Dünyadan bana ne, ben dünyaya nisbetle ağaç altında gölgelenen daha sonra da onu bırakıp

---

(151) Ğayetü'n-nihaye, I/516; et-Tabakat, VI/86; III/154; Sıfatü's-safve, I/156.

(152) Muhammed Hüseyn ez-Zehebî, التفسير و المفسرون Kahire 1961,I/119.

(153) en-Nisa sûresi, 41.

(154) el-Buharî, VI/113,114; İbnü'l-Cezeri النشر في القراءات العشر Şam 1345, I/212; el-Buharî, V/180; Üsdü'l-ğabe, III/258, el-Müsned, I/374,380,433; el-Bidâyetü ve'n-nihaye, VII/162; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/344; el-Vefa biahvali'l-Mustafa, II/539.

(155) Ahmed b. Hanbel, Müsned'inde (I/458) buranın Hıra olduğunu rivayet etmektedir.

(156) el-Mürselât suresi 1.

(157) el-Buharî, VI/77-78. IV/99-100; el-Müsned, I/377-458

(158) el-Müsned, I/383-384; Tefsiru't-Taberi, X/44; el-Cassas, Ahkamü'l-Kuran, III/72.

giden bir atlı gibiyim» dedi (159). Uyurken bile Hz. Peygamberin yanından ayrılmayan Abdullah b. Mes'ûd'un Rasülûllah'a olan ittisal ve kurbiyet derecesini tayin etmek çok zor olmasa gerek. Bunlardan başka Abdullah b. Mes'ûd her istediği zaman Hz. Peygamberin yanına girebiliyordu. Abdullah'a verilen bu umumi izin Hz. Peygamberin اذنك علي أن ترفع الحجابو تستمع سوادي حتي أنهاك hadisinden (160) anlaşılmaktadır. Hatta bir defasında Hz. Peygamber Abdullah b. Mes'ûd'dan taharat için bir kaç tane taş bile istemişti. (161) . Bütün bunlar Abdullah b. Mes'ûd'un Hz. Pezgamber ile gece gündüz beraber olduğunu ve onunla devamlı olarak ittisal halinde bulunduğunu göstermektedir.

b) Muhiti ve sahabi hocaları:

Şunu kabul etmemiz gerekir ki Abdullah b. Mes'ûd Hz. Peygamberin ahirete irtihal etmesinden sonra ashabtan bazılariyle yakın temaslar kurarak onlardan istifade yoluna gitmiştir. Fakat bu istifade şeklini bu günkü anlamiyle veya Abdullah b. Mes'ûd'la talebesi arasında mevcut olan münâsebete uydurarak, bir talebe-hoca münâsebeti demek mümkün değildir. Çünkü Abdullah elde etmiş olduğunun pek çoğunu bizzat Hz. Peygamberden öğrenmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamberin kendisinden yetmiş sûre öğrendiğini defalarca tekrar etmiştir (162). Geri kalan sûreleri ise ashabla yapmış olduğu müzâkereler sonunda elde etmiş olabilir. Ancak bize göre Abdullah b. Mes'ûd, yetmiş sûre dışındakileri de Hz. Peygamberden öğrenmiş, fakat bu sûrelerin dabt ve itkanını Hz. Peygamberin vefatından sonra ashabın bazılarından müzâkere yoluyla elde etmiştir (163). Bir rivayette Abdullah b. Mes'ûd geri kalan sûreleri ahsabdan öğrendiğini beyan ediyorsa da (164) biz bunu, temas ettiğimiz gibi dabt ve itkana hamlediyoruz.

Abdullah bazı meselelerde ashabla istişarelerde bulunurdu. Bunu kabul etmemiz gerekir. Fakat bu istişârelerin bir talebelik ve hocalık mertebesinde mutalaa edilmesine imkan yoktur. Meselâ Abdullah b. Mes'ûd

(159) el-Müsned, I/391; el-Vefa bi'ahvali'l-Mustafa, II/475.

(160) Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/337; el-Müsned, I/404; el-İsabe, II/ 361: Üsdü'l-ğabe,III/-257; et-Tabakat, III/154; Hılyetü'l-evliya, I/126; el-Bidâyetü ve'n-nihaye, VII/162; el-istîab, II/310.

(161) el- Kâsânî, بدائع الصنائع Mısır 1328, I/19,80-81; Ebû Abdirrahman en-Nesâî, سنن النسائي Mısır 1930, I/39.

(162) el-Buharî, VI/102; Müslim, VII/148; el-Müsned, I/379; Ğayetü'n-nihaye, I/458; et-Tabakat, III/151; el-İbâne, s. 54; مقدمتان في علوم القرآن 1954 Mısır, naşir, Arthur jeferî, s. 30; Hilyetü'l-evliya, I/125; Üsdü'l-ğabe, III/256; Siyeru a'lami'n-nübelâ, II/245.

(163) el-İbâne, s. 61.

(164) Fethu'l-Bârî, IX/43. ez-Zehebî'ye göre Abdullah geri kalan sûreleri Mücemmi'den öğrenmiştir. (Siyeru a'lami'n-nübelà, II/245.)

ilk zamanlar, kızına dühul vaki olmadık bir annenin aynı kimseye haram olmayacağını ve bu anne ile, kızına akd yapan kimsenin evlenmesinin sahih olduğunu söylerdi (165). Fakat Kûfe'den hac maksadiyle Medine'ye geldiği zaman bu meseleyi ashabla istişare edip konuşmuş ve bu fikrinden rucu etmiştir. Böylece mücerred akd yapılan bir kızın annesinin, duhül vaki olmasa bile bu akd sebebiyle haram olacağını benimsemiştir (166). Görülüyorki Abdullah bazı meselelerde ashabla istişarelerde bulunmuştur. Bizim bu duruma bugünkü anlamiyle talebelik ve hocalık gibi bir isim vermemize imkan yoktur.

2- Kur'an bilgisi:

a) Kur'an nüshası ve tertibi:

Abdullah'ın mushafı ile Osman tarafından şehirlere gönderilen mushaflar arasında çok cüz'î denecek farklar göze çarpar. Bunlardan ilki sûrelerin tertibi meselesidir. Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasındaki tertip aşağıda zikredeceğimiz şekildedir (167).

١ ـ البقرة	٢١ ـ مريم	٤١ ـ الأحقاف
٢ ـ النساء	٢٢ ـ العنكبوت	٤٢ ـ الجاثية
٣ ـ آل عمران	٢٣ ـ الروم	٤٣ ـ الدخان
٤ ـ المص	٢٤ ـ يس	٤٤ ـ انافتحنا
٥ ـ الأنعام	٢٥ ـ الفرقان	٤٥ ـ الحديد
٦ ـ المائدة	٢٦ ـ الحج	٤٦ ـ سبح
٧ ـ يونس	٢٧ ـ الرعد	٤٧ ـ الحشر
٨ ـ براءة	٢٨ ـ سبأالمليكة	٤٨ ـ تنزيل
٩ ـ النحل	٢٩ ـ ابراهيم	٤٩ ـ السجدة
١٠ ـ هود	٣٠ ـ ص	٥٠ ـ ق
١١ ـ يوسف	٣١ ـ الذين كفروا	٥١ ـ الطلاق
١٢ ـ بني اسرائيل	٣٢ ـ القمر	٥٢ ـ الحجرات
١٣ ـ الأنبياء	٣٣ ـ الزمر	٥٣ ـ تبارك الذى بيده الملك
١٤ ـ المؤمنون	٣٤ ـ الحواميم	٥٤ ـ التغابن
١٥ ـ الشعراء	٣٥ ـ المسبحات	٥٥ ـ المنافقون
١٦ ـ الصافات	٣٦ ـ حم	٥٦ ـ الجمعة
١٧ ـ الأحزاب	٣٧ ـ المؤمن	٥٧ ـ الحواريون
١٨ ـ القصص	٣٨ ـ حم	٥٨ ـ قل أوحي
١٩ ـ النور	٣٩ ـ الزخرف	٥٩ ـ انا أرسلنا نوحا
٢٠ ـ الأنفال	٤٠ ـ السجدة	٦٠ ـ المجادلة

(165) Bedaiu's-sanai', II/258; el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, II/127.
(166) Aynı yerler.
(167) İbnü'n-Nedîm, الفهرست Mısır 1348, s. 39.

٦١ ـ الممتحنة
٦٢ ـ ياأيهاالنبي لم تحرم
٦٣ ـ الرحمن
٦٤ ـ النجم
٦٥ ـ الذاريات
٦٦ ـ الطور
٦٧ ـ اقتربت الساعة
٦٨ ـ الحاقة
٦٩ ـ اذا وقعت
٧٠ ـ ن والقلم
٧١ ـ النازعات
٧٢ ـ سأل سائل
٧٣ ـ المدثر
٧٤ ـ المزمل
٧٥ ـ المطففين
٧٦ ـ عبس
٧٧ ـ هل أتي علي الانسان
٧٨ ـ القيامة
٧٩ ـ المرسلات
٨٠ ـ عم يتساءلون
٨١ ـ اذا الشمس كورت
٨٢ ـ اذا السماء انفطرت
٨٣ ـ هل أتاك حديث الغاشية
٨٤ ـ سبح اسم ربك
٨٥ ـ والليل اذا يغشي
٨٦ ـ الفجر
٨٧ ـ البروج
٨٨ ـ انشقت
٨٩ ـ اقرأ باسم ربك
٩٠ ـ لا أقسم بهذا البلد
٩١ ـ والضحي
٩٢ ـ ألم نشرح
٩٣ ـ والسماء والطارق
٩٤ ـ والعاديات
٩٥ ـ أرأيت
٩٦ ـ القارعة
٩٧ ـ لم يكن الذين كفروا
٩٨ ـ والشمس وضحاها
٩٩ ـ والتين
١٠٠ ـ ويل لكل همزة
١٠١ ـ الفيل
١٠٢ ـ لايلاف قريش
١٠٣ ـ التكاثر
١٠٤ ـ انا أنزلناه
١٠٥ ـ والعصر
١٠٦ ـ اذا جاء نصر الله
١٠٧ ـ انا أعطيناك الكوثر
١٠٨ ـ قل يا ايها الكافرون
١٠٩ ـ تبت يدا ابي لهب
١١٠ ـ قل هو الله احد

Şu hale göre Abdullah b. Mes'ûd'un nüshası Fatiha ve Muavvizeteyn ile beraber tam yüz on üç (113) sûreye ulaşmaktadır. Übeyy'in (Ö. 21/642) nüshasında ise kunut duaları da beraber olarak yüz on altı (116) sûre bulunmaktadır. Abdullah'a göre Kur'anı Kerim'in ayetleri 6218 dir (168). Ma-

(168) Mukaddimetân, s. 246.

lum olduğu gibi Übey, kunut dualarının Kur'anı kerimden olmadığını bildiği halde tesbit etmiştir(169).

Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında adı geçen üç sûrenin yazılı olmadığına dair elimizde kat'î delillerimiz yoktur. ez-Zerkeşî (Ö.794/1392) Muavvizeteyn'in olmadığını (170) beyan ve izah ederken başkaları daha da başka ve değişik rivayetler üzerinde durmuşlardır. Eğer bu sûrelerin yazılmadığı kat'i olarak bilinseydi İslam alimleri arasında bu ihtilaflar zuhur etmezdi.

Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında bazı sûrelerin tertip yönünden imam nüshaya aykırı olduğuna da temas eden el-Bürhan sahibi ez-Zerkeşî diyor ki: «Her ne kadar Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında en-Nisa' sûresi Âli Imran sûresi üzerine tekaddüm etmiş bulunuyorsa da bu tertip işi Allah (C. C.)ın vacip kıldığı bir şey olmadığından bir mesele değildir. Zira bu tertip ashabı kirâmın ictihadına raci bir husustur. Bu bakımdan da her mushafın kendine göre bir tertibi vardır» (171). Bu hususla ilgili olarak Mukaddimetü Kitabi'l-Mebânî sahibi, Kur'an'ı kerimde asla bir tahrif ve tebdil yapılmadığına temasla Abdullah b. Mes'ûd'un nüshası hakkında özetle şöyle diyor. «Kur'anın ayetleri ziyade ve noksandan, tahrif ve tebdilden kat'i olarak mahfuzdur. Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Ali'ye nisbet edilen mushaflarda, elimizdekilere muhalif olarak bizzat bazı sûrelerin tertibi ile bir kısım ayetlerin tertibinden başka bir ihtilaf yoktur. Bu mushaflardaki ayetler bütün harf ve kelimeleriyle okuduğumuz ayetlerdir. Ancak çok cüz'i ve değiştirilmesiyle manâda fazla bir ayrılık olmayan bazı yerler bundan istisnâ edilebilir» (172). Daha sonra müellif bu cüz'i değişikliği izah ve beyan edebilmek için misâller zikretmektedir (173). Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında olduğu gibi bazı mütekaddimîn Kur'an'ın yüz on üç sûre olduğunu söylemişlerdir. Bunlar Enfâl ile Berae'yi bir sûre sayıyorlar (174).

Şurasını kat'i olarak söyleyebiliriz ki Abdullah b. Mes'ûd Fatiha ve Muavvizeteyn'i Kur'an'dan saymamak gibi bir duruma düşmüş değildir. Çünkü Abdullah, Allah'ın kitabını en iyi bilen bir insan olduğunu yemin de ederek defalarca söylemişti (175). Bunlardan başka Abdullah b. Mes'ûd Fa-

---

(169) ez-Zerkeşî, البرهان في علوم القرآن Mısır 1957,I/251. Fazla bilgi için bkz; Prof. M. Tayyib Okiç, Tefsir notları, Ankara 1965; s. 24-26.

(170) el-Bürhan, I/251.

(171) el-Bürhan,I/262.

(172) Mukaddimetan, s. 33.

(173) Aynı yer.

(174) Aynı eser, s. 75.

(175) el-Buharî, VI/102; Müslim, VII/148; Mukaddimetân, s. 97; Ğayetü'n-nihaye, I/459; Tefsiru't-Taberî, I/36; Sıfatü's-safve, I/158; Üsdü'l-ğabe, III/259; Siyeru a'lami'n-nübelâ I/339.

tiha sûresindeki مالك يوم الدين terkibininin ilk kelimesini فاعل vezninde مالك (Mâlik) olarak okumuştur (176). Eğer Abdullah b. Mes'ûd'un Fatihayı Kur'andan saymadığı kabul edilseydi, bu nevi kıraatler kendisinden rivayet edilmezdi. Hz. Peygamberden müşâfeheten tam yetmiş sûrenin itkanını elde eden (177) bir kimse için bu inkâr meselesi muhaldir, aslı yoktur ve olamaz.

Bilindiği gibi Ebû Bekr zamanında Zeyd'in (Ö. 45/665) başkanlığında Kur'an cemedilmişti. Osman zamanında ise kıraat ihtilafları alıp yürüdü. Huzeyfe b. el-Yeman'dan Buharî'nin rivayet ettiği hadis (178) bunu açıkça ifade etmektedir. Huzeyfe burada, kıraatdeki ihtilafları halletmesi için Osman'a elini çabuk tutmasını rica etmişti (179). Böylece Osman Kur'an'ı dört nüsha halinde yazdırıp bir nüshasını kendi yanında bırakmış ve diğerlerini de Şam, Kûfe ve Basra'ya göndererek (180) geri kalanının yakılmasını emretmişti (181).

Abdullah b. Mes'ûd'un kendine has olan nüshasının Medine'ye celbi sırasında imha edildiğini görüyoruz (182). Buna göre Abdullah kendi özel nüshasını Medine'ye gelinceye kadar elinden çıkarmamıştır. Osman'ın, Abdullah b. Mes'ûd'a hakaret ettirerek elindeki mushafı bu suretle almış olduğunu ileri süren rivayetlerin sıhhatine biz de inanmıyoruz (183).

Abdullah b. Mes'ûd elindeki nüshasını Osman'a teslim etmek istemiyordu. Hatta Kûfe'deki dostlarına da tavsiyelerde bulunarak ellerindeki nüshaları teslim etmemelerini istemişti (184). Abdullah bu tavsiyesine من استطاع منكم ان يغل مصحفه فليغله diyerek başlamaktadır. Çünkü Kur'an, Kureyş lehçesi ve diğer lehçeler üzerine de inmiş bulunuyordu. Öyleyse diğer nüshalar niçin ya-

---

(176) Mukaddimetân, s. 140.

(177) el-Buharî; VI/102; el-Müsned, I/379,441; Müslim, VII/148; el-İbane, s. 54; Üsdü'l-ğabe, III/256; Ğayetü'n-nihaye, I/458; et-Tabakat, III/151; Mukaddimetân, s. 30.

(178) el-Buharî, VI/99.

(179) el-Bürhan, I/236; Mukaddimetân, s. 18; el-Buharî, VI/99.

(180) Ebû Amr ed-Dânî, المقنع Şam 1940, s. 9; el-Bürhan, I/240.

(181) el-Bürhan, I/236.

(182) er-Riyâdü'n-n adıra fi menâkıbi'l-aşara, II/139.

(183) er-Riyadü'n-nadıra, II/147. Taberî bu eserinde Osman'a yapılan iftiralardan bazılarını ele almış ve kısa cevaplar vermiştir. Bu konuyu ele alanlar arasında büyük bilgin Ebû Bekr İbn el-Arabî de vardır. «el-Avasımu mine'l-kavasım» isimli eserinde Hz. Osman'a tevcih edilen iftiralardan birçoğu üzerinde durmuştur.

(184) Müslim, VII/148; İbnü'l-Arabî, أحكام القرآن Mısır 1957, II/1024; Abdurrahman el-Bennâ, الفتح الرباني مع مختصر شرحه بلوغ الأماني 1373 XVIII/35; en-Nevevî شرح النووي علي صحيح مسلم 1283, V/185; Siyeru a'lami'n-nübela, I/348; el-Avasımu mine'l-kavasım, s. 71.

kılmalıydı ? İşte Abdullah b. Mes'ûd'un ilk anda hatırladığı husus bu idi. Fakat Abdullah daha sonra bu fikrinden dönmüştür (185). الغلول kelimesi haddi zatında ğanimet malından bir şeyler alıp saklamak manasınadır. Abdullah b. Mes'ûd'un gayesi ise mutlak gizlemek ve saklamak anlamıdır.

Abdullah'ın, elindeki mushafı Osman'a teslim etmeyişini Ebû'd-Derda (Ö. 32/652) biraz garip karşılamıştır. Alkame Şam'da iken Ebu'd-Derda ile buluşur. Ebu'd-Derda' Alkame'ye «Biz Abdullah'ı bu kadar cesaretli sanmıyorduk. Ne oluyor da emirlere karşı geliyor» der (186). Biz, Ebu'd-Derdâ' nın Abdullah'ı takdir ettiğini ve ona saygı duyduğunu biliyoruz (187). Bu durum karşısında Ebu'd-Derda'nın Abdullah b. Mes'ûd'u korkak bir kimse zannetmiş olduğuna inanmıyoruz. Ayrıca Abdullah, Mekke'de Kureyş müşriklerine Rasûlüllah'dan sonra Kur'anı ilk olarak cehren okuyan kimsedir (188). Bu sebeple Abdullahın korkaklıkla tavsıfı mümkün değildir.

Abdullah kendi özel nüshasını Osman'a teslim etmek istememişti (189). Çünkü Kur'an'ın istinsah işinde Zeyd b. Sâbit'in görevlendirilmesini bir dereceye kadar hoş karşılamamıştı (190). Osman ise bu husus için «İbn Mes'ûd, kendisini Kur'an istinsahında görevlendirmediğim için bana sinirleniyor. Halbuki Ebû Bekr ve Ömer'e sinirlense olmaz mı? Çünkü Zeyd b. Sabit'e bu vazifeyi veren haddi zatında onlardır» demiştir (191). Osman, Kur'anı yazdırıp da muhtelif vilâyetlere gönderdiği zaman Abdullah b. Mes'ûd Küfe şehrinde bulunuyordu. Abdullah'ın Zeyd kıraati üzerine okumak istemediğini haber alan Hz. Osman bir rivayete göre Abdullah'ı Kûfe'den Medine'ye bu sebeple getirtmişti (192). Abdullah'ın Osman'a karşı gelmesini istiyenler olmuşsa da (193) Abdullah b. Mes'ûd bunlara ehemmiyet vermemiş ve bir çok fitnelerin zuhur edeceğini ve bu fitnelerin kendisiyle başlamış olmasını

---

(185) el-Fethu'r-Rabbânî, XVIII/35, Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/349.

(186) el-Fethu'r-Rabbâni' XVIII/36, Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/349.

(187) Meselâ Ebû'd-Derda'nın Alkameye, Abdullah'ın el-Leyl sûresini nasıl okuduğunu sorması ve kendi kıraatine uygun olduğunu görünce «Az kalsın Şamlılar beni yanıltıyorlardı» demesi Abdullah'ı takdir etmesinden doğmaktadır. Kezâ Abdullah b. Mes'ûd ölünce Ebu'd-Derda çok üzülmüş ve «Ne yazık ki kendi gibi birini bırakmadı» demiştir. (Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/352)

(188) Üsdü'l-ğabe, III/257; el-İsabe, II/361; Ensabü'l-eşraf, I/162; el-Bidâyetü ve'n-nihaye VII/162; İmtau'l-esma', I/20; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/335.

(189) Mukaddimetan, s. 95, 273; Fethu'l-Bârî; IX/44.

(190) Mukaddimetân, s. 95; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/349; Zuamau'l-İslâm s. 164.

(191) Siyeru a'lami'n-nübelâ, II/311; Mukaddimetân, s. 95.

(192) Züamau'l-İslâm, s. 164.

(193) Üsdü'l-ğabe; III/260; el-İsabe II/361; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/350; Züamau'l-İslâm, s. 164.

asla arzu etmediğini bildirerek (194), Medine'ye dönmüştü.

İlim adamları Kur'an'ın istinsahında Abdullah b. Mes'ûd'un değil de Zeyd b. Sabit'in tercih edilmiş olmasını muhtelif sebeplere bağlamaktadırlar. Bunlardan bir kaçını şu şekilde özetleyebiliriz. Malum olduğu gibi Zeyd, Hz. Peygamberin vahy katipliğini yapmış bir kimsedir. Bu bakımdan kendisine tevdi edilen işin hakikaten ehli sayılır. Bununla beraber Zeyd, Hz. Peygamberin sağlığında bütün Kur'an-ı toplamış bulunuyordu. Bu ise birçok sahabeye nasip olmamış bir meziyettir. Ayrıca Kur'an, Hz. Peygambere son defa arz edildiği zaman Zeyd de bulunuyordu. İşte bu ve benzeri daha başka sebeplere de istinaden Hz. Ebû Bekr Kur'an'ın istinsahı için Zeyd b. Sabit'i tercih etmişti. Osman ise Ebû Bekr'in takip etmiş olduğu yoldan yürümüş olmaktan başka birşey yapmış değildi. Abdullah b. Mes'ûd'a gelince Zeyd b. Sabit hakkında söylediklerinden dolayı peşimanlık duymuş ve üzülmüştür (195).

Burada şunu da ilâve etmek isteriz ki Kur'an'ın istinsahı için Zeyd'in tercih edilmiş olması Abdullah b. Mes'ûd'un değerinden hiçbir şey eksiltmez. Mesela Hz. Peygamber Übey b. Ka'b hakkında اقرأكم ابي demiş olmakla (196) onu Zeyd üzerine tercih etmek istememiştir. Çünkü böyle bir işaret bulunsaydı onu, başta Ebû Bekr olmak üzere bazı sahabiler anlamakta güçlük çekmezdi. Aynı şekilde Hz. Peygamberin Muaz hakkında اعلمكم بالحلال والحرام معاذ demesi (197) onu Ebû Bekr üzerine tercih etmek istemesinden ileri gelmiş değildir. Abdullah b. Mes'ûd'a nisbetle de durum böyledir. Bunlarla beraber Zeyd b. Sabit'in çok güzel yazı yazar olmasının da (198) bu hadisede bir rolü olsa gerektir.

b) Diğer bazı hususiyetleri:

Abdullah b. Mes'ûd'un kendine has özel nüshasında diğer nüshalardan bir dereceye kadar farklı, bazan bir kısmında birleştikleri bir takım hususiyetler göze çarpar. Bunlardan ilki surelerin tertibindeki cüz'i değişikliktir ki buna kısaca yukarıda temas etmiştik. Bundan başka yazılış, noktalama, ta'şir, izah ve tefsir kabilinden getirilen bazı ziyadeler gibi hususiyetlere de bu nüshada rastlamak mümkündür. Şimdi bu hususlar üzerinde kısaca duralım.

---

(194) el-İsabe, II/361-362; Üsdü'l-ğabe, III/260; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/350.

(195) Mukaddimetan, s. 95; el-İstîab, II/315. ez-Zehebî'nin beyanına göre (Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I/349) Abdullah'ı üzen şey çocuğu mevkiindeki bir kimsenin Kur'an yazma işine seçilipde kendisinin seçilemeyişi idi..

(196) Mukaddimetân, s. 50.

(197) Aynı yer.

(198) Aynı eser, s. 52.

Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında bazı kelimelerin yazılışları bakımından bir özellik görüyoruz. Bunlardan birini bize nakleden Muhammed b. İsa (Ö. 253/367,) «el-Kehf sûresindeki (23) cü, yani ولاتقولن لشيء اني فاعل ذلك غدا - Hiç bir şey hakkında «Ben bunu her halde yarın yapıcıyım» deme-ayetinin ihtiva ettiği شاى kelimesi hariç, bu kelimeyi bütün mushaflarda elifsiz olarak yazılmış gördüm. Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında ise bu kelimelerin hepsinin de elifle yazıldığını müşahede ettim» demektedir (199).

Abdullah b. Mes'ûd Kur'an nüshalarının siyah noktalarla işaretlenmesini hoş karşılamazdı. المقنع sahibinin ifadesine göre bu nevi noktalama Kur'an'ın yazılışına hoş olmıyan bir renk vermektedir (200). Bu hususla ilgili olarak Abdullah b. Mes'ûd bir konuşmasında جردوا القرآن ولا تخلطوه بشيء demiştir (201).

Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'an nüshaları üzerinde hoş karşılamadığı hususlardan biri de «Ta'şir» dir (202). Ta'şir, her on ayette bir işaret koymak anlamına gelmektedir. Bütün bunlarla beraber bazı lüğavî sebeplerden dolayı Abdullah, Kur'anı yazmak istiyenlerin Mudar kabilesinden olmalarını tercih ederdi (203).

Ashabtan bazıları Hz. Peygamberden duydukları tefsir kabilinden bir kısım izahatı kendi nüshalarında tesbit etmişlerdi. Daha sonraları bunları taklit edenler de oldu. Abdullah b. Mes'ûd'un da aynı yoldan yürümüş olduğunu müşahade ediyoruz. Mesela Abdullah b. Abbas ليس عليكم جناح ان تبتغوا فضلا من ربكم (في مواسم الحج) -(Hac mevsiminde ticaretle) Rabbınızdan rızık istemenizde bir günah yoktur-ayetinin (204) sonuna tefsir ve izah kabilinden في مواسم الحج cümlesini ilave etmiştir (205). Bu ilavenin, tabii olarak Kur'andan olduğu söylenemez. Çünkü icma' ile kabul olan Kur'an nüshasında bu ziyadelik mevcut değildir. Şu hale göre bu cümle Abdullah b. Abbas tarafından tefsir ve izah kabilinden ilave edilmiştir. Hz. Ali'nin Asr sûresini yine bir ziyadelikle والعصر ونوائب الدهر şeklinde okuduğuna dair rivayet de (206) aynı mahiyettedir. Çünkü Ali, şayet bu ziyadenin Kur'andan

---

(199) el-Mukni', s.42.

(200) Aynı eser, s. 125-126.

(201) Dr. Subhı es-Salih, مباحث في علوم القرآن Şam; 1962, s. 98.

(202) el-Burhan, I/479

(203) es-Sûyutî, المزهر في علوم اللغة Mısır, Daru ihyai'l-kütüb, I/211.

(204) Bakara sûresi 198.

(205) el-Buharî, V/158; es-Suyûtî الاتقان في علوم القرآن Mısır 1368, I/79

(206) Mukaddimetân, s. 103

olduğunu kabullenmiş olsaydı hiç olmazsa halifeliği zamanında bunu mutlaka halka duyurması lazım gelirdi. Zira onun mertebesinde olan bir kimsenin Kur'an ayetlerinden herhangi birini bildiği halde saklaması tasavvur edilemez. Bununla beraber bazı rivayetlerde Ali'nin bu sûreyi والعصر ان الانسان لفي خسر şeklinde okuduğu da ifade olunmaktadır (207).

Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında da bu nevi ziyadeliklere rastlamak mümkündür. Aynı şekilde İbnü'z-Zübeyr ولتكن منكم امة يدعون الى الخير ويأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر واولئك هم المفلحون - Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki (onlar herkesi) hayra çağırsınlar, iyiliği emretsinler, kötülükten vazgeçirsinler. İşte onlar muradına erenlerin ta kendileridir.-ayetinin (208) sonunda ويستعينون الله على ما أصابهم ziyadesiyle okumuştur (209). Bu ziyade de İbnü'z-Zübeyr'in kendi koyduğu bir sözdür (210). Kezâ İbn Abbas-yukarıdakilere ilave olarak ان الساعة آتية اكاد اخفيها . . . . - çünkü o saat şüphesiz gelecektir. Ben onu (n vaktini) hemen açıklayacağım geliyor ki herkes neye çalışıyorsa kendisine onunla mukabele edilmiş olsun. -ayetini (211) من نفسي ziyadesiyle okumuştur (212). Bu rivayeti kabul edecek olursak ona İbn Abbas'ın bir sözü nazariyle bakmamız lazım gelmektedir ki tefsir ve izah kabilinden getirilmiştir (213). Übeyy'den bu ayetin فكيف اطلعكم عليها ziyadesiyle okunduğu rivayet edilmişse de (214) bu rivayet sahih değildir (215).

Bu meseleye Goldziher de temas etmiş ve haksız yere şübhe hissettiren ibareler kullanmıştır (216). Goldziher bu hususta özetle diyor ki: «Bu ziyadelerden hakikaten ne kasdedilmiş olduğu pek vazıh değildir. Acaba bu ziyadeleri yapanlar hakikaten bir nassın tashihini mi irade etmişler yoksa bu nassı asla değiştirmeyen izah edici bazı ta'likat mı izafe etmek istemişlerdir (217).» Her ne kadar Goldziher mushaflara tefsir mahiyetinde bazı ziyade-

---

(207) Mukaddimetân s. 103.

(208) Al-i İmran sûresi, 104.

(209) Arthur Jeffery, Materials for the History of the text of the Qur'an, Leiden 1937 s. 227; Mukaddimetân, s. 102.

(210) Mukaddimetân, s. 102.

(211) Taa, Haa sûresi 15.

(212) Materials, s. 201; Mukaddimetân, s. 102.

(213) Mukaddimetân, s. 102.

(214) Aynı yer.

(215) Aynı yer.

(216) Goldziher, مذاهب التفسير الاسلامي Kahire 1955, Arapçaya çeviren Abdü'l-Halim en-Neccar, s. 21.

(217) Mezâhib, s. 21.

liklerin yazılabileceğinin cevazına taraftar görünmüşse de (218) söze başlarken bu ziyadelerden maksadın ne olduğunu sorarak mübhem ve şübhelendirici bir ifade kullanması yersizdir. Kur'an mütevatir bir yolla bize kadar geldiğine göre bu kabil getirilen ziyadelerin Kur'an'dan olabileceği hiç bir suretle hatıra gelmez. Bununla beraber Goldziher, kıraatlerin doğuşuna temas ederken yapılan bu nevi ziyadelerin tefsir kabilinden olduğunu söylemektedir (219). Şu hale göre Goldziher'in bu husustaki fikri aynı kitapta ve hem de birkaç sahife ara ile birbirini bir dereceye kadar nakzetmektedir. Goldziher önce bu nevi ziyâdelerin tefsir ve beyan kabilinden getirilmiş şeyler olduğunu izah etmiş, fakat daha sonra bunların neden ve ne maksatla getirilmiş olduğunu şüphelenen bir insan edasıyla ele almıştır.

Yukarda söylendiği gibi Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında tefsir ve izah kabilinden bazı ziyadeler bulunuyordu. Mesela Abdullah و جئتكم باية من ربكم فاتقوا الله و اطيعون -Size Rabbinizden (peygamberliğimi ispat eder) ayet (alâmet, mu'cize) getirdim. Artık Allah'tan korkun, bana da itaat edin-ayetini (220) و جئتكم باية من ربكم فاتقوا الله لما جئتكم به من الآيات واطيعوني فيما ادعوكم اليه şeklinde فيما ادعوكم اليه ve لما جئتكم به من الآيات ziyadeleriyle okumuştur (221). Bu ziyadelerin de tefsir ve izah gayelerine matuf olduğu aşikardır, Kur'an'dan, olabileceği düşünülemez. Aynı şekilde Abdullah b. Mes'ûd النبي اولي بالمؤمنين من انفسهم و ازواجه امهاتهم -O Peygamber, mü'minlere öz nefislerinden evladır. Zevceleri (mü'minlerin) analarıdır. - ayetindeki (222) من انفسهم terkibinden sonra وهو اب لهم ziyadesini (223) şerh ve beyan kabilinden getirmiştir. Yine bir örnek olarak الم تر ان الله يعلم ما في السموات وما في الأرض ما يكون من نجوي ثلاثة الا هو رابعهم ولا خمسة الا هو سادسهم ولا ادني من ذلك ولا اكثر الا هو معهم اينما كانوا -Gör(ür gibi bil)medin mi ki göklerde ne var, yerde ne varsa Allah şüphesiz (hepsini) bilir. Her hangi bir üçten bir fısıltı vaki olmaya dursun, muhakkak ki onların dördüncüsüdür. Bir beşten vukua gelmeye dursun, ille o, nerede olsalar, bunların yanındadır.- ayetini (224) ele alabiliriz Abdullah b. Mes'ûd'un bu ayeti de ما يكون من نجوي ثلاثة الا الله رابعهم ولا اربعة الا الله خامسهم ولا خمسة الا الله سادسهم ولا اقل من ذلك ولا اكثر الا الله

(218) Mezahib, s. 21.
(219) Aynı eser, s. 15-16.
(220) Âl-i Imran sûresi 50.
(221) ez-Zemahşerî, الكشاف Mısır 1308, I/306.
(222) el-Ahzab sûresi 6.
(223) el-Keşşaf, II/206.
(224) el-Mücâdile sûresi 7.

اذاتّجوا معهم şeklinde okuduğu rivayet edilmektedir (225). Kezâ, وامرأته قائمة فضحكت -(İbrahim'in) karısı (hizmet için) ayakta idi. (Bu söz üzerine) güldü. -ayetini (226) وهوقاعد ziyadesiyle وامرأته قائمة وهو قاعد فضحكت şeklinde okumuştur (227). Temas ettiğimiz gibi bu ziyadeler şerh ve izah kabilinden getirilmiş şeylerdir. Goldziher'in belirttiği şekilde bu ziyadelerle asla bir nassın tashihi kasdedilmiş değildir.

Bu ziyadelerin ileri gelen bazı kimseler tarafından memnuniyetle karşılandığını da müşahade etmekteyiz. Hatta mücâhit (Ö. 104/722) diyor ki: «Eğer Abdullah'ın kıraatı gibi okumuş olsaydım Abdullah b. Abbas'a Kur'an hakkında sorduğum birçok hususları asla sormak lüzumunu hissetmeyecektim (228). İbnü'l-Cezerî (Ö.833/1429) bu hususa temas etmiş ve ashabtan bazılarının izah ve beyan kabilinden, tefsir mahiyetini taşıyan bazı lafızları kıraat arasında bulundurduklarını kaydetmiştir (229). Hatta «Bazıları bu kabil tefsirleri yazarlardı da» demektedir (230).

Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasındaki gerek tefsir ve izah kabilinden ve gerekse bir kıraat olarak bulundurulmuş ziyâdelerin Abdullah'dan sonraki fikir hayatına bir hayli tesiri olmuştur. Mücâhid'in «Eğer Abdullah b. Mes'ûd'un kıraati gibi okumuş olsaydım Abdullah b. Abbas'a Kur'an hakkında sorduğum birçok şeyleri sormak ihtiyacını hissetmezdim » demesi de bundan ileri gelmektedir. Mücâhid'in bu sözü (231), Abdullah b. Mes'ûd kıraati ve tefsir mahiyetini taşıyan ziyâdelerin önemini açığa çıkarmaktadır. Bunu, aşağıda vereceğimiz birkaç misâlle izah edelim.

والسارق والسارقة فاقطعوا ايديهما -Erkek hırsızla kadın hırsızın ellerini kesin. -Ayetinde (232) Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen meşhur kıraat والسارقون والسارقات فاقطعوا ايمانهم şeklindedir (233). Ancak bazı fıkh kitaplarında bu kıraat değişik vecihlerle ifade olunmaktadır. Meselâ el-Kâsânî (234) ve ez-Zeylâî (Ö:743/1343)

(225) el-Keşşaf, II/441. Ancak Fahru'd-Din er-Razî, tefsirinde (Mısır 1308, VIII/162) Abdullah'a nisbet edilen ilâvenin son kısmını اذا اخذوا في التناجي şeklinde nakletmiştir. İki rivayet arasında ise fazla bir fark yoktur.

(226) Hûd sûresi 71.

(227) el-Keşşâf, I/606.

(228) Mezâhibu't-tefsiri'l-İslâmî, s. 18.

(229) en-Neşr, I/31-32.

(230) en-Neşr, I/32.

(231) Mezâhibu't-tefsiri'l-İslâmî, s. 18

(232) el-Maide sûresi 38.

(233) el-Keşşâf, I/414-415.

(234) Bedaiu's-sanai', VII/86.

bunu فاقطعوا ايمانهما şeklinde rivayet etmişlerdir (235).

Buradaki ايمانهم terkibi Abdullah b. Mes'ûd'un kendi ilâvesi değildir. Çünkü, temel bir hüküm ifade eden bu lafzı, Abdullah b. Mes'ûd bir kıraat olarak Hz. Peygamberden duymuştur (236). Zira Abdullah'ın kendi fikir ve anlayışına istinâden böyle bir kıraati neşretmiş olması mümkün değildir (237). Şu durumda Abdullah b. Mes'ûd'un bu kıraati ayetdeki ايديهما lafzını izah ve beyan etmektedir (238). Bilindiği gibi الأيدى lafzı, hem sağ ve hem de sol ele teşmil edilebileceğinden müphemdir. Abdullah b. Mes'ûd'un kıraati ise bu mübhemiyyeti izale etmektedir. Böylece, bu kıraate istinâden eli kesilmesi gereken bir hırsızın icma' ile önce sağ eli kesilir. Bununla beraber Haricilerin, had tatbikinde, elin omuzdan kesileceğini iddia etmeleri icmaa muhaliftir (239). Abdullah b. Mes'ûd'un kıraati ile mutlak olarak gelmiş bir nassın takyidi mümkün olabileceğinden (240) bu kıraate dayanarak hüküm istinbatına gidilebilir. Ayrıca, Abdullah b. Mes'ûd'un bu kıraati haberi vahid değil, Ebû Hanife zamanına kadar meşhur olarak gelmiştir (241). Netice itibariyle bu kıraat sayesinde nasda mevcut bulunan bir mübhemiyet izale edilmiş bulunuyor.

Yemin keffaretinden bahseden فمن لم يجد فصيام ثلاثة أيام -Fakat kim (bunları) bulamaz (bulmaya muktedir olamaz) sa üç gün oruç (tutması lazımdır) -ayetinin (242) sonuna, Abdullah b. Mes'ûd متتابعات lafzını ziyâde olarak getirmiştir (243). Bu lafza istinâden yemin kaffaretinden dolayı oruç tutması lazım gelen bir kimsenin bu orucunu mütetabi olarak tutması gerekir. Zira متتابعات kelimesi ثلاثة ايام terkibine nazaran bir kayıtdır. Şafiî, (Ö:204/820) yukarda zikredilen nassın mutlak olduğunu ileri sürerek böyle bir kaydı kabul etmez (244). Şu halde Abdullah b. Mes'ûd'un burada getirmiş olduğu ziyâdeye istinâden keffaret orucunun birbiri ardına olacağı hükmü ortaya çık-

(235) ez-Zeylâî, تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق Mısır 1313, III/224.
(236) Bedâî',VII/86.
(237) Aynı yer.
(238) Aynı yer.
(239) ez-Zeylâî, III/224.
(240) Ahmed Çelebî, حاشية تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق (Tebyinü'l-Hakaik'in kıyısında,) III/224.
(241) Aynı yer.
(242) el-Maide sûresi 89.
(243) el-Keşşaf, I/432.
(244) ez-Zeylâî, III/113; İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, II/649.

maktadır (245).

Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen kıraat ve ziyadelerden bazılarının lüğat yönünden de kendisinden sonra gelenlerin fikir hayatlarında tesiri olmuştur. Meselâ Abdullah او يكون لك بيت من زخرف -Yahut altından bir evin olsun. -ayetini (246) من ذهب şekilde okumuştur (247). Böylece, Abdullah b.Mes'ûd'un kıraatindeki ذهب kelimesi زخرف lafzının açıklanmasına yardımcı olmaktadır. ez-Zemahşerî, (Ö.538/1144) من زخرف terkibini من ذهب şeklinde beyan edip geçmiştir (248). Benzeri örnekler çoktur.

c) Kur'an nüshası ile ilgili tenkitler:

Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'an nüshasına müteaddit yönlerden tenkitler tevcih edilmiştir. Biz burada bu tenkitlerden bazılarını ele alarak mümkün olduğu nisbette kısaca cevaplar vermiye çalışacağız.

Bu tenkitlerden ilki ve en önemlisi Abdullah b. Mes'ûd'un mushafında Fatiha ve Muavvizeteyn gibi üç sûrenin mevcut olmadığını bildiren rivayetleri kabul edenlerin tenkitleridir ki, pekçok ilim adamları bu mevzu üzerinde durmuşlar (249) ve muhtelif şekillerde te'vil, tefsir ve izah yolları bulmaya çalışmışlardır.

Biz her şeyden önce şunu kesin olarak ifade etmek isteriz ki Fatiha ve Muavvizeteyn'in Kur'andan olduklarında asla şüphe yoktur. Fatiha'ya gelince Hz. Peygamberin لاصلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب hadisi (250) ile daha başka pekçok hadisler, karîne ve deliller. Fatiha'nın Kur'andan olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Haddi zatında Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasına tevcih edilen tenkitlerde en çok Muavvizeteyn'den bahsedilmiştir. Bu bakımdan biz

---

(245) ez-Zeylâî, III/113.
(246) el-İsra' sûresi 93.
(247) Materials, s. 55.
(248) el-Keşşaf, I/718.

(249) Mukaddimetân, s. 95-97; İbn Kuteybe كتاب تأويل مختلف الحديث في الردعلى اعداء الحديث Mısır 1326, s. 31-32; İbn Kuteybe تأويل مشكل القرآن Mısır 1954, s. 33-35; el-İtkan, I/81, 82; Umdetü'l-Karî, IX/298-299; el-Bürhan, II/127-128; el-Kastallânî ارشاد السارى لشرح صحيح البخاري Mısır 1305, VII/442-443; el-Buharî, VI/96; el-Fethu'r-Rabbânî, XVIII/-348-354; Şerhu'n-Nevevî alâ Sahihi Müslim, II/254.

Burada şunu da belirtmek isterizki biz معوذتان kelimesini bazı takdirlere binâen mensubiyet durumunu tercih ederek معوذتين şeklinde kullanacağız.

(250) el-Buharî, I/184, 185; Müslim. II/9; Sünenu'n-Nesâî II/137.

Fatiha üzerinde fazla durmayacağız. Muavvizeteyn'e gelince bunlar da Kur'-an' dan birer sûredir. Bunu te'yid eder mahiyette elimizde çok, hem de pekçok deliller vardır. Her şeyden önce Hz. Peygamber bu iki sûrenin de diğerleri gibi Cebrail vasıtasiyle kendisine nâzil olduğunu müteaddit hadislerde beyan etmistir. Müslim, Ukbe b. Amir'den (Ö:58/678) şu hadisi (251) rivayet etmektedir.

عن عقبة بن عامر قال : قال رسول الله صلي الله عليه وسلم : الم تر آيات انزلت الليلة لم ير مثلهن قط، قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس. Ukbe b. Amir'den gelen bir başka rivayette ise Hz. Peygamber انزل او انزلت علي آيات لم ير مثلهن قط المعوذتين demiştir (252). Bu hadislerden açıkça anlaşılıyor ki Muavvizeteyn Kur'an'ın diğer her hangi bir sûresi gibi Hz. Peygambere Cibril vasıtasiyle Allah (c.c.) tarafından gönderilmiştir. Artık bu durum karşısında Muavvizeteyn için şüphe edilecek en küçük bir husus bile yoktur. Bu hadisleri şerheden en-Nevevî, (Ö.676/1277) diyor ki:(253) وفيه دليل واضح علي كونهما من القرآن ورد علي من نسب الي ابن مسعود خلاف هذا

Bunlardan başka Buharî'de de şu hadisi (254) görüyoruz. : عن زر بن حبيش قال سألت ابي بن كعب عن المعوذتين فقال سألت رسول الله صلي الله تعالي عليه وسلم فقال قيل لي فقلت فنحن نقول كما قال رسول الله صلي الله عليه وسلم Umdetü'l-Karî'de de sarahaten ifade edildiği gibi Übeyy'in sorusuna Hz. Peygamber yukardaki gibi cevap vererek bu iki sûrenin kendisine Cebrail vasıtasıyla indirilmiş olduğunu beyan etmiştir (255). Ancak, el-Aynî'nin ifadesine göre Übeyy, Abdullah b. Mes'ûd'un bu iki sûreyi Kur'an'dan saymadığını bildiği için Hz. Peygambere sormuştur (256). Öyle ise Übeyy b. Ka'b Hz. Peygamberden bu iki sûrenin Kur'andan olduğunu öğrendikten sonra neden Abdullah b. Mes'ûd ile temasa geçerek durumu kendisine haber vermedi acaba? Böyle bir hal karşısında ne Übeyy ve ne de bir başka sahabinin susacağı hatıra getirilemez. Bir rivayete göre Übeyy b. Ka'b Ömer'in hilâfetinde vefat etmiştir (257). Bunun (22) inci Hicrî yılına rasladığı söylenmektedir (258). Bir başka rivayete nazaran da Osman'ın hilâfetinde vefat etmiştir (259). Şu halde her iki rivayete göre de Übeyy, Abdullah ile bir müddet beraber bulunmuş, hiç olmazsa defalarca

---

(251) Müslim, II/200; en-Nesâî. II/158.
(252) Müslim, II/200.
(253) Şerhu'n-Nevevî alâ sahihi Müslim, II/254.
(254) el-Buharî, VI/96.
(255) Umdetü'l-Karî, IX/298.
(256) Aynı yer.
(257) et-Tabakat, III/502
(258) Aynı yer.
(259) Aynı yer.

görüşmüştür. Bütün bunlar nazarı itibara alınacak ve üzerinde durulacak olursa el-Aynî'nin anlayışı teemmüle muhtaçtır. Çünkü en küçük bir münkeri derhal izale etmek için çalışan ashabdan her hangi birinin, Kur'an'dan iki sûreyi sözde inkâr etmiş olan Abdullah b. Mes'ûd için susmuş olmaları düşünülemez.

Bu hususla ilgili olarak konuşan el-Aynî فلوانكر احد قرآنيتهما كفر demekte (260) ve bu iki sûreyi kabul etmiyenin İslâm dininden çıkacağını beyan etmektedir. Bütün bunlar bu sûrelerin Kur'an'dan olduklarının apaçık delilleridir. en-Nevevî de aynı kanaate sahiptir (261). Burada kısaca şunu da belirtmek isteriz ki Abdullah b. Mes'ûd'un kendi özel nüshası ile taraftarlarının nüshaları aynı idi (262). Bu hale göre bütün bu mushaflarda Muavvizeteyn mevcut değildi.

Ahmed b. Hanbel de Müsned'inde Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduğunu ispatlayan hadisler rivayet etmiştir. Bunlardan birkaç örnek verelim. İlk hadis (263) Ukbe b. Amir'den rivayet edilmektedir ki metni şöyledir.

عن عقبة بن عامر فال: اقيت رسول‌الله صلي الله عليه وسلم فابتدا‌ته فأخذته بيده قال: فقلت يا رسول‌الله، مانجاة المؤمن ؟ فال يا عقبة احرس لسانك وليسعك بيتك وابك علي خطيئتك قال ثم لقيني رسول‌الله صلي الله عليه و سلم فا بتداني فأخذ بيدى فقال : ياعقبة بن عامر الا اعلمك خير ثلاث سور انزلت في التوراة و الا نجيل و الزبور و الفرقان العظيم قال قلت بلي جعلني الله فداك قال فأقرأني قل هوالله احد و قل اعوذ برب‌الفلق و قل اعوذ برب‌الناس ثم قال يا عقبة لاتنسا هن ولا تبيت‌ليلة حتي تقرأهن قال فما نسيتهن من منذ قال لا تنساهن وما بت‌ليلة قط حتي اقرأهن قال عقبة ثم اقيت رسول‌الله صلي الله عليه وسلم فابتداته فأخذت بيده فقلت يارسول‌الله اخبرني بفواضل الأعمال فقال ياعقبة صل‌من قطعك واعط من‌حرمك وأعرض‌عمن‌ظلمك.

İkinci hadise yine Ahmet b. Hanbel'in Müsned'inde ve en-Nesâî'de (Ö:303/-915) rastlıyoruz (264).

Hadisin metni şu şekildedir,

عن عقبة بن عامر قال : بينا أنا أقود برسول‌الله صلي الله عليه وسلم في نقب من تلك النقاب اذقال لي يا عقبة ألا تركب فال فأجللت رسول‌الله صلي الله عليه وسلم أن أركب مركبه ثم قال يا عقيب ألا تركب قال فأشفقت أن تكون معصية قال فنزل رسول‌الله صلي الله عليه وسلم و ركبت هنية ثم ركب ثم قال يا عقيب ألا أعلمك سورتين من خير سورتين قرأبهما الناس قال قلت بلي يارسول‌الله قال فأقرأني قل‌أعوذبرب‌الفلق وقل أعوذبرب‌الناس ثم اقيمت الصلاة فتقدم رسول الله صلي الله عليه و سلم فقرأ بهما ثم مربي فال كيف رأيت يا عقيب اقرا بهما كلما نمت و كلما قمت.

---

(260) Umdetü'l-Kari, IX/298.

(261) Fethu'l-Barî, VIII/571; İrşâdü's-Sârî, VII/442.

(262) Şerhu'n-Nevevî alâ Sahihi Müslim, V/185.

(263) el-Müsned, IV/148.

(264) el-Müsned, IV/114; en-Nesâî, VIII/253.

Aynı şekilde Ukbe b. Amir'den rivayet edilen bir hadisde (265) şöyle denilmektedir.

عن عقبة بن عامر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أنزلت على سورتان فتعوذ وا بهن فانه لم يتعوذ بمثلهن (يعني المعوذتين).

Bir başka rivayette ise Ukbe b. Amir diyorki (266) :

اتبعت رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو راكب فوضعت يدي على قدمه قلت أقرئني من سورة يوسف فقال لن تقرأ شيئا أبلغ عند الله عزوجل من قل أعوذ برب الفلق.

Bir diğer hadisin metni şöyledir (267) :

عن عقبة بن عامر انه قال ان رسول الله صلى الله عليه وسلم أهديت له بغلة شهباء فركبها فأخذ عقبة يقود ها له فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لعقبة اقرأ فقال وما أقرأ يا رسول الله قال النبي صلى الله عليه وسلم اقرأ قل أعوذ برب الفلق فأعاد ها عليه حتى قرأها فعرف اني لم أفرح بها جدا فقال لعلك تهاونت بها فما قمت تصلي بشيء مثلها.

Zikretmiş olduğumuz hadislerle beraber daha başkalarının da sarih şahadetleri karşısında Muavvizeteyn'in Kur'andan olduğunda asla şüphe kalmaz. Bütün bunlarla beraber Hz. Peygamberin bu iki sûreyi namazda okumuş olduğu kesin olarak bilinen hakikatlerden biridir. Mesela biraz önce Ukbe b. Amir'den nakledilen hadisde (268) ثم أقيمت الصلاة فتقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم فقرأ بهما denilmektedir. Kur'andan olmıyan bir şeyin namazda okunabileceği mevzu bahis olmıyacağından bu iki sûrenin Kur'andan oldukları böylece ortaya çıkmış olur. Yine yukarıda zikredilen hadislerden birinde Hz. Peygamber Ukbe'ye el-Felâk suresini okumasını emrettikten sonra Ukbe'nin pek memnun olmadığını görmüştü. Zira Ukbe, Hz. Peygamberin daha uznn sûreleri okutmasını arzu ediyordu (269) . Fakat Hz. Peygamber bu sûrenin faziletine temas ederek فما قمت تصلي بشيء مثلها dedi.Bu da gösteriyor ki Hz. Peygamber bu sûrenin namazda okunmasının istihbabına işaret etmektedir (270). Hatta bazıları el-Felâk sûresini akşam namazında okumayı itiyat haline getirmişlerdi (271). Ayrıca Hz. Peygamber vitr namazında

---

(265) el-Müsned, IV/144.

(266) el-Müsned, IV/149; en-Nesâî, II/158. Fakat rivayetler arasında çok cüz'i farklar vardır.

(267) el-Müsned, IV/149; en-Nesâî, VIII/252.

(268) el-Müsned, IV/144.

(269) el-Fethu'r-Rabbani, XVIII/353.

(270) Aynı yer.

(271) Aynı yer

İhlâs ve Muavvizeteyn'i okurdu (272).

Gerek Hz. Peygamber'in ve gerekse ashabın bu sûreleri namazda okumuş olmaları onların Kur'an'dan olduklarını isbata kâfidir. en-Nevevî bu hususta أجمع المسلمون علي أن المعوذتين و الفاتحة من القرآن و من جحد منها شيئا كفر demektedir (273). Mukaddimetü Kitabi'I-Mebâni sahibi de, kıraatleri Abdullah b. Abbas'a nisbet edilenlerin bu üç sûrenin Kur'an'dan olduğu] hususunda müttefik bulunduklarını beyan eder (274). ez-Zerkeşî, Muavvizeteyn'in sair âyât ve sûreler gibi kat'i olarak Kur'an'dan olduğunu açıklar (275). Daha sonra da Abdullah'ın mezkûr sûreleri inkâr ettiğine dair varit olan rivayetler için onların, Abdullah b. Mes'ûd'a isnat edilmiş birer yalan olduğunu söyler (276). Bunlardan başka Zirr b. Hubeyş'den (Ö.83/702) gelen kıraatde hem Fatiha ve hem de Muavvizeteyn'in mevcut olduğu görülmektedir. (277). İbn Kuteybe (Ö.276/889) Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında Muavvizeteyn'in mevcut olmadığını bildiren rivayetlere biraz meyleder görülmekle (278) beraber Fatiha sûresinin Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında yazılmamış olduğunu bildiren rivayetleri şüphe ile karşılar (279). Daha sonra da Abdullah'ın ilmî durumunu ele alarak ondan, bilhassa Fatiha hususunda böyle bir rivayetin sahih olabileceğine inanmaz (280). en-Nesâî ise Sünen'inde Ukbe b. Amir'den, Hz. Peygamber'in Muavvizeteyn'i bir sabah namazında okuduğunu (281) aşağıdaki hadiste sarahaten rivayet etmektedir.

عن عقبة بن عامر أنه سأل النبي صلي الله عليه وسلم عن المعوذتين قال عقبة فأمنا بهما رسول الله صلي الله عليه و سلم في صلاة الفجر.

Hâttâ en-Nesâî'nin bu rivayetinden söz eden el-Kastallânî (Ö.923/1517) «Bu hadis, belki de tevatür ifade edebilecek şekilde muhtelif yollardan rivayet edilmiştir» demekte (282) ve hadisin sıhhatine işaret etmektedir. Malik'den de (Ö.179/795) Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduğu sarahaten nakledilmiştir (283). Amr b. el-As (Ö.43/664) Hz. Peygamber'e el-Felâk sûresi hakkında

---

(272) el-Fethurrabbânî, XVIII/353
(273) el-İtkan, I/81; el-Bürhan, II/128;Fethu'l-Barî, VIII/571; İrşadü's-sârî, VII/442.
(274) Mukaddimetân, s. 96.
(275) el-Bürhan, II/127.
(276) el-Bürhan, II/128.
(277) el-İtkan, I/81; el-Bürhan, II/128.
(278) Te-vilü müşkili'l-Kur'an, s. 33.
(279) Aynı eser, s. 34.
(280) Aynı eser, s. 34-35.
(281) en-Nesâî, II/158; VIII/252, 253; Fethu'l-Bârî, VIII/571; el-Aynî, IX/299.
(282) İrşâdü's s-sârî, VII/442-443.
(283) İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, IV/1985.

sual sormuş olduğunu şöyle anlatır (284): سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن قوله قل أعوذ برب الفلق Görüldüğü gibi Amr b. el-As Hz. Peygamber'e bu sûreden süal ederken konuşmasında عن قول الله tabirini kullanmıştır. Hz. Peygamber tarafından verilen cevaptan anlaşıldığına göre süal sûrenin manasıyla ilgili bulunuyordu. Bu da sarih ve kesin olarak bu sûrenin Kur'an'dan olduğunu göstermektedir. Çünkü Kur'an'dan olmasaydı Hz. Peygamber هو سجن في جهنم diyerek cevap vermeye başlamazdı.

İlim adamlarının, Abdullah'a isnât edilen menfi rivayetler hakkında çeşitli görüşleri vardır. Ancak netice itibariyle Nazzam ve onun gibi düşünen birkaç kimse hariç diğerleri arasında Abdullah'ın bu sûreleri Allah (C.C.) kelâmı değildir diye inkâr ettiğini söyleyenler yoktur. Fahru'd-Dîn er-Razî (Ö. 606/1210) bu meseleyi halledilmesi güç bir problem olarak kabul etmektedir (285). Diyor ki: «Elimizdeki rivayetlere hiçbir delile dayanmadan ta'netmek kabul edilir bir şey değildir. Nakledilen bu rivayetler sahih olmakla beraber te'vil yolu açıktır ve te'vil ihtimali vardır (286). Biz, Abdullah b. Mes'ûd devrinde Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduğu mütevatir olarak biliniyordu demiş olsak, onları kabul etmiyenin İslâm'dan çıkması gerekir. Şayet bu devirde bu iki sûrenin Kur'an'dan oldukları mütevatir değildi dersek o zaman da Kur'an'ın bazı kısımlarının mütevatir olarak şûyû bulmadığı ortaya çıkmış olacak. Bu durum ise hakikaten güç bir düğümdür (287). İbn Hacer el-Askalânî bu hususa «İbn Mes'ûd devrinde bu sûrelerin mütevatir olarak bilindiğini, fakat bizzat İbn Mes'ûd'a göre mütevatir olmadığını anlatır mahiyette bir izah yoluyla cevap verildiğini beyan ediyorsa da (288) bu cevabın düşündürdükleri, er-Razî'nin ortaya atmış olduğu güçlükten daha zor ve halli imkansız gibi görünen meseleler ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in gece gündüz yanında olan Abdullah b. Mes'ûd'un bu iki sûreyi duymamış olduğunu ileri süren rivayetlerin kabul edilmesi mümkün değildir. Mukaddimetü Kitabi'l-Mebânî sahibi, Abdullah b. Mes'ûd akşam sabah Rasûlüllah'ın arkasında namaz kılıp onun Fatiha sûresini okuduğunu ve namaz ancak bu sûre ile tamam olur dediğini duymuş olduğu halde nasıl olur da Muavvizeteyn'in Kur'andan olduğunu kabul etmiyebilir, diye (289) hadisenin vukuuna inanmaz. ez-Zerkeşî de Muavvizeteyn'in

---

(284) es-Sûyutı, الدر المنثور في التفسير بالمأثور Tahran 1377, VI/418.

(285) Fethu'l-Barî, VIII/571.

(286) Aynı yer.

(287) Aynı yer.

(288) Fethu'l-Bârî, VIII/571-572.

(289) Mukaddimetân, s.97.

Kur'an'dan olduğunu açıkça izah ve beyan eder (290). el-Bakıllânî (Ö.403/-1013) herhangi bir haberi vahidle Abdullah b. Mes'ûd, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit Osman b. Affan, Ali veya yakınlarından birine, Allah (C.C.) kitabından herhangi bir ayetin veya harfin inkârı yahut tağyiri veya icma' vaki olmuş mushafın hilâfına bir kıraati izafe etmek caiz değildir. Bu davranış, helâl olmadığı gibi kabul de edilemez. Bu gibi hususların değil onlara, asrımızda bile mü'minlerin en aşağı derecelisine isnâdı uygun olmaz, demektedir (291). en-Nevevî de Müslim şerhinde bu iki sûrenin Hz. Peygamber'e nâzil olduğunu bildiren hadisi şerhederken وفيه دليل واضح علي كونهما من القرآن diyerek (292) bu hadisi (293), Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduğu hnsusunda kesin bir delil kabul eder.

Yukarda Fatiha ve Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduklarını, Hz. Peygamberin her üç sûreyi de namazda okumuş olduğunu bir kaç delille kısaca beyan ettikten sonra bazı ilim adamlarının Abdullah b. Mes'ûd'a nisbet edilen fikirlerini özetle ele aldık.

Abdullah b. Mes'ûd'un Muavvizeteyn'i kendi özel nüshasında tesbit etmemiş olduğuna birçok yerde temas edilmiştir (294). İlk olarak Buharî'nin rivayet ettiği (295) şu hadisle karşılaşıyoruz. عن زر بن حبيش قال سألت أبي بن كعب عن المعوذ تين فقال سألت رسول الله صلي الله عليه وسلم فقال قيل لى فقلت فنحن تقول كماقال رسول الله صلي الله عليه وسلم İkinci olarak yine Buharî'deki şu hadisi (296) görüyoruz. عن زر بن حبيش قال سألت أبي بن كعب قلت أبا المنذر ان أخاك ابن مسعود يقول كذا و كذا فقال أبي سألت رسول الله صلي عليه وسلم فقال لى قيل لي فقلت فنحن تقول كما قال رسول الله صلي الله عليه وسلم.

Birinci hadisten bahseden Umdetü'l-karî sahibi, Zirr b. Hubeyş'in Übeyy b. Ka'b'e Muavvizeteyn'den soruş sebebini Abdullah b.Mes'ûd'un bu iki sûreyi Kur'anda tesbit etmemiş olduğuna bağlamaktadır (297).

Malum olduğu gibi Zirr b. Hubeyş Abdullah'ın en yakın talebesinden biridir. Abdullah'ın Muavvizeteyn'i Kur'an'da tesbit etmediğini bildiği halde neden bir başkasına durumu anlatarak bilgi istememiştir? Aldığı dersler sebebiyle

(290) el-Burhan, II/127.

(291) Aynı yer.

(292) Şerhu'n-Nevevî alâ Sahihi Müslim, II/254.

(293) Hadisin metni biraz önce zikredilmiştir.

(294) el-Burhan, II/127,128; Te'vilü müşkili'l-Kur'an, s. 33; Fethu'l-Barî, VII/57I; el-Fethu'r-Rabbanî. XVIII/351,322; Umdetü'l-kari, IX/299; İrşadü's-sârî, VII/441,442; Mukaddimetân, s. 95,96,97; el-İtkân, I/81; Te-vilü muhtelifi'l-Hadis, s. 31-32.

(295) el-Buharî, VI/96.

(296) Aynı yer.

(297) Umdetü'l-karî, IX/298; İrşadü's- sârî, VII/441.

herhalde gece gündüz Abdullah b. Mes'ûd'un yanında bulunuyor değildi. Başkaları ile de teması olduğu muhakkaktı. Ayrıca Zirr b. Hubeyş, Übeyy b. Ka'b'e, şayet Abdullah b. Mes'ûd hayatta iken bu hususu sormuş ve konuşmuş ise (ki öyle olması lazımdır. Çünkü Übeyy Abdullah'tan önce vefat etmiştir) neden Abdullah b. Mes'ûd'a bu fikrinden ve Übeyy ile olan konuşmasından bahsetmedi?

Alkame'den gelen bir rivayette, Alkame de Abdullah'ın Muavvizeteyn'i Kur'andan sildiğini söylemektedir (298). Abdullah'ın ise Alkame için «Eğer Rasûllüllah seni görseydi memnun olurdu (299)» diyerek ilmine de işaretle «Benim bildiğimi Alkame de bilir» demiş olduğu malumdur (300). Bu durum karşısında şayet Abdullah b. Mes'ûd hakikaten Muavvizeteyn'in Kur'andan olduğunu inkâr etmiş olsaydı, bu vasıflarla beraber daha başka pekçok meziyetleri olan Alkame gibi bir kimse Abdullah b. Mes'ûd'un bu davranışına susarmıydı?

Bu kısmın başındanberi verdiğimiz kısa izahtan sonra netice olarak vardığımız sonuç Abdullah b. Mes'ûd'un Muavvizeteyn ve Fatiha'nın Kur'an'dan olduğunu asla inkâr etmemiş olduğudur. Yâni Abdullah, Fatiha ve Muavvizeteyn'in diğer sûreler gibi Kur'andan olduğunu pek tabii olarak kabul etmiş ve aksini söylememiştir. Bu hususta hiçbir delil olmasa bile icma' vaki olmuş bir meseleyi Abdullah b. Mes'ûd'un kabul etmiyerek inkâr etmiş olduğunu hatıra getiremeyiz. Şu hale göre, Abdullah bu sûreleri kabul etmiştir dememiz gerekmektedir. Abdullah'ın bu sûreleri kabul etmemiş olduğunu bildiren rivayetlerin ya te'villeri yapılacak veya reddi cihetine gidilecektir. Fahru'd-Din er-Razî bu yolda varit olan sahih rivayetlerin inkârına imkan bulunmadığını (301) ve te'vil yoluna gidilmesi gerektiğini hatta te'vilin daha evlâ olacağını söylemektedir (302).

Şimdi biz bu hususta varit olan te'villerden bazılarını zikredecek ve daha sonra da kendi fikrimizi söyliyeceğiz.

Bu hususta karşılaştığımız ilk te'vilde Abdullah b. Mes'ûd Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduğunu aslâ inkar etmiş değildir. Abdullah bu iki sûrenin mushafa yazılmasına karşı idi. Zira Abdullah mushafa ancak Hz. Peygamberin, yazılması için izin verdiklerinin yazılmasını istiyordu. Bu hususta

(298) İrşadü's-sârî,VII/441.
(299) Ğayetü'n-nihaye, I/516.
(300) Ğayetü'n-nihaye, I/517.
(301) Fethu'l-Bârî, VIII/571.
(302) İrşâdü's-sârî,VII/442.

izin belki de kendisine ulaşmadı, denilmektedir (303). Ancak el-Askalânî, Abdullah b. Mes'ûd'un انهما ليسا من كتاب الله sözünün (304) bu te'vile göre istikamet bulmayacağını beyan etmekte ve bir çıkar yol olarak cümledeki كتاب kelimesinin مصحف a hamledilmesini uygun görmektedir (305). Böylece Abdullah b. Mes'ûd bu iki sûrenin Kur'an'dan olduğunu inkâr etmiş değil, Hz. Peygamber'in izni olmadan herhangi bir ayetin veya sûrenin yazılmasına taraftar olmadığını beyan etmiştir. Diyelim ki Abdullah b. Mes'ûd - farz-ı muhal -bu iki sûreyi kabul etmedi. Bu fikrini gizlemiş değildi. Binlerce sahabî ve tabiinden neden bir tanesi çıkıp da Abdullah'a karşı itirazda bulunmadı? Ümmeti Muhammediyenin dalâlet üzerine ictimaı mümkün olmadığına göre Abdullah'a karşı hakiki manasıyla bir itirazda bulunulmamış oluşu Abdullah b. Mes'ûd'un Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduğunu inkar etmeyip mushafda tesbit edilmesine karşı olduğunu gösterir. Eğer te'vil yoluna gidilecekse Abdullah b. Mes'ûd hakkında varit olan menfi rivayetlerin bu yolla te'vili mümkündür.

İkinci te'vilde ise Abdullah'ın bu iki sûre için söylenmiş bazı hususiyet ve tahsisleri kabul etmemiş olduğu ileri sürülmektedir (306). Hatta el-Aynî, Buharî'nin rivayeti olan ve Zirr b. Hubeyş'in Übeyy b. Ka'b'e sorarak «Ebe'l-Münzir, (din) kardeşin İbn Mes'ûd şöyle şöyle diyor. » diye başlayan hadisin (307) bile bu te'ville bağdaşabileceğini beyan etmektedir (308). el-Aynî, ibaresinin sonunda قال علیا أول tabirini kullanır (309). Şu kadarı var ki elimizdeki kaynaklarda Abdullah b. Mes'ûd'un kabullenmek istemediği hususiyetin ne olduğuna dâir etraflıca bir bilgi elde etmek imkanını bulamadık.

Üçüncü bir te'vil olarak bu iki sûrenin fazlaca şuyu bulmuş olmasından ve bu sebeple de unutulma korkusu bulunmadığından Abdullah b. Mes'ûd'un bunları yazmamış olduğu söyleniyor (310). Zira Kur'an'ın cemedilmesindeki ilk sebep herhangi bir ayetinin hatta harfinin kaybolmasını önlemek gayesine ma'tufdu (311). Bu iki sûre için ise böyle bir endişe varit olmadığından Abdullah bunları kendine has nüshasında tesbit etmemiştir. Fa-

---

(303) Fethu'l-Barî, VIII/571; İrşadü's-sârî, VII/442; el-İtkan, I/81; el-Bürhan; II/128.
(304) İrşadü's-sârî, VII/441-442; Umdetü'l-karî, IX/299.
(305) Fethu'l-Barî, VIII/571.
(306) Umdetü'l-karî, IX/298; Fethu'l-Bârî, VIII/571.
(307) el-Buharî, VI/96.
(308) Umdetü'l-karî, IX/298.
(309) Aynı yer.
(310) Mukaddimetân, s. 95-96.
(311) Aynı eser s. 96.

tiha da aynı durumdadır (312). İbn Kuteybe'nin «Abdullah b. Mes'ûd, bu sûreleri Hz. Peygamber'in Hasan (Ö. 50/670) ve Hüseyn'e (Ö. 61/680) teberrüken ve kötülüklerden korunmaları için okuduğunu görerek onların Kur'andan olmadığını zannetmiştir» sözü (313), bir te'vil yolu olarak biraz uzaktır.

Biz bu hususta birinci te'vili diğerlerine nazaran daha uygun buluyoruz. Şöyleki: Abdullah b. Mes'ûd ashab arasında ilmi ile temayüz ettiği gibi ilmî meseleleri tahkik etmekle de bir imtiyaz elde etmiştir. Nasıl ki Zeyd b. Sâbit, Ebû Bekr tarafından Kur'an'ın cem'i için görevlendirildiği zaman büyük bir yük altına girdiğini bizzat kendisi ifade ediyorsa (314), Abdullah b. Mes'ûd da bu sûrelerin Hz. Peygamber tarafından «Yazılsın» dediğini duymamıştır. Bu bakımdan da herkesin, hatta küçük müslüman yavrularının bile ezberlerinde olan bu üç sûreyi veya yalnız Muavvizeteyn'i kendi nüshasında tesbit etmemiştir. Alkame'den gelen ve Abdullah'ın Muavvizeteyn'i namazda okumadığını bildiren rivayete gelince (315) bu rivayet zayıftır.

Hülasa olarak, Fatiha ve Muavvizeteyn diğer sûreler gibi Kur'an'dan birer sûredir. Abbullah bunların diğer sûreler gibi Hz. Peygamber'e Cebrail vasıtasiyle nazil olduğunu kat'i olarak biliyordu. Fakat, bizce yukarda söylemiş olduğumuz husus için onları kendi nüshasında tesbit etmemiştir. Bununla beraber birçok rivayetlerde Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasında Fatiha sûresinin olduğu beyan edilmektedir (316).

Abdullah'ın nüshasına tevcih edilmiş olan tenkitlerden biri de bazı rivayetlere göre Berae sûresinin başında Besmele'nin yazılmış (317) olmasından ileri gelmektedir. Eğer bu sûrenin başında Besmele'nin mevcut olduğunu ileri süren rivayet (318) kabul edilecek olursa onu değişik şekillerde mutalaa etmek ve muhtelif te'vil yollarına götürmek mümkündür.

Bu sûrenin başında Besmele'nin yazılmamış oluşu müteaddit sebeplere dayandırılmaktadır. Şimdi bu hususta söylenenlerden bazılarını zikredecek ve daha sonra da kendi görüşümüzü beyan edeceğiz. Cahiliye devrinde

---

(312) Mukaddimetân, s. 69.

(313) Te'vilü müşkili'l-Kur'an, .s 33.

(314) el-Buharî, VI/98.

(315) İrşadü's-sârî, VII/441.

(316) el-Fihrist, s. 40. İbn Kesîr'in rivayetine göre (تفسير القرآن العظيم ، Kahire 1954 I/9) Abdullah'a Fatiha'yı mushafında niçin yazmadığı sorulunca, müslümanların onu ezberlemiş olduklarından yazmadığını beyan ettiği söylenmektedir.

(317) Fethu'l-Barî, IX/39; Mahmud el-Alûsî روح المعاني في تفسير القرآن والسبع المثاني Mısır 1301, III/266.

(318) Fethu'l-Barî, IX/39.

Araplar, yapmış oldukları bir anlaşmayı bozarak anlaşma dışı kalmak istedikleri zaman bu hususla ilgili bir yazı yazarlar (319) ve başında da Allah'ın ismini zikretmezlerdi (320). Küffara ait ahdin bozulmuş olduğunu bildiren Berae sûresi nâzil olunca Hz. Ali bu sûreyi Besmelesiz olarak âdetleri gibi okumuştu (321). Bundan başka Hz. Osman zamanında Berae ve Enfal'in tek bir sûre olup olmadığı hususunda ihtilaf edilmiştir. Acaba her biri müstakil birer sûre midir, yoksa aralarında Besmele yazılmamış olmakla ikisi bir sûre olarak mı mutalaa edilmelidir? (322). Bu meseleyi İbn Abbas Ali'ye sorduğunu, Ali'nin de «Çünkü Besmele bir nevi güvendir. Berae ise kılıçla harbi emreder mahiyette nâzil olduğundan kendisinde bir eman yoktur» cevabını verdiğini söyler (323). Bazıları da bu sûre ile beraber Cebrail'in Besmele'yi getirmemiş olduğundan yazılmadığını beyan etmektedirler (324).

Birçok ilim adamları Abdullah'ın nüshasında, Berae sûresinin evveline Besmele'nin yazılmış olduğuna temas bile etmemişlerdir. Berae ve Enfal'in bir sûre olduğunu söyleyenlerin sözlerine binâen Besmele'nin yazılmadığı söyleniyor (325). Bu duruma göre Besmele'nin yazılıp yazılmaması ashabın fikirlerine raci bir mesele imiş gibi görünmektedir. Böylece Abdullah, Besmele'yi yazmış olmakla bir tenkide maruz bırakılamaz. Muhyi'd-Din İbn Arabî (Ö.638/1240) Berae sûresinin Enfal'den olduğunu sözlerinin sonunda وهو الأوجه kaydıyla belirtmiştir (326). Asım'dan (Ö.127/745) da, bu sûrenin evvelinde Besmele okuduğu rivayet edilmektedir (327).

Mahmud el-Âlûsî (Ö. 1270/1854) و هو القياس ifadeleriyle (328) Besmele'nin bu sûre başında yazılmasının pekde mahzurlu olmadığına işaret eder. «Çünkü, diyor, bu sûrenin evvelinden Besmele'nin iskat edilmiş olması ya savaşı emreder mahiyette nazil olmasından veya belki Enfaldendir diye onun müstakil bir sûre olduğuna dair kat'i bir bilgi edinemediklerindendi» (329). Bu-

(319) el-Bürhan, I/262.
(320) el-Bürhan, I/262-263.
(321) el-Bürhan, I/263.
(322) Tefsiru'l-Alûsî, III/266; Fethu'l-Barî, VIII/235; el-Bürhan, I/263.
(323) el-Bürhan, I/263. Ancak Şihabu'd-Din el-Hafacî, عناية القاضي وكفاية الراضي (Mısır 1283, IV/296) adlı eserinde bu hususta selefin üç ayrı fikri olduğunu ve en sahihinin de zikrettiğimizin sayıldığını ileri sürmektedir.
(324) el-Bürhan, I/263.
(325) Tefsiru'l-Alûsî, III/265.
(326) Muhyi'd-Din İbn Arabî, الفتوحات المكية Mısır 1293, III/12.
(327) Tefsiru'l-Alûsî, III/266.
(328) Tefsiru'l-Alûsî, III/266.
(329) Aynı yer.

nunla beraber bazıları bu sûrenin evvelinde Besmele'nin okunabileceğine bile kâil olmuşlardır (330). Netice itibariyle Besmele'nin bu sûrenin evvelinde istihbaben terkedilmiş olduğu söylenebilir (331). Bazı şafiî bilginler bu sûrenin evvelinde Besmele'nin okunmasını haram olarak mütalaa etmişlerdir (332).

Kendi görüşümüzü söylemeden önce, eğer Berae sûresinin başında Besmele'nin bulunduğunu belirten rivayetler kabul edilecek olursa bu husus, Abdullah b. Mes'ûd'un nüshası için büyük bir tenkit vesilesi olamaz. Şihabü'd-Din el-Hafâcî (Ö. 1069/1659) bunu daha vazıh bir şekilde ifade ederek و روي ثبوتها في مصحف ابن مسعود فليس مخالفا المصاحف demektedir (333).

Kıraat ilminin tanınmış kişilerinden Ebû Amr ed-Dânî (Ö. 444/1052) Berae sûresinin evvelinde Besmele'nin getirilmemesi gerektiğini aynen şu ifadelerle anlatır (334).

اختلفوا في التسمية بين السور فكان ابن كثير و قالون و عاصم و الكسائي يبسملون بين سورتين في جميع القرآن ما خلا الأنفال و براءة فانه لا خلاف في ترك التسمية بينهما.

Abdü'l-Fettah el-Kadi ise her sûre başında Besmele'nin getirileceğini beyan ettikten sonra sarih bir ifadeyle bize şu bilgiyi veriyor (335). هذا الحكم عام في كل سورة من سور القرآن الا براءة فلا خلاف بينهم في ترك البسملة عند الابتداء بها Yine Abdu'l Fettah, bu sûrenin evvelinde Besmele'nin getirilip getirilmemesi hususundaki ihtilafı şu şekilde anlatır (336). واختلفوا في حكم الا تيان بها فذهب ابن حجر و الخطيب الي أن البسملة تحرم في أولها و تكره في أثنائها. و ذهب الرملي و مشايعوه الي أنها تكره في أولها و تسن في أثناء ها كما تسن في اثناء غيرها.

Yine aynı eserde (337) أجمع القراء العشرة علي حذف البسملة في اولها denilerek kıraat imamlarının bu sûre evvelinde Besmele'nin kaldırılması üzerinde ittifak etmiş olduklarından bahsedilir.

Şu hale göre birkaç kimse müstesnâ edilecek olursa Berae'nin evvelinde Besmele okuma taraftarı yoktur. Abdullah b. Mes'ûd'un bu sûre başında Besmele'yi yazmış olduğunu bildiren rivayete gelince, yukarda da işaret etti-

---

(330) Tefsîrül -Âlûsî, III/266.

(331) Aynı yer.

(332) Aynı yer.

(333) Haşiyetü'ş-Şihab (İnâyetü'l-Kaadı ve Kifayetü'r-Raadı), IV/296.

(334) Ebû Amr ed-Dânî التيسير في القراآت السبع İstanbul, 1930, Tahkik Otto Pretzl, s. 17.

(335) Abdü'l-Fetlah el-Kadi, البدور الزاهرة Mısır 1955, s. 11.

(336) Aynı yer.

(337) Aynı eser s. 131.

ğimiz gibi eğer bu rivayet doğru ise, İbn Mes'ûd'un diğer sûrelere kıyasla Berae sûresinin başına da Besmele koymuş olabileceği düşünülebilir. Bu ise, sahabe devrinde konu ile ilgili ihtilaflarda İbn Mes'ûd'un kendine has bir görüşe bağlandığı neticesini doğurur.

d) Abdullah b. Mes'ûd'un nüshası ve Şîa:

Şia'nın, Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasına yakınlık gösterdiğini görüyoruz. Hilâfet meselesinden de Hz. Osmana kırgınlığı olan Şia bizzat Hz. Osman tarafından muhtelif vilâyetlere gönderilen nüshadan bir başkasına meyletme arzusu duydular. Fakat buradaki «Şia» sözünden bütün Şia'yı kasdetmemiz mümkün değildir. Goldziher'in ifadesinden anlaşıldığına göre (338) Bağdat Şia'sı (398)H. (1007) M. yılında ortaya bir Kur'an nüshası çıkarmışlar ve bu nüshanın Abdullah b. Mes'ûd'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat içinde bazı ziyade ve noksanlar bulunan bu nüsha büyük Şafii fakihi Ebû Hamid el-İsferayinî (Ö. 406/1016) tarafından verilen bir fetva neticesinde yaktırılmıştır. Tacü'd-Din es-Sübkî (Ö.771/1370) bu hadiseyi kısaca şu şekilde nakleder: (339) «Ebû Hamid'in hayırlı işlerinden biri de şudur ki, H. (398) senesinde Bağdat'da Ehli sünnet ile Şia arasında, Şia'nın bir mushaf ortaya koyarak bunun Abdullah b. Mes'ûd'un nüshası olduğunu iddia etmesi sebebiyle bir fitne vukubulmuştu. Halbuki bu mushaf diğer bütün mushaflara muhalifdi. Bunun üzerine ehli sünnet galeyana geldi. Şia da taşkınlık gösterdi. Sonunda durum kadı ve ilim adamlarının bir yerde toplanmalarını gerektirdi. Ebû Hamid de bu toplantıya katılmıştı. Mezkûr nüsha getirildi. Orada bulunan bütün fıkh bilginleri, başta Ebû Hamid olmak üzere bu mushafın yakılmasına taraftar olduklarını beyan ettiler. Böylece o nüsha oradakilerin huzurunda yakıldı. Fakat ne varki bunun üzerine Şia çok hiddetlendi. Hatta gençlerinden bir kısmı Ebû Hamid'e hakaret için evine saldırmıya bile teşebbüs ettiler.» Netice itibariyle Şîa tarafından ortaya çıkarılan ve Abdullah b. Mes'ûd'un nüshası olduğu söylenen mushaf, Ebû Hamid'in delâletiyle yakıldı. Bundan sonra Şîa'nın böyle bir harekete geçtiklerini beyan eden bir rivayete raslamadık. Bağdat'da bulunan bazı dostlarıma mektuplar yazarak bu hususta oradaki Şia ilim adamlarının fikirlerini almasını istedim. Yapılan araştırma sonunda «Eğer bir Kur'an nüshası çıkarmamız gerekseydi herhalde Hz. Ali'nin nüshasını çıkarırdık» cevabını aldık. Ancak bu sözün tabiidir ki ilmi yönden hiç bir değeri yoktur. Fahru'd-Din er-Razi'de Şia'nın bu nevi hareketlerde bulunduklarını ancak

---

(338) Mezâhib, s. 295.

(339) İbnü's-Sübkî, طبقات الشافعية الكبرى Mısır ilk baskı, III/26.

bunların çok eskiler olduğunu beyan eder (340). Ayrıca er-Razî'nin temas ettiği, Şia'nın Kur'an'da ziyade ve noksanların bulunduğunu ifade eden iddiaları meselesidir. Fahru'd-Din er-Razi bunu şu ifadelerle anlatır. (341): زعم قوم من قدماء الروافض ان هذا القرآن قد غير و بدل و زيد فيه و نقص عنه Şia tarafından yapılan ziyadeler ve Ali taraftarı tefsirler W. S. Clair Tisdall tarafından neşredilmiştir (342).

3- Sünnet ve Hadis bilgisi:

Gece gündüz Hz. Peygamber ile beraber olan Abdullah b. Mes'ûd birçok hadis duymuş ve rivayet etmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edilen (848) hadis mevcuttur (343). Hatta çok hadis rivayet etmiş olmasından dolayı Hz. Ömer'in Abdullah'ı hapsetmiş olduğu bile söylenmektedir (344). Abdullah, rivayet etmiş olduğu hadislerin çoğunu doğrudan doğruya Hz. Peygamberden rivayet etmiştir. Bunlar yanında Hz. Osman, Ali ve daha başka sahabeden de rivayet etmiş olduğu hadisler mevcuttur (345). Abdullah b. Mes'ûd'un rivayetlerinden Buharî ve Müslim'in ittifak etmiş olduğu hadis adedi (64) dür (346). Buharî (21), Müslim ise (35) hadisle infirad etmişlerdir (347). Bu duruma göre Buharî Abdullah'tan (85), Müslim de (99) hadis rivayet etmiş olur.

İlk zamanlarda hadislerin yazılmasına taraftar olmayanlar arasında Abdullah b. Mes'ûd da bulunuyordu (348). İbn Mes'ûd'un fikrine Ömer, Zeyd b. Sâbit, Ebû Musâ el-Eş'arî ve Ebû Said el-Hudrî (Ö. 74/693) gibi, ashabın ileri gelenleri de katılmışlardı (349).

Abdullah b. Mes'ûd hadis rivayetinden sonra أو كما قال denilmesine taraftar bulunuyordu (350). Şu halde Abdullah b. Mes'ûd hadis rivayetinde fazlasiyle titizlik göstermiş bir sahabidir. Abdullah b. Mes'ûd'un bu yönünü

(340) Tefsiru'r-Razî, VIII/374.

(341) Tefsiru'r-Razî, VIII/374.

(342) The Moslem World (1631) III/227-241 Shiah adittion to the Koran. (Mezâhib s. 295 den)

(343) el-A'lâm, IV/280.

(344) Siyeru a'lami'n-nübela II/249; Dr. Yusuf Musâ تاريخ الفقه الاسلامي Kahire 1958, s. 102; Tezkiratü'l-Huffaz, I/7.

(345) Züamü'l-İslâm, s. 164.

(346) Sülâsiyyatü Müsnedi'l-İmamı Ahmed, II/237.

(347) Aynı yer.

(348) İbnü's-Salâh, Ulûmü'l-Hadis, s. 160.

(349) Aynı yer.

(350) Aynı eser, s. 191-192.

ez-Zehebî (Ö. 748/1347) şu ifadelerle anlatır (351). ويشدد في الرواية و يزجر تلامذته عن التها ون في ضبط الألفاظ . .

Addullah b. Mes'ûd Hz. Peygambere olan kurbiyetine ve üstün bilgisine rağmen konuşmalarında قال رسول الله صلى الله عليه وسلم demeyi itiyat edinmemişti. En yetişkin talebesinden Alkame b. Kays diyor ki: «Abdullah b. Mes'ûd her perşembe akşamı bize bir konuşma yapardı. Bir defası hariç, onun قال رسول الله dediğini duymadım. O bir defasında قال رسول الله dediği zaman, bir bastona dayanmış olduğu halde kendisine bakmıştım, dayanmakta olduğu bastonun sarsılmakta olduğunu gördüm (352).»Ayni şekilde Amr b. Meymun (Ö. 75/-694) diyor ki: «Abdullah b. Mes'ûd'a bir sene kadar gidip geldim. Bu müddet zarfında قال رسول الله dediğini işitmedim (353). Fakat burada şunu da hatırlamamız gerekir ki Abdullah b. Mes'ûd'un bu davranışı takva ve Hz. Peygambere karşı üstün saygısından ileri gelmekteydi. Aksi halde şer'an bu hususun yasaklandığını bilmiyoruz.

Addullah b. Mes'ûd'dan hadis rivayet etmiş olan birçok sahabe ve tabiin vardır. Ashabtan İbn Abbas, İbn Ömer,Ebû Musâ el-Eş'arî, İbnü'z-Zübeyr, Enes b. Malik (Ö.93/712), Ebû Said el-Hudrî, Ebû Hüreyre ve daha başkaları Abdullah b. Mes'ûd'dan hadis rivayet eden sahabe arasında bulunmaktadırlar. Tabiinden de Alkame' Ebû Vail (Ö.82/701), el-Esved b. Yezîd (Ö. 75/694), Mesruk b. el-Ecda' (Ö.63/682) ve daha başkalarını zikredebiliriz. Bunlardan başka Abdullah b. Mes'ûd'dan bizzat evlatları, kardeşi ve hanımı da rivayetlerde bulunmuşlardır.

Abdullah b. Mes'ûd da ashabın bazılarından hadis rivayetinde bulunmuştur. Fakat bu nevi hadisleri oldukça azdır.

4- Fıkh bilgisi :

Abdullah ilmi kıraatde ve tefsirde bir imam olduğu gibi fıkh ilminde de bir imamdır (354). Uzun müddet Kûfe şehrinde kalan Abdullah, Hanefi mezhebinin müessisi sayılır (355). Ebû Hanife (Ö.150/767) fıkhî meselelerinin çoğunu Abdullah b. Mes'ûd'un görüşlerine dayamaktadır (356).

---

(351) Tezkiratü'l-huffaz, I/14.

(352) et-Tabakat, III/156-157.

(353) et-Tabakat, III/156. Siyeru a'lami'n-nübela (I/353) de onsekiz ay denilmiştir.

(354) Tezkiratü'l-huffaz, I/13.

(355) Tarihu'l-Fıkhi'l-İslâmî, (Dr. Yusuf Musâ) s. 44.

(356) Ebû Zehra, أبو حنيفة Mısır 1947, s. 66.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in ashabından fetva vermekle isim yapmış yüz otuzdan fazla erkek ve kadın mümtâz kimseler vardı (357). Ancak bunlar arasında ençok fetva verenler yedi kimsedir. Bunları, Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Aişe (Ö. 58/678) Zeyd b. Sâbit, İbn Abbas ve İbn Ömer olarak sıralayabiliriz (358).

Fıkh ve daha başka birçok ilimler müslümanlar arasında Abdullah, Zeyd, Abdullah b. Ömer ve İbn Abbas'ın talebesinden yayılmıştır. Irak'da intişar etmiş bütün ilimler ise hemen hemen Abdullah b. Mes'ûd'un talebesinden dağılmıştır (359). Bazıları ashab arasında fetva vermekle tanınanların adedinin daha çok olduğunu söylemektedir. Onlara göre bu kimseler Aişe, Ömer, Ali, İbn Mes'ûd, İbn Ömer, Zeyd b. Sâbit, İbn Abbas, Osman, Sa'd b. Ebî Vakkas, Ebû Bekr ve Cabir b. Abdillah (Ö.78/697) dır (360). Kada hususunda ashabın en ileri gelenleri Ömer, Ali, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Musa el-Eş'arî ve Zeyd b. Sâbit idi (361). Bunlar arasından Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Ebû Musa el-Eşârî'nin verdikleri hükümler birbirlerine çok yakın olurdu (362). Bu üç kişi aynı zamanda birbirlerinden mes'eleler sorup fikir teatisinde bulunurlardı (363). Ali ile Übeyy b. Ka'b'ın verdikleri hükümler de çoğu zaman birbirine benzerdi (364). Zeyd b. Sabit ise Ali ve Übeyy b. Ka'b'danfikir edinirdi (365). İbn Hazm'e (Ö.456-1064) göre mütevassıt derecede fetva veren sahabe yirmi kadardır (366). Geri kalanların rivayetleri ise çok azdır. Hatta bazılarından yalnız bir fetva nakledilmiştir. Kendisinden iki mes'ele nakledilenler bile mevcuttur (367). Yine İbn Hazm'ın ifadesine göre ashabdan nakledilen fıkhî kadiyyeler yirmi bini aşmaktadır (368).

Bütün bunlarla beraber Abdullah b. Mes'ûd ashab arasında fıkh ilminde çok mümtaz bir mevki işgal etmektedir. Zeyd b. Sabit ve İbn Abbas'ı da burada zikredebiliriz (369). Abdullah b. Mes'ûd ile Ömer arasında

---

(357) İ'lâmül-Muvakkıîn, I/12.
(358) Aynı yer
(359) İ'lâmü'l-Muvakkıîn, I/21.
(360) Cevamiu-sîre, s. 319.
(361) Mukaddimetân, s. 51; Siyeru a'lam'in-nübelâ, II/279.
(362) Mukaddimetân, s. 51.
(363) Aynı yer.
(364) Aynı yer.
(365) Aynı yer.
(366) es-Semerkandî تحفة الفقهاء Şam 1964, 1/21(Mukaddime kısmı)
(367) Tuhfetü'l-Fukaha, 1/22.(Mukaddime kısmı)
(368) Aynı yer
3ʖ İbnü's-Sàlah,Ulümü'I-Hadis, s. 266.

çok sıkı bir bağ vardı. Fikirleri de çoğu zaman birbirine uyardı (370). Abdullah b. Mes'ûd ise Ömer'in ilmî mevkiini en çok takdir eden ashah arasında yer almaktadır. Bu da Ömer'in ilmi mevki'inin çok yüksek olduğunun bariz bir delilidir. Hatta Abdullah bu hususta şöyle der: «Ömer'in ilmi terazinin bir gözüne, yer yüzündeki bütün insanların ilmi de diğer gözüne konmuş olsa Ömer'in ilmi ağır gelirdi» (371). Yine Abdullah b. Mes'ûd Ömer için derki: «Öyle zannediyorumki Ömer, ilmin onda dokuzunu alıp götürmüştür (372). Buna mukabil olarak Ömer de Abdullah'a karşı son derece sevgi beslerdi. Bir gün Abdullah bir kimsenin eteğinin fazla uzamış olduğunu görmüş ve adama «Eteğini biraz kaldır» demişti. Adam itiraz ederek «Sen de kaldır» cevabını verdi. Abdullah sebep olarak, ayaklarının çok ince ve fazlasiyle esmer olduğunu beyan etti. Fakat kısa bir sûre sonra hadiseyi duyan Ömer adamı çağırttı ve «Demek sen İbn Mes'ûd'a cevap veriyorsun öyle mi?» diyerek onu dövdü (373).

Ömer, Abdullah b. Mes'ûd'un fıkh ilmindeki bilgi ve kabiliyetini her zaman takdir ederdi. Muhtelif hadiselerde Ömer'in Abdullah b. Mes'ûd'dan fikir sorması ve onun dediği gibi hareket etmesi bunun en bariz delilidir. Bir kimse hanımını iki talakla boşamış ve kadın bunu muteakip üçüncü hayz haline girmişti. Durum Ömer'e bildirildi. Yani, Ömer'in bu hususta vereeeği fetvaya göre amel edilecekti. O anda Ömer'in yanında Abdullah b. Mes'ûd bulunuyordu. Ömer, hiçbir cevap vermeden ilk olarak bu hususta Abdullah'ın ne düşündüğünü sordu. İbn Mes'ûd Ömer'in bu iltifatına «Bu meseleye cevap vermeye siz daha lâyıksınız» dedi. Fakat Ömer ısrar ederek mutlaka Abdullah'ın fikrini söylemesini istedi. Abdullah «Üçüncü hayzından yıkanmadıkça kocasına dönebilir» dedi. Bunun üzerine Ömer «Benim görüşüm de budur» diyerek bu şekilde fetva verdi (374).

Uzun müddet Kûfe'de kalmış olan Abdullah b. Mes'ûd oradaki bütün ilmi faaliyetlerin başında gelmektedir. Hususi mahiyette şer'i delil bulunmayan bir cok meselelerde fikir, kıyas ve re'y ile hareket edebilme esasını Irak-

---

(370) Muhammed Ali es-Sayis, تاريخ الفقه الاسلامي Mısır 1957, s. 45. ez Zehebi'nin ifadesine göre (Siyerû alami'n-nübelà,I/9) Abdullah, ashab arasında ençok Ebû Bekr, Ömer ve Ebû Ubeyde'yi sevdiğini söylemiştir.

(37I) Ebû Hayseme en-Nesaî, كتاب العلم Şam, 1385, s. 123.

(372) Aynı eser s, 124.

(373) el-İsabe, II/362; Siyeru a'lami'in-nübelâ I/351.

(374) Tefsiru't-Taberi, II/439,441. Abdullah gibi bir kimsenin fetva verip ahkàm-ı şeriyyeyi beyan etmesi normal bir harekettir. Fakat Ahdullah salâhiyetli olmayanlar için ان كل من أفتي الناس في كل ما يسألونه عنه لمجنون diyerek ifta makamının önemini belirtmiştir (İlâmül'l-Muvakkiîn,I/34.)

lılara öğreten Abdullah b. Mes'ûd olmuştur (375). Bu usülü Abdullah'tan Alkame b. Kays almış, ondan da İbrahim en-Nehaî ye (Ö. 96/815) intikal etmiştir. İbrahim en-Nehaî'den de başkaları almıştır. İbrahim ise Hammad b. Ebî Süleyman'ın (Ö.120/737) hocasıdır. Ebû Hanife de fıkh ilmini Hammad tarikiyle öğrenmiştir (376).

Ebû Hanîfe ile el-Evzâî (Ö. 157/774) Mekke'de buluşurlar. Evzâî Ebû Hanife'ye der ki: «Siz rûkua varırken ve rûku'dan doğrulurken ellerinizi neden kaldırmıyorsunuz? Ebû Hanife bu soruya «Çünkü bu hususta Rasûlüllah'dan bir şey varit olmuş değil de ondan» cevabını verdi. Evzâî, «Nasıl olur, halbuki Zührî Sâlim'den (Ö. 106/725), o da babasından, babası da Hz. Peygamberden rivayet ettiğine göre Rasûlüllah namaza başlarken, rûkua eğilirken ve kalkarken elllerini kaldırırdı» mukabelesinde bulundu. Ebû Hanife, «Hammad İbrahim'den, İbrahim Alkame'den ve el-Esved'den, onlar da Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet ettiklerine göre Rasûlüllah ancak namaza başlarken ellerini kaldırır ve bir daha da bunu tekrarlamazdı» cevabını verdi. Bunun üzerine Evzâî, «Ey Eba Hanîfe, ben sana Zührî, Sâlim ve babasından gelen rivayetten bahsediyorum, sen ise Hammad ve İbrahim rivayetini ileri sürüyorsun» deyince Ebû Hanife «Hammad Zührî'den, İbrahim Sâlim'den, Alkame ise her ne kadar sahabî değilse de İbn Ömer'den aşağı kalan kimseler değillerdir. Abdullah ise artık biliyorsun kim olduğunu» dedi. Evzâî hiçbir şey söylemeden ayrılıp gitti (377).

Talebesi sayesinde, Abdullah b. Mes'ûd'un fetva ve fikirleri Irak'da daha çok yayılmıştır. Bilhassa Kûfe halkı Abdullah'ın fetva ve görüşlerine daha çok bağlı kalırlardı (378). Re'y ve kıyasla amel de yine bu yoldan yayılmıştır (379). Re'y ve kıyasın Irak'da yayılmasının muhtelif sebepleri vardı. Bunlardan üçünü şu şekilde sıralayabiliriz. Her şeyden önce Irak'da bulunan ilim adamlarının Abdullah'ın görüş ve fikirlerine tâbi olmuş olmaları kıyas ve re'yin Irak'da yayılmasındaki ilk amildir. Bu hususta Ömer'in fikirlerinin de tesiri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Abdullah'ın görüşleri

(375) Tarihu'l-Fıkhi'l-İslâmî, (Ali es-Sayis)s.58

(376) Aynı yer.

(377) Tarihu'l-Fınhi'l-İslâmî, (Ali es-Sayis) s. 75-76. Bedaiu's-sanâi'de (I/207) ifade olunduğuna göre Alkame Abdullah'ın arkasında kıldığı bir namazdan sonra ona «Neden rüküa varırken elini kaldırmıyorsun,» der. Abdullah, Hz. Peygamberin, Ebû Bekr ve Ömer'in arkasında namaz kıldığını, hepsinin de ancak namaza başlarken ellerini kaldırdığını beyan eder. Bundan başka Ahmed b. Hanbel'in Alkame'den rivayetine göre (el-Müsned, I/388) Abdullah, «Size Rasûlüllah'ın namazı gibi bir namaz kılayım mı» demiş ve kıldığı namazda elini ancak bir defa kaldırmıştır.

(378) Tarihu'l-Fıkhi'l-İslâmî, (Ali es-Sayis) s. 58.

(379) Aynı yer.

çoğu zaman Ömer'in görüşleriyle birleşirdi. Hâtta Abdullah bu münasebete temas ederek «Bütün halk bir yola, Ömer de bir başka yola gitmiş olsa ben Ömer'in tutmuş olduğu yolu tutarım» demektedir (380). İkinci olarak da, bilindiği gibi Irak, ashabın çok oldukları bir yerdi. Kûfe ve Basra şehirleri ise İslâm askerlerinin bir hareket merkezi halinde bulunuyordu. Buradan hareket edilir ve tekrar buraya dönülürdü. Birçok şehirler buradan yapılan hareketlerle ele geçirilmişti. Hz. Ali zamanında Kûfe hilâfet merkezi sayılmaktaydı. Burada, İbn Mes'ûd, Ammar, Ebû Mûsa el-Eş'arî, el-Muğira b. Şu'be, Enes b. Malik ve Huzeyfe gibi seçkin sahabe zümresi bulunmuştu. Hadiselerin çokluğu re'y ve kıyas ile hareket edenlerin hareketlerine daha da hız verdi. Üçüncü bir sebep de Irak'da hadisin az oluşu ve neticeye bağlanmaşı gereken bir çok meselelerin bulunması idi. Bu husus Irak'da re'y ve kıyasın artmasını gerektiriyordu (381). Oraya yerleşmiş veya bir müddet için gitmiş bulunan sahabe, şübheli gördükleri hadiselerle amel etmektense re'y ve kıyasla hüküm vermeyi tercih ediyorlardı. Bütün bu sebepler Ebû Hanife'nin kıyas ve re'y ile çok daha yakından ilgilenmesini gerektiriyordu (382).

Abdullah b. Mes'ûd, kat'i olarak hadis olduğu bilinmeyen sözlerle hadismiş gibi amel etmektense re'y ve kıyasla amel etmeyi tercih eder ve hertürlü mesuliyetini de yüklendiğini söylerdi (383). Hatta bir meselede fikir ve re'yi ile karar verdikten sonra «Bunu re'yime istinaden söylüyorum. Doğru ise Allah'ın lüffundandır. Eğer hata ise benden ve şeytandandır» demiştir (384). Verdiği hükmün Hz. Peygamber'in hükmüne uygun olduğunu öğrenince çok sevinirdi. el-Mufavvida ismiyle bilinen fıkhî meselede Abdullah mehri misli lüzumlu görmüştü. Hz. Peygamber'in de bu şekilde hüküm vermiş olduğuna dair ashabdan bazılarının şehadetlerini duyunca son derece sevinmişti (385).

---

(380) Tarihul-fıkhil-İslamî, (Ali es-Sayısı)5.74 İ'lâmü'l-Muvakkıin, I/20.

(381) Tarihu'l-Fikhi'l-İslâmî, (Ali-es-Sâyis) s. 74.

(382) Ebû Hanife, s. 325.

(383) Aynı eser s. 93. İ'lamül-murakkiîn, 1/81

(384) Ebû Hanife, s. 93.

(385) Aynı yer

Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde de rivayet edildiği gibi (I/447) Abdullah mehr tesmiye edilmeksizin ve dûhul de vaki olmadan kocası ölen bir kadın için mehri misl lâzım geldiğini, aynı zamanda varis olup iddet bekliyeceğini söylemişti. Orada bulunanlardan iki kişi Birva isimli bir kadın hakkında Hz. Peygamber'in böyle hüküm verdiğine dair şahitlik edince Abdullah haddinden fazla sevinmişti. (Aynı mesele için bak: Ebû Yusuf كتاب الآثار 1355, s. 132) Bu hadiseyi biraz değişik olarak bize aktaran İbn Kayyim «Abdullah müslüman olduktan sonra buna sevindiği kadar hiçbir şeye sevinmemiştir» demektedir. (İ'lâ'mü'l-Muvakiîn, I/63,81)

Ashabtan re'y isti'malini en güzel bir şekilde değerlendirenler arasında Ömer başta gelirdi (386). Abdullah b. Mes'ûd da Ömer gibiydi. Bu sebeple Abdullah'ın Ömer'e birçok meselede muvafık hareket ettiği söylenmektedir (387). Ashab devrinde bu hususla ilgili olarak iki yol takip edilmişti. Bunlardan birincisi re'y ve kıyas yolu, ikincisi de rivayet yoluydu (388). Re'y ve kıyas taraftarları sıhhatli bir hadis bulamadıkları zaman re'y ve kıyasa başvururlardı. Bu yolu takip edenlerin başında Ömer ve Abdullah gelmekteydi. Bu hal tabiin ve tebau't- tabiine kadar ulaştı (389). Artık küçük çapta mezhebî münakaşalar başlamış oluyordu. Netice itibariyle diyebiliriz ki Irak'da re'y ve kıyas faaliyetlerinin temelini atan Abdullah olmuştur.

Abdullah b. Mes'ûd'dan bir mesele sorulduğu zaman bu hususta Hz. Peygaberden bir şey duyup duymamış olduğuna çok dikkat ederdi. Meselâ, kendisinden, mehr tesmiye edilmeksizin evlenen fakat duhül vaki olmadan kocası ölen bir kadının durumu sorulduğu zaman bu soruya ماسمعت فيها عن النبي صلى الله عليه وسلم شيئا şeklinde cevap vermişti. «Öyleyse re'yine ve görüşüne dayanarak söyle» denilince de «Bu kadına kendi emsâlinin mehri verileceğine inanıyorum. Ayrıca varis de olacak ve iddet bekleyecek» demiştir (390).

Şu halde Irak'da re'y ve kıyasın ilerliyerek bazı zayıf hadislerin terkedilmesindeki en belli başlı sebep bu ülkenin Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Ali'nin fikir ve görüşlerini benimseyen kimselerle dolup taşmasındandır (391). Ancak Abdullah b. Mes'ûd kıyas yapabilecek bir ilme sahip olmayanların da asla bu işe girişmelerine taraftar olmazdı. Meselâ bir konuşmasında

انكم ان عملتم في دينكم بالقياس أحللتم كثيرا مما حرم عليكم و حرمتم كثيرا مما أحل لكم . .

demiş (392) ve re'y ve kıyasla hüküm vermenin kolay bir şey olmadığına işaret etmiştir. Bununla beraber ilimleri sayesinde kıyas ve re'y ile ictihad yapabilecekler için de Abdullah b. Mes'ûd şu beyanda bulunur (393). Diyor ki :

انه قد أتي علينا زمان ولسنا نقضي ولسنا هناك ، ثم ان الله بلغنا ما ترون . فمن عرض عليه قضاء

(386) Tarihu'l-Fıkhi'l-İslâmî, (Ali es-Sâyis) s. 45.
(387) Aynı yer,
(388) Ebû Hanife, s. 95.
(389) Ebû Hanife, s. 96.
(390) Ebû Hanife,s.93;Kitabü'l-Asâr, s.132.
(391) Aynı eser,s.291.
(392) İ'lâmü'l-muvakkin, I/253.
(393) İ'lâmül - muvakkıîn,I/62-63;İbn Hazm, إبطال القياس والرأي والاستحسان والتقليد والتعليل Tahkik, Saîd el-Afğani, Şam 1960, s, 11-12; en- Nesai, VII/230-231 Nesâî üzeri-

بعد اليوم فليقض بما في كتاب الله فان جاءه أمر ليس في كتاب الله ولا قضي به نبيه صلي الله عليه وسلم فليقض بما قضى به الصالحون. فان جاءه أمر ليس في كتاب الله ولا قضي به نبيه صلي الله عليه وسلم ولا قضي به الصالحون فليجتهد رأيه ولا يقل اني أرى و اني أخاف، فان الحرام بين والحلال بين وبين ذلك مشتبهات فدع ما يريبك الي مالا يريبك .

Görüldüğü gibi Abdullah b. Mes'ûd nas bulunmayan yerde ictihad ve re'yle amel edilmesine açıkça taraftardır. Hatta hu husustaki فليجتهد رأيه ولا يقل cümlesi kesinlik ifade etmektedir. Önceki metinle bu ikinci metnin karşılaştırılmasından varılacak netice şudur: Kıyas ve re'y ile hüküm, yapabilenler için açık bir yoldur. İlmî derecesi itibariyle kıyas ve re'yden habersiz olanlar ise böyle bir yolun sâliki olamazlar. Bu manayı Abdullah b. Mes'ûd'un bir konuşmasının sonunda söylemiş olduğu şu cümleden anlamak da mümkündür. Diyor ki (394): علما ؤكم يذ هبون و يتخذ الناس رؤ وسا جهالا يقيسون الأمور برأيهم Abdullah b. Mes'ûd'un kıyas ve re'y taraftarı olmadığını söylememiz mümkün değildir. Çünkü biz Abdullah'ın kendisini bu yolda görüyoruz.

Yukarda Abdullah b Mes'ûd'un Ömer'e çok az muhalefet ettiğini ileri sürmüştük. eş-Şa'bî, (Ö. 103/721) bu hususta «Abdullah namazda kunutu terkederdi. Eğer Ömer terketmeseydi Abdullah da terketmezdi» demektedir (395). Ancak eş-Şa'bî'nin bu sözü Abdullah b. Mes'ûd'un Ömer'i, bir mukallidin taklit etmiş olduğu gibi taklit ettiğine asla delâlet etmez. Abdullah, Ömer'i dört kadar meselede taklit etmiştir (396). Yüz kadar meselede ise muhalefeti vardır (397). Bunlardan bir tanesi de namazda «Tatbik» adı verilen harekettir (398). Bir delil olarak aşağıda zikredeceğimiz hadisi ele ala-

---

ne kısa bir şerh yapan Ebû'l-Hasen Abdü'l-Hâdî es-Sindî Abdullah'ın فليجتهد رأيه sözünü izah ederken (VII/230): و هذا الحديث دليل علي جواز الاجتهاد، نعم انه موقوف لكنه في حكم الرفع علي مقتضي القواعد demektedir.

(394) İ'lämü'l - Muvakkiin, I/57.

(395) » » », I/20; Tarihu'l - Fıkhi'l - İslâmî, (Ali es - Sâyis) s. 45.

(396) » » », II/218.

(397) Aynı yer,

(398) لسان العرب da da belirtildiği gibi (Mısır 1302, Bulâk XII/80) tatbik, rükua vardıktan sonra ellerin iki uyluk arasına konulmasından ibarettir. Namaz ilk farzolduğu anlarda buna riayet edilmekte idi. İbn Mes'ûd bunu bırakmamış ve vefatına kadar devam ettirmiştir. Şurası bilinmelidir ki tatbik, namazın farzlarından bir farz değildir. Farz olan rukû'dur. Tatbik yapan rükû yapmış sayılacağı gibi ellerini diz kapaklarının üzerine koyan da rükû etmiş sayılır. Şu halde rükû'da tatbik usülünü icra etmek veya elleri diz kapaklarının üzerine koymak rükûun adabındandır. Bu bakımdan Abdullah b.Mes'ûd'un aşırı bir şekilde tenkidi gerekmez. Şu kadarı var ki daha sahîh olan umumi olarak ashabın takip ettiği yoldur. El-Kâsânî, bu hususa temas ederek (Bedâiu' s-sanai',I/208) والصحيح قول العامة demektedir. Muhtemeldir ki Abdullah b. Mes'ûd tatbik üsulünün terkedildiğini duymamış-

biliriz (399). عن الزبير بن عدي عن ابراهيم عن الأسود وعلقمة قالا : صلينا مع عبدالله بن مسعود في بيته فقام بيننا فوضعنا أيدينا علي ركبنا فنزعها فخالف بين أصابعنا وقال رأيت رسول الله صلي الله عليه وسلم يفعله.

Fakat bu usul neshedilmiştir (400). Bütün bunlar Abdullah b. Mes'ûd'un, Ömer'i taklit etmemiş olduğunun en büyük delilidir. Halbuki Abdullah şayet Ömer'i taklit etmiş olsaydı, bu meselede de ona uyardı. Bunun gibi daha başka birçok meselelerde Abdullah b. Mes'ûd bizzat kendi görüş ve fikrine göre harekete devam etmiş ve Ömer'i taklit etmemiştir (401). Bir kimse hanımına أنت علي حرام demiş olsa bu söz Ebû Bekr ve Ömer'e göre yemin olarak kabul edilir. Halbuki Abdullah b. Mes'ûd bunun talak olduğunu beyan etmiş ve «Bu benim ictihad ve re'yimdir» demiştir. Ali ve Zeyd b. Sâbit'e göre ise bu cümle üç talağı gerektirir (402). Bu meseledeki, Abdullah b. Mes'ûd'un tutumu da Ömer'i her yönden taklit etmemiş olduğunu göstermektedir. Şu halde Abdullah b. Mes'ûd'un Ömer'e bazı meselelerde muvafık hareket etmesi bir alimin bir alime fikir bakımından uymasından başka bir şey değildir (403). Ashab arasında ilim ve fazileti ile temayüz etmiş olan Abdullah b. Mes'ûd'un zaten bir başkasını taklit etmiş olacağı düşünülemez. Çünkü gece ve gündüz Hz. Peygamber'in yanında bulunmuş ve birçok kimsenin görmediği belki de duymadığı şeyleri duymuştur. Herhangi bir meselenin önce Ömer'e sorulmasını istemesi ise, Abdullah'ın yüksek şahsiyeti ve ahlâkı hamidesinin ona verdiği terbiyenin iktizasından başka birşey değildir. Bununla beraber Abdullah b. Mes'ûd'un kendi görüşüne dayanmak

---

tır (Bir önceki yer). Hatta Sâ'd b. el-As oğlunun namaz kılarken tatbik yaptığını görerek nehyeder. Oğlu, Abdullah b. Mes'ûd'u gördüğünü, onun da böyle yaptığını söyleyince «Allah İbn Mes'ûd'dan merhametini esirgemesin,ilk zamanlar bunu yapardık fakat daha sonra nehyolunduk»cevabını vermiştir. ez-Zeylâi de bu hususa temas ederek (Tebyinü'l -Hakaik Şerhu Kenzi'd-dakaik, I/114) tatbik usulünün mensuh olduğunu zikretmiştir. Abdullah b. Mes'ûd tatbik usûlünü tabiidir ki Hz. Peygamberden öğrenmişti. Kendi kendine bulduğu bir şey değildi. Fakat terkedildiğini duymadı veya terkedildiğini bildiren delil kendisince sahih görülmediğinden devam etti ve ölünceye kadar da bırakmadı.

(399) Sünenü'n - Nesâî, II/184.

(400) Sünenü'n-Nesâî (II/185) deki hadis bunun en bariz delilidir. Metni şöyledir :

عن مصعب بن سعد قال : صليت الي جنب أبي وجعلت يدي بين ركبتي فقال لي اضرب بكفيك علي ركبتيك قال ثم فعلت ذلك مرة أخري فضرب يدي وقال انا قد نهينا عن هذا وأمرنا أن نضرب بالأكف علي الركب.

Daha önce de ifade olunduğu gibi Abdullah b. Mes'ûd tatbik usülünü Hz. Peygamberden öğrenmiş bulunmaktadır (el - Müsned, I/426). İbrahim en - Nehai de bu usülün metruk olduğunu söylemiştir. (Kitabü'l - Asâr, s. 49 - 50).

(401) İ'lâmü'l - Muvakkiin, II/218 - 219.

(402) İ'lâmü'l - Muvakkiin, I/216.

(403) « « « , II/218.

suretiyle verdiği birçok fetvalar vardır. ez-Zehebî bunu ومعهذا فله قرآءات وفتاوى يتفرد بها ibaresiyle anlatmaktadır (404).

Netice itibariyle Abdullah b. Mes'ûd Ömer'i, bir cahilin bir alimi taklit edişi gibi taklit etmiş değildir. Yine bir örnek olarak şu hadiseyi burada zikredebiliriz. Bir gün Ömer'e bir şahsı amden öldürmüş bir kimse getirildi. Fakat maktul tarafından olan ve kan davasında hakkı bulunan bazıları affetmişlerdi. Ömer, katilin öldürülmesi lazım geldiğine kani olarak gereken emri verdi. Ne var ki Ömer'in yanında bulunan Abdullah b. Mes'ûd Ömer'i ikaz ederek, «Öldürülen bu nefs hepsine aitdi. Bu kimselerin affetmesi bu nefsi diriltmiş oldu. Bu sebeple affetmiyenler haklarını kısas yoluyla alamazlar » dedi. Ömer bunun üzerine «Peki öyleyse, senin bu husustaki fikrin nedir» diye sordu. Abdullah b. Mes'ûd maktulün taraflarına katilin malından diyet verilmesini ve affedenlerin hisselerinin de kaldırılmasını uygun bulduğunu beyan etti. Ömer, Abdullah'ın bu görüşünü daha münasip bularak onun fikrine rucu etti ve «Ben de o kanaattayım» dedi (405). Ömer'in ilk anlayışı, kan davasında hakkı bulunanlardan birinin affetmesiyle kısas talebinin sakıt olmayacağı merkezinde idi. Büyük bir çoğunluk bu meselede Abdullah b. Mes'ûd'un fikrini tercih etmiştir. Dr. Yusuf Musâ, Abdullah b. Mes'ûd'un bu anlayışının فمن عفي له من أخيه شي فاتباع بالمعروف وأداء اليه باحسان - Fakat kimin (hangi katilin) lehinde maktülün kardeşi (velisi) tarafından cüz'i bir şey affolunursa (hemen kısas düşer). Artık örfe uymak (şer'in ve aklın iyi gördüğünü yapmak borcu) ona (maktülün velisine) güzellikle ödemek (lazımdır). - ayetine (406) daha uygun olduğunu ileri sürmektedir. (407). Bu hadise de sarahaten gösteriyor ki Abdullah, hiçbir zaman ne Ömer'i ve ne de bir başka sahabiyi taklit etmiş değildir. Eğer bir sahabinin düşündüğü gibi düşünmüş ve ona muvafakat göstermişse bu, Abdullah b. Mes'ûd'un da o fikir ve kanaatte olduğundan ileri gelmektedir.

5- Sair ilimlerdeki bilgisi:

a) Kıraat bilgisi:

Abdullah b. Mes'ûd fıkh ve tefsir ilimlerinde olduğu gibi kıraat ilminde de imam sayılmaktadır (408). Uzun müddet Kûfe'de kadılık ve devlet hazine memurluğunda görev alan Abdullah b. Mes'ûd aynı zamanda bu şehirde ilmi kıraat ve fıkhın yayılması için çalışmış ve isimlerini unutamıyacağımız talebeler yetiştirmiştir. Kur'ân istinsahı için Osman'ın Abdullah b.

---

(404) Tezkiratü'l - huffaz, I/16.
(405) Tarihu'l - Fıkhi'l - İslâmî, (Dr. Yusuf Musa), s. 79.
(406) Bakara sûresi 178.
(407) Tarihu'l Fıkhi'l-İslâmî, (Dr. Yusuf Musâ), s. 79-80.
(408) Mukaddimetan, s. 274; Tezkiratü'l-huffaz, I/13; el-ibane; s. 68.

Mes'ûd'u Kûfe'den getirtmeyişinin bir sebebi de Abdullah'ın bu şehirdeki ilmi faaliyetlerine son vermemek gayesine matuftur. Zira Osman kat-i olarak biliyordu ki Abdullah b. Mes'ûd bu şehirde fıkh ve tefsir başta olmak üzere kıraat ilminin de temellerini atmış bulunuyordu. Talebeleri vardı. Gece ve gündüz Abdullah b. Mes'ûd'dan ilim öğreniyorlardı. Osman'ın Kur'an istinsahı sebebiyle Abdullah'ı Kûfe'den getirtmesi bütün bu ilmi faaliyetlerin bir dereceye kadar son bulması demekti. Halbuki Abdullah'ın talebesi yetişmek üzere bulunuyordu. Böyle bir anda Abdullah'ın oradan ayrılması büyük kayıp alacaktı.

Abdullah b. Mes'ûd'un ilmi kıraatte de bir imam olması gerekirdi. Zira Hz. Peygamberden müşafeheten tam yetmiş sûre ezberlemişti. (409) Bu büyük bir meziyetti elbette. Bunun için de Abdullah bazı münasebetlerde bu meziyetine temas eder ve kendisinin Kur'an istinsahı için seçilmeyişini garip karşılardı.

Hz. Peygamber devrinde basit bir şekilde tezahür eden kıraat ihtilafları meselesi Abdullah b. Mes'ûd devrinde - bilhassa hayatının sonlarına doğru - biraz daha hız kazanmıştır. Hatta bir mescid içinde ve ayrı ayrı köşelerde muhtelif kıraatleri benimseyenler toplanıyorlar ve herkes tabî olduğu imamın kıraatini öğreniyor ve aynı zamanda öğretiyordu (410). Şu halde Abdullah henüz Kûfe'de iken kıraat ilmi ile ilgili fikir ceryanları bir hayli yol almış bulunuyordu. Hz. Peygamber devrinde de daha sonraları olduğu gibi Abdullah'ın ilmi kıraatle ilgili küçük çapta münakaşaları oluyordu. Meselâ bir defasında Hz. Peygamber'in kendisine okutmuş olduğu kıraatin hilafına okuyan bir kimse görmüş ve derhal onu Hz. Peygamber'e getirerek durumu anlatmıştır. Hz. Peygamber'in yüzünde bazı hoşnutsuzluk belirtileri olduğu halde şöyle demiştir (411). كلاكما محسن فلا تختلفوا فان من كان قبلكم اختلفوا فهلكوا

Abdullah b. Mes'ûd'un ilmi kıraatte takip etmiş olduğu yol Zeyd b. Sâbit ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin takip etmiş olduğu yoldan başkadır (412). Bu bakımdan İbn Mes'ûd ile Zeyd b. Sâbit arasında bazı önemsiz fikir ayrılıkları olmuştur. Hatta Abdullah bu hususla ilgili olarak «Ben Rasûlüllah'-

---

(409) El-Buhari, VI/102; Müslim, VII/148; el-Müsned, I/379, 457; ğayetü'n-nihaye, I/458; el-İbane, s. 54; Üsdül-ğabe, III 256; et-Tabakat, III/151; Mukaddimetan, s. 30; es-Sicistânî, كتاب المصاحف Mısır 1936, Tashih Dr. Arthur Jefferi, s. 14; Hılyetü'l- evliya, I/125; el-İstiâb, II/315; Tehzibü't-tehzib, VI/28. Siyeru a'lamin-nübale, II/245, I/349;

(410) Kitabul-masahıf. s. 11-12, Bundan da anlaşılıyorki Abdullah zamanında değişik kıraatler göze çarpıyordu. Bunlar Hz. Peygamber zamanında da vardı. Göldziher'in (Mezahib, s.8) kıraatlerin doğuşunu Arap yazısının karakterine bağlamış olması bir hüsnüniyet eseri olamaz.

(411) el-Buharî, IV/151.

(412) Züamaül-İslâm, s. 165.

dan müşâfeheten tam yetmiş sûre öğrendim. O zaman Zeyd kâkilleriyle çocuklar arasında oynuyordu» demektedir (413). Fakat Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit hakkında söylemiş olduğu sözlerden dolayı sahabeden bazılarının hoşnutsuzluk beyan etmeleriyle karşı karşıya kalmıştır (414). Hatta bazı rivayetlerde, Abdullah b. Mes'ûd'a itiraz edenlerin bulunduğu da sarahaten zikredilmiştir (415). Daha sonra Abdullah, Zeyd hakkında söylediklerinden peşimanlık duymuş (416), bununla ilgili olarak bir konuşmasında da ما أنا بخيرهم demiştir (417).

Burada kısaca temas etmek isteriz ki Abdullah b. Mes'ûd'un, Zeyd b. Sabit hakkında söylemiş olduğu şeyleri sahih olarak kabul etmiş olsak bile bu sözler Abdullah'ın şahsiyeti için bir leke teşkil etmez. Herşeyden önce biz, Abdullah b. Mes'ûd'un bu sözleri söylemiş olmasını bir nevi hizmet aşkına bağlıyoruz. Çünkü Abdullah b. Mes'ûd, Kur'an'a bu yoldan da hizmet etmek istiyordu. Fakat komite başkanlığına Zeyd b. Sâbit'in getirilmesi Abdullah'a değer vermemek demekti. İşte Abdullah'ı üzen burası idi. Subhî es-Salih bu sözlerin Abdullah b. Mes'ûd'dan sudur etmiş olduğunu şübhe ile karşılamış ve «Bu sözler hakikaten Abdullah'tan sudur etmiş olsa bile onun bu davranışı gelip geçen anî bir infialden başka bir şey olamaz» demiştir (418). Daha sonra da Blachere'in, bu konuda Abdullah b. Mes'ûd'un Zeyd b. Sâbit hakkında söylediklerinden dönüp nâdim olduğunu bildiren rivayetlere temas etmemesini bir hüsnüniyetsizlik eseri olarak ele alır (419).

Hz. Peygamber, Kur'an'ın, Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatı üzerine okunmasını tavsiye etmiş olduğundan Abdullah bu sebeple fazlasiyle bir değer kazanmıştır. Hz. Peygamber'in bu tavsiyesi (420) Abdullah b. Mes'ûd'un bu sahadaki ehliyetinin en büyük delillerinden biridir. Hz. Ömer Arafat'da iken yanına bir kimse gelmiş ve Kûfe'de Kur'an'ı ezbere okutup yazdırabilen bir kimseden ayrıldığını söylemişti. Bu sözü duyan Ömer son derece hiddetlendi ve adama bağırarak bu şahsın kim olduğunu sordu. O kimse «Abdullah b. Mes'ûd'dur» deyince Ömer, yavaş yavaş sükunet buldu ve öfkesi dindi. Daha sonrada halk arasında bu sahada ondan daha selâhiyetli birinin

---

(413 Kitabü'l-masahif, s, 14-15; el-Müsned. I/411; et-Tabakat, II/244; Mukaddimetan, 0, 95; Hılyetü'l-evliya, I/125; el-İstiab, II/315; Sıyeru a'lami'n-nübelâ, I/349, 339.

(414) Mukaddimetan, s. 95; Siyeru a'lami'n-nübela. I/348.

(415) Aynı yerler

(416) Mukaddimetan,s. 95; el-İstiab, II/315.

(417) Siyeru a'lâmi'in-nübela, I/340; Mukaddimetan, s. 95; el-İstîab, II/315.

(418) Mebahis fi ulumi'l-Kur'an, s. 83, dipnot.

(419) Aynı yer.

(420) Sıfatü's-safve, I/156-157; Mukaddimetan, s. 36, 94, 24; et-Tabakat, II/342; el-İbane s. 55; el-İsabe, II/361; el-İstiab, II/312; Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I/457, 341.

kalmadığını beyan etti. Ondan sonra şu hadiseyi anlattı ve dedi ki: «Rasûlullah çoğu zaman bazı önemli işler için Ebû Bekr'in yanında gecelerdi. Bir gece yine Ebû Bekr'in yanında idi. Ben de orada bulunuyordum. Rasûlullah dışarıya çıktı. Biz de çıktık. Camide namaz kılmakta olan birini görüyorduk. Rasûlüllah bir müddet o kimsenin kıraatini dinledi. Biz onun kim olduğunu tanımak üzereyken «Her kim Kur'an'ı indiği gibi taptaze okumak isterse İbn Ümmi Abd'in kıraati üzerine okusun» dedi. Daha sonra o kimse oturup dua etmeye başladı. O zaman Rasûlüllah « Ne istersen iste, istediklerini elde edeceksin» dedi. Kendi kendime dedim ki: «Erkenden gidip Abdullah'a (Rasûlüllah'ın onun için söylediklerini) müjde edeyim. Gidip müjdeledim. Fakat ne var ki Ebû Bekr beni geçmişti. Zaten hangi iyiliğe koşsam Ebû Bekr mutlaka beni geçmiş olurdu (421).

Abdullah b. Mes'ûd, ilmi kıraatteki yüksek bilgi ve ehliyetine rağmen Ömer'in kıraatini takdir ederdi. Zeyd b. Vehb'den (Ö.84/703 senesine yakın) naklediliyor. Dedi ki: «Abdullah b. Mes'ûd'a bir ayeti öğrenmek için gitmiştim. Ayeti bana okuttu. Ben kendisine «Ömer bu ayeti bana şu şekilde okutmuştu» dedim. Abdullah o an Ömer'i hatırlayarak o kadar ağladı ki gözyaşları yerleri ıslattı. Daha sonra da «Siz Ömer'in okuttuğu gibi okuyun, çünkü Ömer İslâm dini için muhkem bir kaleydi. Halk bu kaleden içeri giriyor ve bir daha da çıkmıyordu. Ömer ölünce kalenin duvarı yıkıldı. Bu sebeple halk şimdi İslâm dininden çıkmaya başladı» dedi (422).

İlmi kıraatte göze çarpan ihtilaflar birinci yüzyılda yaşamış olan karîlere rucû etmektedir (423). Daha sonraları ise bir nevi durulma ve durgunlaşma olmuştur.

Goldziher, Abdullah b. Mes'ûd ve Übeyy kıraatlerini, Osman ve Zeyd kıraatlerinden daha üstün göstermek ister. Bu hususa temas eden Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu diyorki (424). «Göldziher. İbn Mes'ûd ve Übeyy İbn Ka'b'ın tefsir sahasında, sahabe arasındaki durumunun yüksekliğini belirtip ve Peygamberin onları medhetmesini zikrederek, kıraatteki durumlarının, Osman ve Zeyd İbn Sâbit'ten daha yüksek olduğunu anlatmak istemektedir. Aynı zamanda onların kıraatinin daha meşhur olduğunu söyleyerek, müslümanları, onların kıraatine ehemmiyet vermemekle itham eder. Peygamber'in bu iki şahsı medhetmesi, her ikisinin kıraatinin de hüccet olduğuna delâlet etmez. Zira Peygamber bunlarla beraber diğerlerini de övmüştü. Bu hususta

---

(421) Kitabü'l-Âsâr, s. 43; el-Müsned, I/386, 400, 437; Sıfatü's-safve, I/156-157; Mukaddimetan, s. 35-36, 94, Hılyetü'l-evliya, I/124; el-İstiab, I//314-315.

(422) Sîratü Ömer b. el-Hattab, II/639.

(423) Züamaü'l-İslâm. s. 164.

(424) Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu, Kur'an tefsîrinin doğuşu ve buna hız veren amiller, Ankara 1968, s. 56-57.

biz de İbn Kuteybe'nin dediği gibi diyeeeğiz, «İbn Mes'ûd ve Übeyy İbn Ka'b isabet ettiler de, Muhacir ve Ensar hata mı ettiler diyelim, hayır bunu asla diyemeyiz». Tefsirde otorite olan İbn Abbas bile «Benim kıraatim Zeyd'in kıraatidir. Ben İbn Mes'ûd kıraatinden on küsur harf aldım» diyor. Hz. Osman'ın mushafı icmaen kabul edilmiş ve ona hiçbir itiraz vaki olmamıştır. Hatta Osman'ın şehirlere gönderdiği mushaflardan istinsahlar yapılırken, müstensih hatalarından dolayı, bu müshaflar arasında dahi ufak ayrılıklar belirmiştir ki bu tabiidir. Ama bu esasattan bir şey kaybedildiğine delâlet etmez.»

Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Mes'ûd kıraatlerinden hangisinin son kıraat olduğu hususu müttefekun aleyh kabul edilmiş bir mesele değildir. Zeyd'in kıraatinin son olduğunu yani son arzda bulunduğundan tâbi olunan son kıraat olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinin de son kıraat olduğunu ileri sürenler vardır. Meselâ, Abdullah b. Abbas bir gün yanındakilere Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Mes'ûd kıraatlerinden hangisini ilk kıraat saydıklarını sormuş, onlar da «Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatidir» cevabını vermişlerdi. Fakat Abdullah b. Abbas Kur'an'ın her Ramazan Hz. Peygamber'e arzolunduğunu ve vefat ettiği yıl iki defa arzedilmiş bulunduğunu ve Abdullah'ın her iki arza da şahid olduğunu ve nâsih ve mensuhunu öğrendiğini beyan etmiştir (425). Şu hale göre Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinin de son arzda tesbit edilen kıraat olması gerekirse de bu husus icma ile kabul edilmiş değildir. Bir başka rivayette bu hususun daha vazıh bir şekilde anlatıldığını görmekteyiz. Bu rivayette, Abdullah b. Abbas'ın, yanındakilere hangi kıraatı son kıraat saydıkları sorulduktan sonra onların Zeyd kıraati dedikleri, fakat Abdullah b. Abbas'ın «Hayır, Rasûlüllah Kur'an'ı her sene Cebrail'e bir defa arzederdi. Ahirete irtihal ettiği yıl ise iki defa arzetti. Son kıraat Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatidir,» dediğine temas edilmektedir (426).

Alkame Şam'a geldiği zaman camiye girmiş ve iki rek'at namaz kıldıktan sonra dua ederek Allah'tan kendisini hayırlı bir kimseyle karşılaştırmasını istemişti. Kısa bir müddet sonra Ebû'd - Derda ile karşılaştı. Ebu'd - Derda' Alkame'ye والليل اذايغشى والنهار اذا تجلى وما خلق الذكر و الأنثى - Andolsun bürüyüp örtdüğü zaman geceye açıl(ıb ağar)dığı zaman gündüze erkeği ve dişiyi yaradana - ayetini (427) Abdullah b. Mes'ûd'dan nasıl okumuş ve duymuş olduğunu sordu. Alkame والليل اذا يغشى والنهار اذا تجلى و الذكر والأنثى şeklinde duymuş ve okumuş olduğunu beyan ve izah edince o zaman Ebû'd -Derda',

(425) et-Tabakat, II/342; Mukaddimetân, s. 26; el-İbane, s. 61; en-Neşr, I/32; el-Fethu'r-Rabbanî, XVIII/56, el-İstîab, II/314.

(426) el-Fethu'r-Rabbani, XVIII/56.

(427) el-Leyl sûresi, 1-3.

nerede ise Şamlıların kıraatde kendisini yanıltarak şübheye düşürmek üzere olduklarını beyan etti (428). Yine Abdullah b. Mes'ûd ولقد يسرنا القرآن للذكر فهل من مدكر -Andolsun ki biz Kur'an'ı düşünmek için kolaylaştırmışızdır. O halde bir düşünen var mı? -ayetini (429) Rasûlüllah'ın, kendisine فهل من مدكر şeklinde okuttuğunu beyan ettikten sonra orada hazır bulunanlardan birinin, «Ya Eba Abdirrahman, مدكر mi yoksa مذكر mi» diyerek sorduğu soruya «Rasûlüllah bana مدكر diye okuttu» cevabını verdi (430).

Bu ve benzeri hadiselerdeki Abdullah b. Mes'ûd'un tutumu onun ilmi kıraatteki kudret ve üstün kabiliyetinin bir eseridir.

Abdullah b. Mes'ûd ilmi kıraatte Zeyd b. Sabit'e uymayı ilk zamanlar kabul etmemişti. İlk zamanlar diyoruz, çünkü Hz. Osman'ın, mushafları muhtelif şehirlere göndermesinden sonra Abdullah bu fikrinden rucu etmiştir. Zira Abdullah b. Mes'ûd Kur'an'ın, muhtelif kıraatler üzerine inmiş olduğunu biliyordu. Bu sebeple tek bir kıraate inhisar ettirilmesini garip karşılamıştı. Hatta bu hususta Zeyd b. Sabit'le ilgili olarak, «Her hangi bir kimsenin kıraati üzerine okumak Zeyd'in kıraati üzerine okumaktan daha iyidir. Vallahi ben Rasûlüllah'tan müşafeheten tam yetmiş sûre ezberledim. O zaman Zeyd kakilleriyle çocuklar arasında oynuyordu» dedikten sonra bulunduğu meclisten kalkıp gitmişti. Orada bulunanlardan kendisine itiraz eden tek kişi bile çıkmadı (431). Kûfe halkı Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatini, Basralılar ise Ebû Mûsa el-Eş'ari'nin kıraatini beğenirlerdi (432). Bu hal iki şehir arasında adeta kıraat ilimlerinde bir müsabakanın öncüleri halinde tezahür ediyordu. Huzeyfe ise bu hali hem beğenmiyor ve hem de hoş karşılamıyordu. Hatta bu hususta «Basralılar Ebû Mûsa kıraatini, Kûfe'liler de Abdullah'ın kıraati(ni beğenirler). Eğer sağ olarak Emiru'l-mü'minine yetişirsem bunları ortadan kaldırmasını istiyeceğim» demiştir. Orada hazır bulunan Abdullah b. Mes'ûd Huzeyfe'ye ağır bir cevap vermiş fakat Huzeyfe buna mukabele etmemiştir (433).

Abdullah b. Mes'ûd bazı zamanlar kendi lehçesi olan Hüzeyl lehçesiyle Kur'an okuturdu. Bunda bazı mahzurlar gören Ömer, Abdullah'ı bu hareketinden dolayı tenkid etmiş ve böyle okutmamasını emretmişti (434).

---

(428) el-Fethu'r-Rabbanî, XVIII/45.

(429) el-Kamer sûresi, 17.

(430) el-Buharî, VI/53, 54; el-Fethu'r-Rabbanî, XVIII/44.

(431) et-Tabakat, II/344; el-İstiab, II/315. Hatta Abdullah, bazı konuşmalarında, Zeyd'in kıraatinin alınıp da kendi kıraatinin terkedilmesine şaştığını belirtmiştir. (Hılyetü'l-evliya, I/125; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/348-349).

(432) Kitabu'l-masahif, s. 13.

(433) Aynı yer.

(434) Fethu'l-Bari, IX/7,24.

Abdullah'ın ilmi kıraatte Zeyd b. Sabit derecesinde olmadığını ileri sürenler de vardır (435). Biz de Abdullah'ın kıraat ilmindeki üstünlüğünü takdir etmekle beraber Zeyd b. Sabit tarafından olacağız. Çünkü Osman'ın emriyle yazdırılıp şehirlere dağıtılan mushaflara hiç bir suretle itiraz yapılmış değildir. Bu durum, bu mushafların icma' ile kabul edilmiş olduğunun şübhe götürmez delillerindendir. Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatleri ise böyle değildir.

Abdullah'ın son arzda bulunup bulunmamış olduğuna gelince bu ihtilaflı bir meseledir. Fakat Hz. Osman tarafından şehirlere gönderilen mushaflara hiç bir suretle itiraz edilmemiş oluşu bu nüshaların son arza muvafık olduğunu göstermektedir. Eğer öyle olmamış olsaydı ashab arasından itiraz edenler bulunurdu. Bununla beraber biz bu mushaflara bizzat Abdullah tarafından da bir itiraz göremiyoruz. Çünkü Abdullah'ın itirazı Kur'an'ın istenildiği vecih üzere okunabilmesine matuf bulunuyordu. Şu halde Abdullah da bu nüshaların son arza muvafık olduğunu benimsemiştir.

Hz. Peygamber dinlemek için Abdullah'ın Kur'an okumasını istemişti. Abdullah bu isteği biraz garip karşılamış olacak ki «Kur'an size nazil olmuşken nasıl okuyabilirim» dedi. Fakat Hz. Peygamber'in «Ben Kur'an-ı başkasından dinlemeyi severim» demesi üzerine de okumuştu (436). Hz. Peygamber bir müddet Abdullah'ın kıraatini dinlemiş ve فكيف اذا جئنا من كل أمة بشهيد و جئنا بك على هؤلاء شهيدا -Her ümmetten (leh ve aleyhlerinde söylüyecek) birer şahid, onların üzerine de (Habibim) seni bir şahid olarak getirdiğimiz zaman (o yahudilerin, kafirlerin, münafıkların halleri) nice (olur)? -ayetine (437) gelince kendini tutamayıp ağlamaya başlamıştı (438).

Abdullah b. Mes'ûd Kur'an okurken fazla sur'ati tasvip etmezdi. Bunu Nehik b. Sinan ile aralarında geçen hadiseden anlıyoruz. Rivayete göre Nehik b. Sidan, Abdullah b. Mes'ûd'a gelmiş ve «Ya Eba Abdirrahman فيها أنهار من ماء غير آسن -içinde rengi, kokusu, hiçbir vasfı bozulmayan sudan ırmaklar vardır- âyetini (439) من ماء غير آسن mi yoksa من ماء غير ياسن diye mi okursun» demişti. Abdullah bu soruya «Bundan başka bütün Kur'an-ı elde ettin mi ki (bunu soruyorsun) » cevabını verdi. Bunun üzerine Nehik «Ben uzun bir sureyi bir rek'âtta okurum» deyince Abdullah b. Mes'ûd أهذا كهذ الشعر

---

(435) Mukaddimetân, s. 25.

(436) el - Buhari, VI/113-114; el-Müsned, 1/374,380; Mukaddimetan s. 28, el-Fethu'r-Rabbanî, XVIII/24.

(437) en-Nisa suresi, 41.

(438) en-Neşr, I/212; Mukaddimetân, s. 28; el-Buharî V /180; el-Müsned, I/374,380,433 el-Buhari, VI/113,114,Üsdül-ğabe;III/258;el-Bidayetü ve'n-nihaye, VII/162;Kitabül-asar,s.46;

(439) Muhammed sûresi, 15.

mukabelesinde bulundu (440). Abdullah'ın Kur'an okurken fazla sur'ati tasvip etmediği müteaddit hadislerde belirtilmiştir. Mesela Buharî Abdullah'dan şu hadisi rivâyet eder (441):

عن أبي وائل عن عبدالله قال : غدونا علي عبدالله فقال رجل قرأت المفصل البارحة فقال هذاً كهذالشعر انا قد سمعنا القراءة وإني لأحفظ القرناء التي كان يقرأ بهن النبي صلي الله عليه وسلم ثماني عشرة سورة من المفصل وسورتين من آل حاميم.

Abdullah'ın هذا كهذ الشعر ifadesi «Sür'atle ve şiir okur gibi nasıl okuyabilirsin» anlamına gelmektedir. Burada şunu da ilâve edebiliriz ki Abdullah Nehik'in sorusuna cevap vermek istememiştir. Bu da o sorunun bir dereceye kadar lüzumsuz bir sual olduğunu gösterir. Bundan başka Abdullah b. Mes'ûd'a bir kimse gelerek mufassal bir sûreyi bir rek'atte okuduğunu beyan etmişti. Abdullah onun bu sözü üzerine أهذا الشعر لا أبالك diyerek hareketini doğru görmediğini açıkladı (442). Bir başka rivayette ise Abdullah'ın «Rasûlüllah senin yaptığın gibi yapmadı» dediği nakledilmektedir (443).

Abdullah b. Mes'ûd Kur'an'ın üç günden daha kısa bir zamanda okunmasını hoş karşılamaz ve yedi günde okunmasını münasip görürdü. Bu hususu Abdullah'ın لا تقرؤا القرآن في أقل من ثلاث وأقرأه في سبع sözlerinden (444) anlamış bulunuyoruz. Abdurrahman b. Yezîd (Ö.98/716) ise Kur'an-ı yedi günde, el-Esved b. Yezîd altı günde ve Alkame b. Kays da beş günde hatmederlerdi (445).

Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve Zeyd kıraatleri arasında pek fazla bir ihtilaf olmadığı ileri sürülüyorsa da (446) bu kıraatlerin aynı şeyler ol-

---

(440) Mukâddimetân, s. 30; Müslim, II/204; el-Fethu'r-Rabbanî, XVIII/42; İbnü'l-Esîr Mecdü'd-Dîn Ebu's-saadat b. Muhammed el-Cezerî, النهاية في غريب الحديث والأثر Mısır 1963 (1965) V/255, 15, II/127.

(441) el-Buharî, VI/111-112; Keza I/189; Fethu'l-Bârî, IX/78 ; Müslim, II/204. Ancak rivayetler arasında cüz'i değişikliklerin olduğunu da burada zikretmek isteriz.

(442) el-Müsned, I/412; el-Fethu'r-Rabbanî, XVIII/44. İbnü'l-Enbârî'nin ifadesine göre (شرح القصائد السبع الطوال الجاهليات Mısır 1963, Tahkik A. Muhammed Harun, s. 404) Abdullah b. Mes'ûd şöyle derdi; «Kur'an Arapçadır. Onun kıraatine gereken önemi verin. (şunu da bilin ki) sizden sonra Kur'an'ın kıraatine ihtimam gösteren fakat onunla amel etmiyen insanlar gelecektir.

(443) el-Müsned, I/418.

(444) el-Cassas, Ahkamü'l - Kur'an, III/209. Kitabü'l -Asâr da (s. 45) Abdullah'ın, «Kur'an'ı üç günden önce hatmeden ne okuduğunu pek bilemez» dediği rivayet edilmektedir.

(445) el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, III/209.

(446) Mukaddimetân, s. 47.

duğunu söyliyemeyiz. Bunlar içinden Abdullah b. Mes'ûd kıraatinin en üstün olduğu iddiasında bulunmamız da imkân dahilinde değildir. Hz. Peygamber'in Abdullah b. Mes'ûd hakkında söylemiş olduğu teşvik mahiyetindeki hadisi ise mefhumu'l - muhalefe usulüne göre başkalarının bu hususta selahiyetli olmadıklarına delâlet etmez (447).

Eğer Abdullah b. Mes'ûd'un kıraati, imam mushafa muhalif olarak bulunuyorsa bu kıraatin inkârı cihetine gidemeyiz. Yanî tamamen asılsız olduğunu söyliyemeyiz (448). Onları kabul eder fakat okumayız (449). Çünkü bu nevi kıraatler ahâd tarikiyle bize kadar gelmiş ve icma' dışında kalmıştır (450). Bu şekilde gelen bir kıraatin kat'i olarak Abdullah'a dayandığını iddia etmemiz de mümkün değildir. Bu sebeple Malik demiştir ki: «Her hangi bir kıraatin Abdullah'a isnadı mümkün olmakla beraber bu kıraatin ondan geldiğini kat'i olarak söylemek imkan dahilinde değildir (451).

Gerek İbn Mes'ûd ve gerekse başkalarından imam mushafa muhalif olarak gelen kıraatlere göre okumak caiz değildir. Çünkü bu kıraatlerin hakikaten İbn Mes'ûd'a ait olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Bu sebeple bazı hadisçilerin rivayet ettiği bu kıraatler hiçbir suretle katiyet ifade etmez. Kat'i olmayan bir şeye ise asla taraftar olunamaz (452). Hatta başta Malik olmak üzere bir kısım ilim adamları İbn Mes'ûd kıraati üzere okumayı menetme yoluna bile gitmişler ve menetmişlerdir (453). Hz. Peygamber'in, Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatini teşvik eder mahiyetteki hadisi, Abdullah'tan rivayet edilen şaz ve imam mushafa muhalif kıraatlerle asla ilgili değildir. Aksi takdirde Abdullah b. Mes'ûd'un istisnasız olarak bütün kıraatlerinin alınması gerekir. Bu ise bilindiği gibi icmaa aykırıdır. Hz. Peygamber Kur'an'ı dört kimseden alın» (454) diyerek başladığı hadisinde Zeyd b. Sabit'i zikretmemiştir. Şu halde Hz. Peygamber bu hadisiyle kıraat hususunda pek fazla şöhreti olmayan bu kimselerin bu yönleriyle tanınmaları için böyle demiştir. Burada şunu da kesin olarak ifade etmek isteriz ki Abdullah, ashab arasından Kur'an okumakla tanınmış yedi sahabinin ileri gelenlerindendir. Bunlar, Osman, Ali, Übeyy, Zeyd, Abdullah b. Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ ve Ebû Musâ el- Eş'arî'dir (455).

---

(447) Mukaddimetân, s. 94.
(448) el - İbane, s. 57.
(449) Aynı yer.
(450) Aynı yer.
(451) Aynı yer.
(452) Aynı yer.
(453) İbnü'l - Arabî, Ahkâmü'l - Kur'an, IV/1680; el - İbane, s. 56.
(454) el-Buharî, VI/102; IV/218,228; Müslim, VII/148-149; el-İbane, s. 55; el-İstîab, II/311
(455) Mebahis fi ulûmi'l-Kur'an, s. 65.

Abdullah, Kur'an tilâvetine gereken bütün ihtimamın gösterilmesini arzu eder ve güzel sesle okunmasını isterdi. Bu hususta Abdullah b. Mes'ûd şöyle demektedir (456): جودوا القرآن وزينوه بأحسن الأصوات وأعربوه فانه عربي والله يحب أن يعرب به. Abdullah'ın da hakikaten güzel bir sesi vardı (457). Ebû Osman en - Nehdi (Ö. 100/718) bize şu hadiseyi anlatıyor ve diyor ki (458): «Abdullah b. Mes'ûd İhlas sûresiyle bize bir akşam namazı kıldırdı. Vallahi, o kadar güzel bir sesi ve okuyuşu vardı ki Bakara sûresini okumasını temenni etmiştim». Buna rağmen Abdullah'ın okuyuşuna karşı bazı haksız itirazlar da vukubulmuştur. Bir defasında, Abdullah'ın Hıms şehrinde bulunduğu bir sırada Yusuf sûresini okuduğunu görüyoruz. Fakat orada bulunanlardan biri Abdullah'a karşı «Böyle nâzil olmadı» diye itirazda bulunmuştu. Abdullah adama yaklaşarak konuşmak istediği bir anda ağzının içki koktuğunu hissetti. Ona «Demek sen hakikatı tekzip ediyor ve bu pis şeyi içiyorsun (Öyle mi?) Vallahi sana had tatbik edeceğim ve bu haddi yerine getirmedikçe de seni bırakmıyacağım» diyerek dediğini yaptı. Daha sonra da «Vallahi Rasûlüllah bana böyle okuttu» dedi (459). Orada bulunanlardan Abdullah'a itiraz eden bir kimse çıkmadı.

Hz. Peygamber henüz hayatta iken Abdullah ile bazı sahabe arasında kıraatle ilgili küçük çapta bazı münakaşalar cereyan ediyordu. Abdullah bu hadiselerden birini bize şöyle anlatır (460). تمارينا في سورة من القرآن فقلنا خمس و ثلاثون آية ست و ثلاثون آية قال فانطلقنا الي رسول الله صلي الله عليه وسلم فوجدنا عليا يناجيه فقلنا انا اختلفنا في القرآءة فاحمر وجه رسول الله صلي الله عليه وسلم فقال علي : إن رسول الله صلي الله عليه وسلم يأمركم أن تقرؤا كما علمتم Yine Abdullah garip karşıladığı bir kıraatle okuyan kimseyi Hz. Peygamber'e götürdüğünü bize şu ifadelerle beyan etmektedir. سمعت رجلا قرأ وسمعت النبي صلي الله عليه وسلم يقرأ خلافها فجئت به الي النبي صلي الله عليه وسلم فأخبرته فعرفت في وجهه الكراهية وقال كلا كما محسن فلا تختلفوا فان من كان قبلكم اختلفوا فهلكوا (461).

Abdullah'ın kıraat öğretiminde takip etmiş olduğu metod biraz da o asrın gerektirdiği duruma bağlı kalmaktaydı. Ancak umumi olarak ifade edebiliriz ki Abdullah kıraat öğretiminde toplu öğretim tatbik ettiği gibi münferit olarak da öğretimde bulunmuştur. Bir gün Arap olmayan bir kimseye ان شجرة الزقوم طعام الأثيم - Şüphesiz o zakkum ağacı, günaha düşkün olanın ye-

(456) en-Neşr, I/210.
(457) Ğayetü'n -nihaye, I/459; en-Neşr, I/212; Siyeru a'la'min-nübelâ, I/353.
(458) en-Neşr, I/212.
(459) el-Buharî, VI/102; el-Müsned, I/378.
(460) el-Fethu'r-Rabbanî, XVIII/37-38.
(461) el-Buharî, IV/151.

meğidir-ayetini (462) okutuyordu. Fakat bu kimse ayetteki الأثيم lafzını bir türlü telaffuz edememişti. Buna birazda hiddetlenen Abdullah« طعام الفاجر demeyi de beceremezmisin?» dedi (463). Bundan da anlaşılıyor ki Abdullah kıraat öğretiminde bazı zamanlar tek bir kişi ile de öğretim yapıyordu. Yine bir bedevî, talebesine Kur'an okutmakta olan Abdullah b. Mes'ûd'un yanından geçerken ona, «Bunlar ne yapıyorlar» diye sordu. Abdullah ise «Rasûlüllah'ın mirasını paylaşıyorlar» cevabını verdi (464). Bu hadiseden de Abdullah'ın toplu öğretim yaptığı anlaşılmaktadır.

Bütün bu olaylardan anlaşılıyor ki henüz Hz. Peygamber hayatta iken Kur'an'ın ezberlenmesi ve kıraati hususunda çalışmalar yapılması için ilk medrese te'sis edilmiş bulunuyordu (465). Ayrıca, hicret edenleri Hz. Peygamber'in, Kur'an'ı iyi bilen birer sahabî yanına vermesi de bu medresenin gelişmesine hız vermişti. Bu münasebetle Hz. Peygamber'in mescidi Kur'an okuyanlarla dolup taşıyor, mescidin her tarafından Kur'an okuyanların sesleri yükseliyordu. Hatta Rasûlüllah, yanılmaması için seslerini fazla yükseltmemelerini bile emretmişti (466). Ashab, devamlı olarak birbirlerinden Kur'an öğreniyordu. Aralarından Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Abbas'ın, Übeyy b. Ka'b'den, Kur'an tahsili yaptığını müşahade ediyoruz (467).

Abdullah b. Mes'ûd kıraat öğretimi için çoğu zaman mescidi tercih ederdi. Mesruk'un «Biz Mescidde oturuyorduk. Abdullah da bize Kur'an okutuyordu.....» sözünden (468) bu husus sarahaten anlaşılmaktadır. Camide yapılan tedrisata Abdullah önce Kur'an öğretimiyle başlar, daha sonra da kendisine sorulan soruları cevaplandırır ve fetvalar verirdi (469).

Abdullah b. Mes'ûd'un, Kur'an'ı manâ ile okuyup okumadığı meselesine gelince biz, Abdullah'ın Kur'an'ı mana ile okumuş olduğunu kabul etmiyoruz. İbnü'l-Cezerî de Abdullah'ın mana ile Kur'an okuduğunu asla kabul etmemektedir. Bu hususu aydınlatmak için diyor ki (470). وأما من يقول ان بعض الصحابة كابن مسعود كان يجيز القراءة بالمعنى فقد كذب عليه. Eğer Abdullah'ın

---

(462) ed-Duhan sûresi 43-44.

(463) Kitabü'l-Asâr, s. 44; Mukaddimetân, s. 230; İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, IV/1679 - 1680. Fakat Taberî, tefsirinde (XXV/131) bu hadiseyi anlatırken onu Ebu'd-Derda'ya nisbet etmiştir.

(464) Mukaddimetân, s. 259.

(465) Mebahis fi ulûmi'l-Kur'an, s. 65.

(466) M. Abdü'l-Azım ez-Zerkanî, مناهل العرفان في علوم القرآن Mısır 1372, I/234.

(467) Mebahis fi ulûmil-Kur'an, s. 65.

(468) el-Müsned, I/406.

(469) Ğayetü-n-nihaye, II/294.

(470) en-Neşr, I/31.

ان الخطأ في القرآن ليس أن تقول الغفور الرحيم العزيز الحكيم انما الخطأ أن تقرأ آية الرحمة آية العذاب وآية العذاب آية الرحمة و أن يزاد في كتاب‌الله ما ليس فيه. bu sözlerinden (471) onun Kur'an'ı mâna ile okuduğu istinbat ediliyorsa sahih değildir. Zira Abdullah bu ifadesiyle namazın bozulup bozulmayacağı hususunu anlatmak istemiştir. Yoksa her hangi bir ayetin veya kelimesinin yerine başkasının getirilmesi tabiidir ki hatadır.

İmam-ı Malik Abdullah'ın kıraatiyle kılınan bir namazın iadesi lazım geldiğini ileri sürmektedir (472). Bunun da tek sebebi Abdullah'ın Kur'an-ı mana ile okur olduğunun söylenmesidir. Evet, Abdullah'ın kıraatlerinden bazıları ile namaz kılınmaz. Fakat bu, Abdullah'ın Kur'an'ı manâ ile okur olduğundan değil, kıraatlerinden bazılarının şaz veya metruk olduğundan doğmaktadır. Basralı ilim adamlarından bir kısmı da Abdullah'ın kıraati ile namaz kılınamıyacağını beyan etmişlerdir (473).

b. Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinden örnekler:

سورة الفاتحة

الآية			
٦	اهدنا الصراط المستقيم	—	أرشدنا الصراط المستقيم
	سورة البقرة		
٧	وعلي ابصارهم غشاوة	—	علي أبصارهم غشوة
٩	يخادعون الله والذين امنوا	—	يخدعون الله و الذين امنوا
١٤	و اذا خلوا الي شيا طينهم	—	و اذا خلوا بشيا طينهم
١٧	فلما اضاءت ما حوله	—	فأضاءت ما حوله
١٨	صم بكم عمي	—	صما بكما عميا
٢٦	ما بعوضة	—	وبعوضة
٣١	ثم عرضهم	—	ثم عرضهن
٣٢	ما علمتنا	—	ما أعلمتنا
٤٦	الذين يظنون	—	الذين يعلمون
٦١	اهبطوا مصرا	—	اهبطوا مصر
٦٨	قال ادع لنا ربك	—	قال سل لنا ربك
٧٤	ثم قست قلوبكم	—	ثم قسا قلوبكم
٨٣	لا تعبدون الا الله	—	لا تعبدوا الا الله
١٠٥	من اهل الكتاب ولا المشركين	—	من أهل الكتاب ولا المشركون

(471) Kitabü'l - Asâr, s. 44.
(472) İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, IV/1680.
(473) Aynı yer.

١١٩	ولاتسأل عن أصحاب الجحيم	—	ولن تسأل
١٢٤	لا ينال عهدي الظالمين	—	لا ينال عهدي الظالمون
١٨٤	أياما معدودات	—	أيام معدودات
١٩٨	أن تبتغوا فضلا من ربكم	—	.. من ربكم في مواسم الحج

سورة ال عمران

٣	نزل عليك الكتاب	—	أنزل عليك الكتاب
٧	وما يعلم تأويله الا الله	—	و ان تأويله الا عندالله
٢١	وتقتلون الذين يأمرون	—	قاتلوا الذين يأمرون
٣٣	ال عمران علي العالمين	—	ال محمد علي العالمين
٤٣	واسجدي واركعي معالراكعين	—	واركعى واسجدي في الساجدين
٤٨	و يعلمه الكتاب	—	و نعلمه الكتاب
٨٠	ولا يأمركم	—	ولن يأمركم
١٠١	تتلي	—	يتلي
١٠٤	ولتكن	—	وليكن
١١١	لا ينصرون	—	لا ينصروا

سورة النساء

١	تساءلون به	—	تسألون به
٢٠	قنطارا	—	قنطارا من ذهب
٣٤	فالصالحات قانتات حافظات للغيب	—	فالصوالح قوانت حوافظ للغيب
٤٠	ان الله لا يظلم مثقال ذرة	—	انالله لا يظلم مثقال نملة
٥٧	سندخلهم	—	سيدخلهم
٥٩	فردوه الي الله والرسول	—	فردوه الىالله و الي الرسول

سورة المائدة

١	أحلت لكم بهيمة الأنعام	—	أحللت لكم بهيمة الأنعام
٢	واذا حللتم فاصطادوا	—	و اذا أحللتم فاصطادوا
٣	حرمت عليكم الميتة	—	حرم عليكم الميتة
٣٨	والسارق والسارقة	—	و السارقون و السارقات
٥٢	يسارعون	—	يسرعون

سورة الأنعام

١٦	من يصرف عنه	—	من يصرفالله عنه
١٩	و انني بري	—	وأنا بري
٢٣	ثم لم تكن فتنتهم	—	وما كان فتنتهم

٩٣	أخرجوا أنفسكم	يقولون أخرجوا

سورة الأعراف

٤٠	حتي يلج الجمل	حتي يلج الجمل الأصفر
٤٧	صرفت	قلبت
١٣٧	ما كان يصنع فرعون	ما كان يعمل فرعون
١٥٤	ولما سكت عن موسي	و لما صبر عن موسى
١٧١	و اذكروا	و تذكروا

سورة الأنفال

١	يسألونك عن الأنفال	يسألونك الأنفال
٢	اذا ذكرالله و جلت	اذا ذكرالله فرقت
١٤	ذلكم فذوقوه	هذا فذوقوه
١٩	وان الله مع	و اللهمع
٥٩	لا يحسبن الذين كفروا	لا يحسب الذين كفروا

سورة التوبة

٧	كيف يكون للمشركين عهد	ليس للمشركين عهد
٥١	قل لن يصيبنا	قل هل يصيبنا
١٠٦	والله عليم حكيم	والله غفور رحيم
١٠٧	لمن حارب الله	لمن حاربوا الله
١١٩	و كونوا مع الصادقين	و كونوا من الصادقين

سورة يونس

٢	أكان للناس عجبا	أكان للناس عجب
١٦	ولا أدراكم	ولأنذرتكم
١٩	وما كان الناس الأ أمة واحدة	وماكان الناس الأ أمة واحدة علي الهدي
٢٢	هوالذي يسيركم	هوالذى ينشركم
٩٨	فلولا كانت قرية	فهلا كانت قرية

سورة هود

٤٩	من قبل هذا	من قبل هذا القرآن
٧١	و امرأته قائمة فضحكت	وامرأته قائمة و هوقاعد فضحكت
٧٤	يجادلنا	يجادلنهم
٧٨	كانوا يعملون السيئات	كانوا يعملون الخبائث
١١١	وان كلا لما	ان كل إلا

سورة يوسف

١٠	قال قائل منهم	-	قال قائل منهم ويلكم
١٨	فصبر جميل	-	فصبرا جميلا
٢٣	غلقت الا بواب	-	غلقت أبوابها ونزعت ثيابها
٧٦	و فوق كل ذي علم عليم	-	وفوق كل عالم عليم

سورة الرعد

٨	وما تزداد	-	وما نزيد
١٠	و سارب بالنهار	-	و من هوسارب
٢٦	ويقدر	-	و يقدر له
٣١	من دارهم	-	من ديارهم
٤٢	سيعلم الكفار	-	سيعلم الكافرون

سورة ابراهيم

٦	اذ أنجاكم	-	أخرجكم
٧	و اذ تأذن	-	واذ قال
٩	وعاد و ثمود	-	عادا و ثمود
٢٤	أصلها ثابت	-	ثابت أصلها في الارض
٤٦	وان كان مكرهم	-	وماكان مكر هم

سورة الحجر

٦	وقالوا ياايها الذي	-	و قال الذين كفروا
١٧	من كل شيطان رجيم	-	من كل شيطان لعين
٥١	و نبئهم عن	-	و أعلمهم عن
٥٦	من رحمة	-	من سعة رحمة
٧٢	لفي سكرتهم يعمهون	-	لفي سكراتهم يلعبون

سورة النحل

٩	و منها جائر	-	و منكم جائر
١١	ينبت لكم	-	يخرج لكم
٢٠	لا يخلقوم شيئا و هم يخلقون	-	كخلقهم لا يخلقون شيئا
٥١	انما هو اله واحد	-	انما هوانا اله واحد
٦٩	لقوم يتفكرون	-	لقوم يبصرون

سورة الاسراء

١	بعبده ليلا	-	بعبده من الليل
٢٣	و قضى ربك	-	و وصي ربك
٣٧	ولا تمش في الأرض مرحا	-	ولا تمش في الارض فرحا

الآية		
٧٦ - يلبثون	-	يلبثوا
١١٠ - تخافت بها	-	تخافت بصوتك ولا تعال به

سورة الكهف

الآية		
١٦ - وما يعبدون الا الله	-	وما يعبدون من دونالله
٢٨ _ عيناك	-	عينيك
٣٨ - لكنا هوالله ربي	-	لكن أنا لا اله الا هوربي
٥٢ - يقول	-	يقول لهم

سورة مريم

١٨ _ ان كنت تقيا	-	الا أن تكون تقيا
١٩ _ لأهبلك	-	ليهبلك
٢٧ - فأتت به قومها تحمله	-	وجاءت به تحمله الي قومها
٢٩ _ فأشارت اليه	-	فأشارت الي من في المهد

سورة طه

٢ - ما أنزلنا عليك القرآن	-	ما نزل عليك القرآن
١٥ - أكاد أخفيها	-	أكاد أخفيها من نفسي فكيف أعلمهالكم
١٦ _ من لا يؤمن بها	-	من لا يؤ من بها و كذب بها
١٧ _ وما تلك بيمينك	-	و ماذا في يمينك
٢١ - سنعيد ها سيرتها الأ ولى	-	انا سنعيد ها كسير تها

سورة الأنبياء

٣١ - وجعلنا في الأرض	-	و جعلنا للأرض
٣٣ _ كل في فلك يسبحون	-	كل في فلك يعملون
٣٧ - خلق الأنسان من عجل	-	خلق العجل من الانسان
٤٣ _ نصر أنفسهم	-	منع انفسهم
٧٩ - ففهمنا ها	-	فعلمناها

سورة الحج

٥ - ان كنتم في ريب	-	ان كنتم في شك
٩ - نذيقه	-	ولنذيقنه
١٩ _ هذان خصمان اختصموا	-	هذان خصمان اختصما
٤٦ _ فانها	-	فانه

سورة المؤمنين

٢٠ _ تنبت بالدهن	-	تخرج الدهن
٣٧ _ نموت و نحيي	-	نحيي و نموت
٧١ - الارض ومن فيهن	-	الأرض وما بينهما
٩٩ - حتي اذا جاء	-	حتي اذا حضر

سورة النور

١١	عذاب عظيم	عذاب اليم
٢٧	تستأ نسوا وتسلموا علي أهلها	تسلموا على أهلها و تستأذنوا
٣٥	مثل نوره	مثل نوره في قلب المؤمن
٣٧	تتقلب فيه القلوب	تقلب فيه الوجوه
٥١	ليحكم	ليقضى

سورة الفرقان

١٧	من دون الله	من دوننا
٢٥	ونزل الملائكة	و أنزل الملا ئكة
٤٠	أمطرت	أمطروا و أمطرناها
٤٣	أرأيت	أرأيتك
٤٨	و هوالذي أرسل	وهوالذى جعل الرياح

سورة الشعراء

٦	فقد كذبوا	فقد كذبوا برسولهم لما جاء هم
١٣	ويضيق صدري	و يضيق لذلك صدري
٢٧	ان رسولكم الذي	ان الرسول الذي
٨١	والذي يميتني ثم يحييني	واذا مت فهو يحييني
١٢٩	لعلكم تخلدون	كي تخلدوا

سورة النمل

٣٧	لا قبل لهم بها	لا قبل لهم بهم
٤٤	قالترب	فلما دخلته قالت رب
٨٢	أن الناس كانوا	بأن الناس كانوا
٩١	الذي	التي
٩٢	و أن اتلوا القرآن	و ان اتل القرآن

سورة القصص

٦	نري	يري
٧	أن أرضعيه	اا وضعته أن أرضعيه
٩	و لك	و له
١٠	فارغا	فزعا
١١	جنب	جانب
١٥	فوكزه موسي	فلكزه
١٧٦	فلن أكون	فلا تجعلني (يارب)

سورةالعنكبوت

٨	حسنا	حسنا

١٧	ان الذين تعبدون من دون الله لا يملكون	–	ان الذين تخلقون لا يملكون
٢٥	مودة بينكم	–	انما مودة بينكم
٣٤	أنا منزلون علي أهل هذه القرية رجزا من السماء	–	انا مرسلون عليها عذابا من السماء
٤١	أولياء كمثل العنكبوت	–	أوثانا كمثل بيت العنكبوت
٤٥	ان الصلاة تنهي	–	ان الصلاة تأمر بالمعروف و تنهي

سورة الروم

٢٤	يريكم	–	أن يريكم
٢٧	أهون عليه	–	عليه هين
٤١	البر و البحر	–	البرور والبحور
٤٩	عليهم من قبله	–	عليهم
٥٤	ضعف	–	ضعفا

سورة لقمان

٣	رحمة	–	بشري
١٥	ثم الي مرجعكم فأنبئكم بما كنتم تعملون	–	الينا مرجعكم ثم تنبأ كل نفس بما عملت
٢٠	ظاهرة و باطنة	–	ما ظهر منها و ما بطن
٢١	واذا قيل لهم اتبعوا ما أنزل الله	–	و اذا قيل اتبع ما انزل من ربك
٢٥	قل الحمد لله بل اكثرهم لا يعلمون	–	أفبنعمة الله يجحدون ان الله سميع عليم
٢٧	و البحر	–	و بحر
٣٣	اتقوا ربكم	–	اخشوا ربكم

سورة السجدة

٦	ذلك عالم الغيب والشهادة	–	ذلكم الله الذي يعلم الغيب في السموات والارض
١٠	في الأرض	–	في الأرض و كنا ترابا
١٢	ربنا	–	يقولون ربنا
٢٠	كلما	-	كل ما
٢٢	و من أظلم	-	و من أكثر دينا
٢٤	لما	-	بما
٢٥	يوم القيامة	-	يوم الجمع
٢٧	يبصرون	-	تبصرون

سورة الأحزاب

١٠	الظنونا	-	الظنون
١٩	كالذي	-	كدوران الذي
٢٢	زادهم	-	زادوهم
٣٧	و تخفي	-	و تريد أن تخفي (474)

(474) Buraya kadar vermiş olduğumuz misâllerin çoğunu Materials'dan aldık. Fazla örnek için bu esere ve daha başkalarına bakılabilir.

c) Lüğat bilgisi :

Abdullah b. Mes'ûd, kuvvetli bir dil bilgisine sahip bulunuyordu. Bu bilgisini, bir hoca önünde oturup da öğrenmiş değildi. İçinde yaşadığı cemiyet, temas ettiği kimseler hep fasih ve beliğ insanlardı. Ayrıca Abdullah'ın hayatı usuru'l-ihticac ismi verilen, yani bütün şehirli, ve göçebe hayatı yaşayanların bile konuşmalarının hüccet olduğu bir devreye girmektedir. Şu halde Abdullah, lüğat bilgisinin bir kısmını içinde yaşadığı cemiyetten elde etmiştir. Bir kaç örnekle Abdullah'ın lisan bilgisini izaha çalışalım.

Abdullah, Kûfe'de hazinedarlık görevini ifa ederken, bir gün biraz gümüş istemiş ve derhal eritilmesini söylemişti. Eritilen gümüş çeşitli renklerde görünmeye başlamışdı. Abdullah «Kapıda kimse var mı?» diye sordu ve arzusu üzerine dışardakiler içeri alındılar. Abdullah onlara «İşte المهل kelimesinin manâsına en yakın örnek budur» dedi (475). Bu kelime كالمهل يغلي في البطون كغلي الحميم -(0), sıcak suyun kaynadığı gibi karınlar içinde kaynayacak erimiş maden(ler) gibidir. -ayetinde (476) geçmektedir. Tanınmış lüğat bilgini ve filolog Ebû Ubeyde (Ö.209/824) bu kelimeyi bakır, kurşun ve benzeri şeylerin erimişi ile tefsir etmiştir. Taberî'nin bu ayeti tefsirinde Abdullah'ın anlayışına bilhassa yer vermiş olduğunu müşahade etmekteyiz (477). Bu rivayete göre Abdullah b. Mes'ûd'a المهل kelimesinin manası sorulmuş ve o da biraz altın ve gümüşü erittikten sonra «Dünyada gördüğünüz bu şey, kıyamet gününde göreceğiniz gökyüzünün rengine ve cehennem halkının da içeceği المهل e en çok benzeyen şeydir. Fakat onun harareti bundan daha fazladır,» demiştir. Bundan sonra Taberî, bu kelime hakkında söylenen başka manaları da zikretmektedir (478). el-Cevherî, bu kelimenin eritilmiş bakır olduğunu ilk mana olarak ele almıştır (479).

Abdullah الزيغ kelimesini الشك ile tefsir etmiştir (480). Aynı şekilde وهوالذي أنشأكم من نفس واحدة فمستقر و مستودع قد فصلنا الآيات لقوم يفقهون -O sizi birtek candan yaratandır. Sonra (sizin için) bir karar yeri, bir de emanet yeri (vardır). Biz iyi ve ince anlayacak zümrelere ayetlerimizi hakikaten açıkça bildirdik -ayetindeki (481) المستقر kelimesini rahim, المستودع kelimesini de in-

---

(475) Siretü İbn Hişâm, I/389.
(476) ed-Duhan sûresi 45.
(477) Tefsiru't-Taberî, XXV/131-132.
(478) Tefsiru't-Taberî XV/239-240.
(479) es-Sıhah, V/1822.
(480) Tefsir'ut-Taberî, III/176.
(481) el-En'am sûresi 98.

sanın öleceği yer ile tefsir ve izah etmiştir (482).

Abdullah, Arap diline olan büyük vukufiyctine rağman arasıra başkalarıyla bu hususta fikir teatisinde bulunurdu. Mesela Zirr b. Hubeyş'e Arap diliyle ilgili bazı sorular sormuş olduğunu müşahade etmekteyiz (483).

Bazı zamanlar Abdullah, manasında bir dereceye kadar tereddüt hasıl olan kelimeler üzerinde durur ve bu kelimeler hakkında müzakereye girişirdi. Nitekim bir gün Amr b. Şurahbil'e demiştir ki: «Ya Eba Meysera, الجوار الخنس الكنس terkibinin manasını nasıl anlıyorsun?» Şurahbil, «Ben onu bakarı vahşî olarak biliyorum» deyince Abdullah, « Ben de o kanaatteyim» cevabını verdi (484).

Abdullah'ın ذكروا القرآن sözü uzun uzun ilmi tartışmalara yol açmıştır. Büyük filolog Sa'leb'in (Ö. 291/904) bu hadisten anladığı mana, bir lafzın hem müzekker ve hem de müennes olarak isti'mali mümkün ise o lafzın müzekker olarak kullanılmasının daha uygun olacağı merkezindedir (485). Ancak Sa'leb'in bu anlayışına itiraz ederek hadisi başka şekilde anlayanlar da olmuştur. el-Vahidi (Ö. 468/1076) ise bu hususta Sa'leb'i haklı bulmaktadır (486). Biz de bu konuda Sa'leb'in fikrine iştirak edeceğiz. Bu nevi şeylere dil filosofisinde «et-Tağlib» adı verilir. Bunun Arap dilinde örnekleri pek çoktur. Tıpkı الأم ، الأب kelimelerinin tesniyesinde tağlib usulüne riayet edilerek الأبوان denildiği gibi. Sa'leb'in anladığı esasa binaen el-Kisâî (Ö.189/805) ve karilerinden Hamze (Ö.156/773) bu ihtimalle varit olan kelimelere müzekker muamelesi yapmış bulunuyorlar (487).

Abdullah'ın bilhassa müfredat hususundaki üstünlüğü ve derin anlayışını ifade edebilmek için şu hadiseyi de burada zikretmek isteriz. Ebu'ş-Şa'şa diyor ki: «Abdullah'a, ya Eba Abdirrahman, helâk olmaktan korkuyorum, dedim. Neden diye sordu. Ben, çünkü dedim, Allah, ومن يوق شح نفسه فاولئك هم المفلحون -Kim nefsinin (malı olan) hırsından ve cimriliğinden korunursa işte muradlarına erenler onların ta kendileridir-ayetiyle (488) cimrilikten kurtulmamızı emrediyor. Bense elinden nerdeyse hiç bir şey çıkmayan cimri bir kimseyim.

---

(482) Tefsiru't-Taberi, VII/287.

(483) et-Tabakat, VI/105 ; Johann Fuck العربية ، دراسات في اللغة واللهجات والأساليب Arapçaya çeviren Dr. Abdü'l-Halim en-Neccar, Mısır 1951. s. 78-79.

(484) et-Tabakat, VI/106 ; Tefsiru't-Taberi, XXX/75.

(485) el-Bürhan, III/369,370.

(486) el-Burhan; III/370.

(487) Aynı yer.

(488) el-Haşr sûresi 9.

Abdullah dedi ki: «Bu, Allah'ın Kur'anında zikretmiş olduğu الشح değildir. Hakiki الشح bir kardeşinin malına göz koyup zulmen yemendir. Senin dediğin البخل dur. Fakat o da kötüdür» (489). Şu hale göre Abdullah b. Mes'ûd iki kelime arasında bir fark mülahaza etmektedir. Bazı lügatçılar umumi olarak iki kelimeyi de aynı manaya almakta iseler de muhakkiklere göre kelimeler aynı anlamda değildirler. Aralarında bazı farklar olduğu muhakkaktır (490).

Bilindiği gibi tefsir ilmi her şeyden önce kuvvetli bir lisan bilgisini gerektirir. Abdullah'ın tefsir sahasındaki kudreti ilmiyyesi tebeyyün ettikten sonra onun lügat bilgisinin kuvvetli olmadığını ileri süremeyiz. Fakat her nedense bazı sahabe gibi Abdullah b. Mes'ûd bu yönüyle şöhret yapmış değildir.

أقم الصلاة لدلوك الشمس الي غسق الليل -Güneşin (zeval vaktinde) kayması anından gecenin kararmasına kadar güzelce namaz kıl-ayetindeki (491) دلوك الشمس terkibi pek çeşitli manaların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Meselâ Ömer, Abdullah b. Ömer, Ebû, Hüreyre, Abdullah b. Abbas ve daha başka bir takım sahabe ile bazı tâbiin, bu terkibi, güneşin tam tepeden kayması ile tefsir etmişlerdir (492). Buna mukabil Abdullah b. Mes'ûd, Ali, Übeyy ve Abdullah b. Abbas güneşin batması manasına geldiğini söylemişlerdir (493). es-Sıhah'da zikredilen (494)

هذا مقام قدمي رباح - ذبب حتي دلكت براح

beyitleri Abdullah b. Mes'ûd'un anlayışını desteklemektedir. Beyitteki براح ، قطام vezninde meşhur kavle göre güneşin isimlerinden biridir. Bazı müfessirler دلوك الشمس terkibinden öğle ve ikindi namazlarının kastedilmiş olduğunu da söylemişlerdir (495). Lisanül-Arab sahibi د ل ك maddesi hakkın-

---

(489) Mukaddimetân, s. 189-190 ; Tefsiru't-Taberî, XXVIII/43 ; el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, III/435; er - Rummanî, el - Hattabî, el - Cürcanî ثلاث رسائل في اعجاز القرآن tahkik, M. Zağlûl Selâm, M. Halefullah, Daru'l-Maarif, Mısır, s. 27-28.

(490) Meselâ el-Cevherî (1/378) الشح : البخل مع حرص demekle ikisini farklı görmektedir.

(491) el-İsra sûresi 78.

(492) İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, III/1207.

(493) el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, II/267; İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, III/1207.

(494) es-Sıhah, IV/1584.

(495) Celâlü'd-Din es-Suyûtî, Celâlüd-Din Muhammed تفسير الجلالين Mısır 1342, 1/234; el-Kadı el-Beydavî, أنوار التنزيل و اسرار التأويل 1296, I/708.

da geniş izahat vermiş ve mezkûr ayete de temasetmiştir (496).

Birgün güneş batarken el-Esved b. Yezid Abdullah ile beraber bulunuyormuş. Abdullah أقم الصلاة لدلوك الشمس ayetini okumuş ve «Nefsim kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki bu vakit güneşin dûluk ettiği, oruçlunun orucunu bozduğu ve bu (akşam) namazının vaktidir» demiştir (497).

Abdullah'ın, ان ابراهيم كان أمة قانتا لله حنيفا و لم يك من المشركين -Hakikaten İbrahim (başlı başına) bir ümmetdi. Allaha itaatkârdı, (batıl dinlerden uzak ve) müvahhid bir müslümandı. O, (hiçbir zaman) müşriklerden olmamıştır. -ayetindeki (498) أمة ve قانتا kelimelerini de esaslı bir şekilde tefsir etmiş olduğunu görüyoruz. Abdullah bir gün yanındakilere hitaben يرحم الله معاذ بن جبل كان أمة قانتا demişti. Yanında bulunanlardan biri, «Ya Eba Abdirrahman, Allah bu vasıflarla İbrahimi zikretmiştir» şeklinde itirazî bir konuşmasına karşı Abdullah, ان الامة الذي يعلم الناس الخير و ان القانت هو المطيع sözleriyle cevap vermiştir (499). Tanınmış nahv ve lügat bilgini el-Ferra' (Ö.207/822) الامة kelimesinin manasını Abdullah b. Mes'ûd'un tefsirine uyarak izah etmektedir (500). Abdullah قانتا kelimesini de asıl manası olan itaat anlamıyle هو المطيع şeklinde izah etmiştir (501). Hatta Abdullah أمة ve قانتا kelimelerini Muaz hakkında kullanınca yanında bulunan Ferve b. Nevfel el-Eşcaî (Ö.41/662) Abdullah'ın lügat bakımından bir hata yaptığını zanneder (502). Fakat Abdullah derhal Ferve'ye dönerek « الامة القانت in ne demek olduğunu biliyormusun?» der. Ferve, «Allah bilir,» deyince Abdullah, الامة الذي يعلم الخير و القانت المطيع لله و رسوله و كذلك كان معاذ بن جبل يعلم الخير و كان مطيعا لله و لرسوله cevabını verir (503). Böylece Abdullah, hem Muaz'ı takdir ettiğini belirtmiş ve hem de lügat yönünden bu iki kelimenin nasıl ve ne şekilde kullanılacağını izah etmiştir.

المصحف Kelimesinin Arap dilinde yeni bir isti'mal tarzı kazanmasında da Abdullah'ın rolü olduğunu görüyoruz. Zira Ebû Bekr Kur'an'ı bir araya getirdiği zaman buna bir isim verilmesini istemişti. الانجيل ve السفر kelimeleri

(496) Lisânü'l-Arab, XII/311.
(497) Tefsiru't-Taberî, XV/134.
(498) en-Nahl sûresi 120.
(499) İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, III/1172.
(500) Lisanü'l-Arab, XIV/292.
(501) İbnü'l-Arabî; Ahkamü'l-Kur'an, III/1172.
(502) Aynı yer.
(503) Tefsiru't-Taberî, XIV/191 ; İbnü'l-Arabî, Ahkamü'l-Kur'an, III/1172.

hristiyan ve yahudilerle alâkalı bulunduğu için reddedildi. O meclisde hazır bulunan Abdullah, Habeşistan'da bir kitap gördüğünü ve bu kitaba «Mushaf» denildiğini beyan etmişti. Başta Ebû Bekr olmak üzere orada hazır bulunanlar bu ismi uygun buldular ve bu münasebetle de o sahifelere «Mushaf» ismi verildi (504).

Abdullah b. Mes'ûd'un biraz da olsa İbranî dili hakkında bilgisi olduğunu zannediyoruz. Çünkü Abdullah b. Mes'ûd واذ قلنا اد خلوا هذه القرية فكاوامنها حيث شئتم رغدا واد خلوا الباب سجدا وقولوا حطة نغفر لكم خطا ياكم وسنزيد المحسنين.

-Hani (Tih'den çıktıktan sonra) şu kasabaya girip dilediğiniz yerde istediğinizi bol bol yeyin, kapısından secde ederek (eğilerek saygı göstererek) girin ve (dilediğimiz) hıtta (dır, günahlarımızın dökülüp düşmesidir) deyin, (tevbe edinde o sayede) kusurlarınızı örtelim, iyilik (ve itaat edenler (in ecrin) i ise artıracağız demiştik - ayetindeki (505) و قولوا حطة terkibini izah ederken yahudilerin sırf alay olsun diye هطي سمقا يا أزبة هزبا dediklerini beyan etmektedir (506).

Biz bu konuda Abdullah'ın lüğat bilgisine temas ederken sarf ve navh gibi ilimlerin üzerinde durmamıza imkan yoktur. Zira navh, ilk zamanlarda Kur'an'ı ve hadisi yanlış okumamak için kullanılan basit ve ibtidâî bir ilim olarak karşımıza çıkıyor. Başka bir tabirle, İslâmiyetin doğuşundan bir müddet sonra yayılmaya ve hayat bulmaya başlayan dar sahalı bir bilgi mecmuası idi. Bu sahadaki ilk çalışmalara ise Ali zamanında raslıyoruz. Şu hale göre Abdullah devrinde bu nevi çalışmalardan herhangi birisinin mevcut olduğunu kabul etmemiz mümkün değildir. O zamanlarda daha çok müfredat üzerinde durulurdu. Bir ayetin izahında ise bazı cahilî şiirlerine muracaat edilir, onlardan alınan şahitlerle ayet daha çok vuzuha kavuşturulmaya çalışılırdı. Abdullah b. Mes'ûd zamanında ise bu günkü haliyle bir navh ilmi üzerinde durmamız, böyle bir ilmin o zaman mevcut olduğunu kabul etmemiz demektir. Halbuki buna imkan yoktur.

d) Kelâm bilgisi :

Abdullah b. Mes'ûd'un, bugünkü manasıyla ilmi kelâma dair olan fikirleri mufassal olarak ve toplu bir halde bize kadar intikal etmiş değildir. Bilindiği gibi bu ilim de diğer şer'i ilimler gibi sonradan hayat bulmuştur. Bu bakımdan biz, burada Abdullah'dan rivayet edilen ve daha sonraları ilmi kelâmın birer konusu haline gelen birkaç mesele üzerinde kısaca duracağız.

(504(el-İtkan, 1/53.
(505) el-Bakara sûresi, 58.
(506) Tetsiru't-Taberî, 1/304.

Abdullah iman etmiş olan her insanın kat'i olarak cennetlik olduğuna inanmasını isterdi. Bu sebeble Abdullah bir mü'minin «Ben inşaallah mü'-minim» demesine taraftar değildi. Abdullah'ın bu konudaki konuşmalarından bu mana anlaşılmaktadır. Bir kimse Abdullah'ın yanına gelmiş ve «Ben mü'minim» demişti. Abdullah ona «Öyle ise ben cennetteyim de» mukabelesinde bulundu (507). Yine bir kimse Abdullah'a gelerek bir kervan gördüğünü ve bu kervan sahiplerinin kimler olduğunu sorduğunu, onların da « Biz mü'minleriz » dediklerini nakletmişti. Abdullah bunu dinledikten sonra, «Neden biz cennet ehlindeniz demediler» dedi (508). Bu münasebetle Abdullah'ın da «Ben mü'minim» dediği rivayet edilmektedir (509). Bu hususu başka bir hadisede daha açık olarak görüyoruz. Abdullah'a bir kimse gelmiş ve «Allah için söyle, insanların asr-ı saadetde, içi dışı mü'min, içi dışı kâfir ve dışı mü'min içi kâfir olarak üç kısma ayrıldığını biliyormuydun?» demişti. Abdullah, evet dedi. O kimse «Öyle ise Allah için söyle sen bunların hangisindensin?» deyince, Abdullah, «Ya Rabbi, ben içi ve dışı mü'min olanlardanım, »diyerek daha sonra «Ben mü'minim» dedi (510). Bütün bunlardan anlaşılan Abdullah'ın «Ben mü'minim» ifadesine muttasıl olarak «İnşaallah» terkibinin kullanılmasına taraftar olmadığıdır (511).

Abdullah b. Mes'ûd'dan Cehennemle ilgili olarak لياتين على جهنم زمان تخفق أبوابها ليس فيها أحد و ذلك بعد ما يلبثون فيها أحقابا şeklinde bir rivayet (512) varsa da Abdullah'ın gerek Kur'an ve gerekse bu husustaki genel ifadelerinden anlaşılan manaya göre, böyle bir kanaate sahip bulunmuş olması mümkün değildir. Zira müşriklerin cehennemde, mü'minlerin de cennetde ebedi olarak kalacakları hem Kur'an ve hem de hadislerin ifadelerinden sarahaten anla-

---

(507) İbn Ebî Şeybe, Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, Ebû Hayseme, el-Hatibü'l-Bağdadî من كنوز السنة رسائل أربع (كتاب اقتضاء العلم العمل ، كتاب العلم ، كتاب الايمان ، كتاب الايمان Şam, 1385; s. 9.

(508) Aynı eser, s. 9, 67.

(509) Aynı eser, s. 10.

(510) Aynı eser, s. 23.

(511) Abdullah'ın أنا مؤمن انشاءالله tabirinin mü'minler tarafından kullanılmasına taraftar olmadığı kendisinden gelen rivayetlerden sarahaten anlaşılmaktadır. Fakat Abdullah bunun neden ve niçinlerini bize anlatmamıştır. Daha sonra bu hususun kelamcılar arasında belli başlı bir mesele haline geldiğini görüyoruz. en-Nesefî bu meseleye temas ederken (مجموعة الحواشي البهية على شرح العقائد النسفية Mısır 1329, 1/186) şöyle der: و اذا وجد من العبد التصديق و الا قرار صح له أن يقول أنا مؤ من حقا ولا ينبغي أن يقول أنا مؤمن ان شاءالله Eş'ari görüşlü ilim adamları ise bir mü'minin أنا مؤمن انشاءالله ibaresini isti'mal etmesinde bir mani görmezler. (Aynı yer) Bunlara göre kulun iman ve küfür hususlarında son anı mu'teberdir.

(512) Tefsiru't-Taberi, XII/118.

şılmış bulunmaktadır. Kur'andaki bu hususa delalet eden ayetler yanında müteaddit hadis kitaplarında zikredilen (513) şu hadisi de bir delil olarak alabiliriz.

عن أبي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم يؤتي بالموت كهيئة كبش أملح فينادي مناد يا أهل الجنة فيشرئبون و ينظرون فيقول هل تعرفون هذا فيقولون نعم هذا الموت و كلهم قد رأوه ثم ينادي يا أهل النار فيشرئبون وينظرون فيقول هل تعرفون هذا يقولون نعم هذا الموت وكلهم قد رأوه فيذبح ثم يقول يا أهل الجنة خلود فلا موت ويا أهل النار خلود فلا موت ثم قرأ و أنذرهم يوم الحسرة اذا قضي الأمر وهم في غفلة . . .

Bundan başka Abdullah b. Mes'ûd لهم فيها زفير و هم فيها لا يسمعون -Orada (hakları) inim inim inlemektir onların (tapılanların). Bunlar orada da (sağır olup bir şey) duyamayacaklardır. - ayetini (514) izah ederken cehenneme ebedi olarak gireceklerin ateşten yapılmış tabutlara konulacaklarını beyan etmiştir (515). Bu da yukarıdaki fikrin Abdullah'a isnât edilemiyeceğini göstermektedir.

Abdullah b. Mes'ûd büyük günahların insanı islâm dininden çıkaramıyacağı kanaatindedir. Abdullah'ın bu görüşünü Kûfe'de hazinedarlık görevini ifa ederken yaptığı şu konuşmadan anlıyoruz. Abdullah diyor ki (516):

لا يبلغ بعبد كفرا ولا شركا حتي يذبح لغيرالله أو يصلي لغيره .

6 — Talebesi :

Abdullah b. Mes'ûd'un bilhassa fıkh, kıraat ve tefsir ilimlerinde yetiştirdiği birçok talebesi vardır. Biz bu bahiste ileri gelenlerinden bazılarının çok kısa olarak hal tercümelerine temas edecek, onları biraz da olsa tanıtmaya çalışacağız.

a) Tefsir ilminde yetiştirdiği talebesi :

Alkame b. Kays : Künyesi Ebû Şibl'dir. el-Esved b. Yezid'in amcasıdır. Yukarıda da temas ve izah ettiğimiz gibi Abdullah b. Mes'ûd seyr ve sü-

---

(513) el-Buhari, V/236-237. Biraz değişik olarak el-Müsned, II/377, 423, 513, III/9, Tefsiru't-Taberi, XVI/87,88.

(514) el-Enbiya, 100.

(515) Tefsiru't-Taberi, XVII/95.

(516) Min Kûnuzi's-Sünne Resâilü Erba', s. 97-98. Abdullah b. Mes'ûd'un yukardaki ibaresinde bulunan بعبد kelimesinin العبد veya عبد şeklinde olması daha doğrudur. Abdullah en sağlam ve sarsılmaz imanın ğayba iman olduğunu söylerdi. İbn Kesîr'in rivayetine göre bir konuşmasında : ان امر محمد كان بينا لمن رآه والذى لااله غيره ما آمن أحد قط ايمانا افضل من ايمان بغيب ثم قرأ : الم ذلك الكتاب لاريب فيه . . . (Tefsiru'l - Kur'ani'l-azîm, I/41)

lûkunda Hz. Peygambere benzerdi. Alkame de sahabe arasından en çok Abdullah'a benzerdi (517). Alkame Abdullah b. Mes'ud'a Kur'an okuduğu zaman Abdullah ona «Annem ve babam feda olsun sana, oku, güzel ses Kur'an'ın ziynetidir,» derdi (518). Gayet güzel Kur'an okuyan Alkame, Kur'anı beş günde hatmederdi (519). Abdullah b. Mes'ûd teşehhüdü Alkame'ye tıpkı Kur'andan bir sûre öğretir gibi okutmuştur. Abdullah ile Alkame arasında Kur'an müzakeresi yapılır ve biri diğerinin ezber olarak okuyacağı herhangi bir sûre veya ayeti dinlerdi. Birgün Abdullah b. Mes'ûd içinde «Bakara» zikredilen sûreyi ezbere baştan aşağı okumuş ve Alkame'den de kendisini dinlemesini istemişti (520). Alkame daima ilmin müzakere edilmesini tavsiye eder ve müzakerenin, ilmin hayatı olduğunu söylerdi (521). Abdullah'ın fıkh bilgisini en güzel bir şekilde bize aktaran Alkame olmuştur. Bu bakımdan İbnü'l-Cezeri onun hakkında الفقيه الكبير tabirini kullanır (522). Abdullah, Alkame'yi çok takdir ederdi. Bir defasında da kendisine «Eğer Rasûlüllah seni görmüş olsaydı memnun olurdu» dedi (523). Yine Abdullah b. Mes'ûd Alkame için «Benim bildiğimi Alkame de bilir» der (524) ve böylece Alkame'nin faziletine işaret ederdi. Alkame Hz. Peygamber henüz hayatta iken dünyaya gelmiş ve Ömer, Osman, Ali ve Abdullah b. Mes'ûd gibi tanınmış sahabeden rivayetlerde bulunmuştur. Talebesi arasında Abdullah b. Mes'ûd'u en yakından tanıyan Alkame idi. Hatta bu hususta «Alkame'yi gördükten sonra Abdullah'ı görmemek hiç bir şey değildir» denilmektedir (525).

Ahmed b. Hanbel Alkame'nin itimat edilir bir kimse olduğunu söylemiştir (526).

Mesruk b. el-Ecda': Künyesi Ebû Aişe idi. Ömer zamanında bir heyetle birlikte Ömer'e gelmişti. Ömer, kim olduğunu sordu. Mesruk, el-Ecda' dedi, Ömer, «Ecda' şeytandır, adın Abdurrahman» diyerek ona Abdurrahman

---

(517) Ğayetü'n-nihaye, I/516 ; et-Tabakat, VI/86.

(518) et-Tabakat, VI/86, 89, 90.

(519) Aynı eser s. 86.

(520) Aynı eser s. 89-90

(521) et-Tabakat, VI/90; Ebû Muhammed Abdullah ed-Dârimî, سنن الدارمي Mısr 1966, Tahkık Abdullah Haşim Yemânî, I/119.

(522) Ğayetü'n-nihaye, I/516.

(523) Aynı yer.

(524) Ğayetü'n-nihaye, I/516. ez-Zehebî'nin rivayetine göre (Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/338-339) Abdullah Alkame'ye, Habbab'ın yanında Kur'an okumasını istemiş ve okuduktan sonra da: «Tıpkı benim gibi okudu» demiştir.

(525) et-Tefsir ve'l-müfessirûn, I/119.

(526) et-Tefsir ve-l-Müfessirûn, II/119.

ismini verdi (527). Kadisiye savaşına iki kardeşiyle birlikte katılmıştı. Her iki kardeşi de ölmüş, Mesruk ise aldığı yaralar neticesinde çolak olarak kalmıştı (528). Ramazanda teravih kıldırır ve içinde Ankebud zikredilen sûreyi bir rek'atta okurdu (529). Çoğu zaman «İlim olarak insana Allah'tan korkmuş olması kâfidir. Cehalet olarak da yaptığı işleri beğenmesi yeter.» derdi (530). İbadete çok düşkün bir insandı. Çoğu vakitlerde ayakları şişinceye kadar ibadet ederdi (531). Bir müddet kadılık görevini ifa etmiş bulunan Mesruk, bu iş için hiç bir ücret almamıştır (532). Fetva yönünden Mesruk'un Şüreyh'den daha bilgili olduğu, fakat Şüreyh'in de kada cihetinden Mesruk'a nisbetle daha alim olduğu söylenmektedir (533). Bununla beraber Şüreyh birçok hususlarda Mesruk ile istişarelerde bulunurdu. Tâbiin arasında Mesruk'un kıymeti oldukça fazladır. Hatta Alkame'den sonra Mesruk üzerine hiç kimse tercih edilmemektedir (534). Mesruk, kıraatini bizzat Abdullah b. Mes'ûd'dan almıştır. Mesruk gerek Kur'an ve gerekse tefsir derslerinin mescidde yapıldığını beyan ederek diyor ki: «Abdullah bize mescidde Kur'an okutur, daha sonra da oturup halkın sorduğu mes'elelerin cevaplarını verirdi» (535). Mesruk, Ebû Bekr zamanında Medine'ye gelmiş (536) ve daha sonra da Kûfe'ye giderek oraya yerleşmişti. Kendisine Mesruk denilmesinin sebebi küçükken çalınıp daha sonra bulunmasından ileri gelmektedir (537).

Mesruk da gayet takva ve fazilet sahibi bir kimse idi. eş-Şa'bi «Mesruktan daha çok ilme düşkünlüğü olan bir kimse görmedim» demektedir (538).

el-Esved b. Yezid : Künyesi, Ebû Amr idi. Alkame b. Kays'ın kardeşinin oğludur. el-Esved, yaş bakımından Alkame'den daha büyüktür. Fazilet ve takva sahibi olan el-Esved, bütün günlerini oruçlu geçirirdi. Hatta çok sıcak günlerde bile oruç tutar, sıcaktan dili kararırdı (539). Alkame kendisine «Cismine neden bu kadar azap ediyorsun» dediği zaman «Onun rahatını istiyorum da ondan» cevabını verdi (540). Fazla oruç tut-

---

(527) et-Tabakat, VI/76.
(528) Aynı eser, s. 77.
(529) Aynı eser, s. 80.
(530) Aynı yer.
(531) Aynı eser, s. 81.
(532) Aynı eser, s. 82.
(533) Aynı yer.
(534) Aynı eser, s. 84.
(535) Ğayetü'n-nihaye, II/294.
(536) el-A'lâm, VIII/108.
(537) et-Tefsir ve'l-Müfessirûn, II/119 Dip not.
(538) et-Tefsir ve'l-Müfessirûn, I/120.
(539) et-Tabakat, VI/70-71.
(540) Aynı eser, s. 71.

muş olmasından da gözlerinden birini kaybetmişti (541). Namaz vakti gelir gelmez her nerede olursa olsun durur ve namazını eda ederdi. Yetmiş defadan daha fazla hac etmiş olduğu söylenmcktedir (542). Ramazan ayında her iki güne bir Kur'anı hatmederdi (543). Hz. Aişe Irak halkından en çok el-Esved'i takdir ettiğini söylemiştir (544). el-Esved, kıraatını bizzat Abdullah b. Mes'ûd'dan almıştır (545). el-Esved'in Ebû Bekr, Ömer Ali ve Bilâl ile beraber daha başka sahabilerden de rivayetleri vardır. Ahmed b. Hanbel el-Esved'in de itimat edilir bir kimse olduğunu söylemiştir (546).

Mürra el-Hemdânî : (Ö.76/695) Takva ve fazilet sahibi bir kimse idi. Hz. Ebû Bekr, Ömer, Ali ve daha başka sahabilerden de rivayetlerde bulunmuştur (547).

eş-Şa'bî : Şabi'nin Künyesi, Ebû Amr idi. Çok ince yapılı ve haddinden fazla zayıftı (548). Kendisine neden çok zayıf düştüğü sorulduğu zaman «Ana karnında sıkıştırıldım da onun için zayıf düştüm» der (549) ve ikiz doğduğuna işaret ederdi. Birçok fıkhî meselelerde fikrini söylemekten çekinirdi (550). Bir gün İbrahim en-Nehaî'ye bir mesele sorulmuştu. İbrahim o meseleyi bilmediğini söyledi ve o anda oradan geçmekte olan eş-Şa'bi'ye sormalarını tavsiye etti. Ancak sorulan meselenin cevabını eş-Şâ'bî'de bilmediğini söyledi. Bunu duyan İbrahim kendini tutamayıp «Vallahi işte fıkh budur» dedi (551). eş-Şa'bî Kûfe şehrinde bir müddet kadılık görevini ifa etmiştir (552).

Büyük ilim adamlarından Mekhul (Ö. 112/730) «Şa'bi'den daha çok fıkh bilen bir kimse görmedim» demektedir (553). Ashabtan müteaddit kimselerin bulundukları yerlerde bile Şa'bi'den bir takım meselelerin sorulması onun ilmi derecesindeki üstünlüğü göstermektedir (554).

el-Hasenü'l-Basri : (Ö. 110/728) Fasahat ve belağat sahibi, abid ve

---

(541) et-Tabakat,VI/71.
(542) Aynı eser, s. 72.
(543) Aynı eser, s. 73.
(544) Aynı yer.
(545) Ğayetü'n-nihaye, I/171.
(546) et-Tefsir ve'l-Müfessirûn, 1/121.
(547) et-Tabakat, VI/116.
(548) Aynı eser, s. 247.
(549) Aynı yer.
(550) Aynı eser s. 250.
(551) Aynı yer.
(552) Aynı eser, s. 252.
(553) et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/122.
(554) Aynı yer.

zahid bir kimse idi (555). Hasen'in, Ali, Abdullah b. Ömer ve Enes b. Malik gibi kimselerden rivayetleri vardır. Tefsir ilminde ileri gelen tabiin arasında yer alan Hasen, ilmi itibariyle birçok kimselerin takdirini kazanmıştır. Hatta Enes b. Malik «Hasen'e müşkillerinizi sorunuz» demektedir (556). Katade de (Ö. 110/728) «Görüştüğüm fıkh bilginlerinin en üstünü **Hasen'dir»** demekle (557) onun ilmi derecesine işaret etmiştir.

Katâde : Arab dilini hakikaten çok güzel bir şekilde elde etmiş olan Katade, Basra şehrinde sakin bulunuyordu. Çok kuvvetli bir hafızaya sahipti. Ancak kaza ve kader meselelerinden dolayı bazı kimseler Katade'den rivayet etmekten sarfınazar etmişlerdir (558). Katade de bir çok tabiin gibi kendisine güvenilir bir kimse idi (559).

b) Kıraat ilminde yetiştirdiği talebesinden bazıları :

Tefsir ilminde olduğu gibi Abdullah b. Mes'ûd'un kıraat sahasında da yetiştirmiş olduğu pek çok talebesi vardır. Şimdi bu sahada isim yapmış kimselerden birkaçı üzerinde duralım.

Ebû Abdirrahman es-Sülemî : (Ö. 73/692) Asıl adı Abdullah b. Habib idi. Kur'an okuma ve okutmaya karşı duyduğu rağbet ve arzunun, Hz. Osman'dan rivayet edilen خيركم من تعلم القرآن و علمه hadisinden (560) ileri gelmiş olduğunu söylemiştir (561). es-Sülemî bütün kıraatlerini Abdullah'dan almış değildir. Bir kısmını da Ali'den almıştır (562). Kıraat hakkında yaptığı bir konuşmasında şöyle demektedir: «Biz Kur'an'ı, on ayet öğrenip o on ayetle amel etmesini de öğrenmedikçe ikinci bir on ayete geçmediklerini bize bildirmiş olan kimselerden öğrendik. Biz de Kur'an'ı öğrenirken onunla amel etmeyi de öğrenirdik.... (563). es-Sülemî yirmi ayet akşam, yirmi ayet de sabah okutmayı bir prensip haline getirmişti. Bundan başka Kur'an öğretimi için ücret de almazdı. Hatta bir defasında bu sebeble kendisine gönderilen hediyelerin geri iade edilmesini istemiş ve «Biz Allah'ın kitabını öğretmekten ücret almayız» demiştir. es-Sülemî de Abdullah b. Mes'ûd gibi «Ben inşaallah mü'minim» şeklinde bir ifadenin kullanılmasına taraftar olmazdı. Böyle diyen birine de bir gün «İnşaalah bu gökyüzüdür

(555) et - Tefsir ve'l - Müfessirûn, I/124.
(556) Aynı yer.
(557) Aynı yer.
(558) Aynı eser, s. 126.
(559) Aynı yer.
(560) el - Buharî, VI/108.
(561) et-Tabakat, VI/172.
(562) Aynı yer.
(563) et-Tabakat. VI/172.

desen olur mu?» cevabını vererek böyle bir anlayışa taraftar olmadığını belirtmiştir (564).

Ebû Amr eş-Şeybanî : (Ö.98/716) Kıraat ilminde bir hayli şöhrete sahip bulunan Ebû Amr, Abdullah b. Mes'ûd, Ali ve Ömer'den rivayetlerde bulunmuştur (565). Yüz yirmi sene kadar yaşamış olduğu söylenmektedir (566).

Zeyd b. Vehb : Künyesî Ebû Süleyman'dır. Ömer, Ali ve daha başka sahabelerden rivayetlerde bulunmuştur. Hz. Peygamber'i görmek için yola çıkmış fakat bu gayesine ulaşamadan vefat etmiştir (567). Kıraatini Abdullah b. Mes'ûd'dan almıştır (568).

Amr b. Şurahbil : Ebû Meysera el-Hâmdânî. Bir müddet Vadia oğulları mescidinin imamlık görevini yapan Amr b. Şurahbil (569) ile Abdullah b. Mes'ûd arasında bazı lüğavi müzâkereler geçerdi (570). Herhangi bir cenaze için adam çağırmanın cahiliye adetlerinden olduğunu söyleyen (571) Amr b. Şurahbil, öldüğü zaman kimsenin çağrılmamasını vasıyet etmişti. Ayrıca namazının da meşhur kadı Şüreyh tarafından kıldırılmasını istemişti (572). Kıraatini Abdullah b. Mes'ûd'dan almış (573) olan Amr, çok zahit ve takva sahibi bir insandı (574).

Abîde b. Kays es-Selmânî : (Ö.72/691) Hz. Peygamber'in ahirete irtihallerinden iki sene kadar önce müslüman olmuştur (575). Fakat Hz. Peygamber'i görmemiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un talebesi arasında hakikaten zikre değer bir mevkiye sahiptir. Abdullah'ın ileri gelen talebesi arasında yapılan takdim ve tehirde Abîde'yi ilk olarak sayanlar bulunduğu gibi, Alkame'den sonra sayanlar da vardır (576). Hammad ise daima Abîde'yi tercih eder ve onu Alkame'den de üstün görürdü (577). Alkame ve Abîde, yapılan her türlü takdim ve tehirde daima önde bulunurlardı. Üstün bilgi ve

---

(564) et-Tabakat, VI/174.
(565) Aynı eser, s. 104.
(566) Tezkiratü'l-huffaz, I/68; et-Tabakat, VI/104.
(567) Ğayet'ün-nihaye, 1/299.
(568) Aynı yer.
(569) et-Tabakat, VI/106.
(570) Aynı yer.
(571) Aynı eser, s. 107.
(572) Aynı eser s. 108.
(573) Ğayetü'n-nihaye, 1/601
(574) Aynı yer.
(575) et-Tabakat, VI/93.
(576) Aynı eser, s, 94.
(577) Aynı yer.

meziyetlerine rağmen Abîde de bir kısım tabiin ve sahabe gibi ayetlerin tefsirinden kaçınırdı (578). Vefat ettikten sonra cenaze namazının el-Esved b. Yezîd tarafından kıldırılmasını vasiyet etmişti (579).

Bunlardan başka el-Esved b. Yezîd, Alkame b. Kays ve Mesruk'u da Abdullah'ın, kıraat ilminde şöhret yapmış talebesi arasında zikretmemiz mümkündür. Bu durum, bu üç kimsenin muhtelif ilim dallarında ihtisas sahibi olduklarını göstermektedir. İbrahim en-Nehai, Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'an öğretimi yapmakla meşhur olmuş talebesini sayarken Alkame b. Kays, el-Esved b. Yezîd, Mesruk b. el-Ecda', Abîde b. Kays ve Amr b. Şurahbil'i de saymıştır (580). Abdullah b. Mes'ûd'a kıraatlerini arzedenler arasında ise el-Esved b. Yezîd, Zirr b. Hubeyş, Alkame b. Kays, Abîde b. Kays, Amr b. Şurahbil, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Ebû Amr eş-Şeybanî, Zeyd b. Vehb ve Mesruk'u da görmekteyiz (581).

c) Fıkh ilminde yetiştirdiği talebesinden bazıları :

Abdullah b. Mes'ûd'un tefsir ve kıraat ilimlerinde olduğu gibi fıkh ilminde de yetiştirdiği çok değerli talebesi vardır. Bunlar arasında yine Alkame, Mesruk, eş-Şa'bi de bulunmaktadır. Bunlardan başka Said b. Cübeyr'i de (Ö. 94/712) burada zikretmemiz gerekir. Said'in künyesi Ebû Abdillah'dır. İttifakla kabul edilen husus Said'in hakikaten büyük fıkh bilginlerinden biri olduğudur (582). Said'in Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbas'tan rivayetleri vardır (583). Abdullah b. Ömer, kendisine sorulan bir feraiz meselesinin Said b. Cübeyr'e sorulmasını istemiş ve «O, hesabı benden iyi bilir» demiştir (584). Kıraat ilminde de ileri gelenler arasında yer alan Said b. Cübeyr, her iki gecede bir defa Kur'an'ı hatmederdi (585). Yanında, herhangi bir kimsenin dedikodu yapmasını istemezdi. Böyle bir harekette bulunan olursa ona «Şayet dedikodu yaptığın kimse hakkında konuşmak istiyorsan git ve yüzüne söyle» diye tenkitte bulunurdu (586).

Burada kısaca hal tercümelerine temas ettiğimiz şu bir kaç kimse gibi Abdullah b. Mes'ûd'un çeşitli ilim dallarında yetiştirdiği çok kıymetli ilim ve irfan sahipleri vardır ki onların hepsinden burada söz etmek imkân dahilinde değildir.

---

(578) et-Tabakat, VI/95.
(579) Aynı yer.
(580) Ğayetü'n-nihaye, II/294.
(581) Ğayetü'n-nihaye, I/458.
(582) Tarihu'l-Fıkhi'l-İslâmî (Dr. Yusuf Musa), s. 45.
(583) et-Tabakat, VI/256.
(584) et-Tabakat, VI/258.
(585) Aynı eser, s. 259.
(586) Aynı eser, s. 261.

C. ŞAHSİYETİ

1— Cahiliye devrinde İbn Mes'ûd :

Eserimizin başında da söylediğimiz gibi Abdullah b. Mes'ûd'un İslâmdan önceki hayatı hakkında pek az bir bilgiye sahip bulunuyoruz. Abdullah'ın anne ve babasının fakir kimseler olduğu muhakkaktı. Bu bakımdandır ki Abdullah b. Mes'ûd İslâm dinine girmezden önce bir müddet Ukbe b. Ebî. Muayt'ın koyunlarını otlatmıştı. Müslüman olduktan sonra da zenginler arasına girmiş değildir. Eğer cahiliyye devrinde Abdullah b. Mes'ûd'un babası ve annesi varlıklı kimseler olsaydı onun Ukbe b. Ebî Muayt'ın koyunlarına çobanlık ettiğini görmezdik. Bunlarla beraber Abdullah b. Mes'ûd bazı Kureyşli gençler gibi gayri meşru bir hayat peşinde koşmamıştı. Burada da daha önce söylemiş olduğumuz sözü tekrarlıyacak ve Abdullah'ın hakiki hayatının İslâm oluşundan sonra başlamış olduğunu ileri süreceğiz.

2—İslâmın yetiştirdiği İbn Mes'ûd :

a) Fazileti ve takvası :

Hiç şüphe yokki Abdullah b. Mesûd, fazilet ve takva bakımından ashabın ileri gelenlerindendi. Ayrıca Hz. Peygamber'e en yakın kimselerden biri olarak da tanınmıştı (587). Bilhassa Abdullah b. Mes'ûd'un Hz. Peygamberin huzuruna izinsiz olarak girebilmesi (588), onun faziletini bir kat daha artırmış bulunuyordu.

Muaz b. Cebel'in bir öğrencisi vardı. Muaz son nefeslerini alıp verirken başına oturmuş ağlıyordu. Muaz neden ağladığını sordu. O, «Efendim, sizden elde ettiğim dünyalık için ağlıyor değilim. Kaybedeceğim ilme ağlıyorum» dedi. Bunun üzerine Muaz b. Cebel «İlim henüz yokolup gitmiş değildir. İlim istiyorsan benden sonra onu Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Selâm (Ö.43/663), Ömer ve Selman'dan (Ö. 36/656) öğrenebilirsin» cevabını verdi. Muaz b. Cebel'in vefatından sonra bu kimse doğru Abdullah b. Mes'ûd'un bulunduğu Kûfe şehrine gitti. Muaz'ın vefatını duyan Abdullah çok üzüldü ve ان معاذ بن جبل كان أمة قانتا لله حنيفا ولم يك من المشركين dedi. Yanında bulunanlar da bu cümleyi onunla beraber tekrarladılar (589). Ashaptan pek çoğu Abdullah'ın fazileti hakkında çeşitli şeyler söylemişlerdir. Ömer ayağa kalkan Abdul-

---

(587) el-Buharî, IV/219; et-Tabakat, III/154; Üsdü'l-ğabe, III/258; el-İsabe, II/361; Sıfatü's-safve, I/155; el-Â'lâm, IV/280.

(588) el-Müsned, I/388, 404; el-İsabe, II/361; Üsdü'l-ğabe, III/257; et-Tabakat, III/154; el-Â'lâm, IV/280; el-İstîab, II/310; Siyeru a'lami'n-nübela, I/337.

(589) et-Tabakat, II/352-353. Siyeru a'lami'n-nübela'da biraz değişik olarak zikredilmiştir. (I/395)

lah'a bakarak onu ilim dolu küçük bir kaba teşbih etmişti (590). Ali'nin Kûfe'de bulunduğu bir sırada yanına bazı kimseler gelerek «Ey mü'minlerin emiri, Abdullah b.Mes'ûd'dan daha güzel bir ahlâka sahip, daha güzel ilim öğreten, daha hoş sohbet ve daha çok takva sahibi bir kimse görmedik» demişlerdi. Bunun üzerine Ali, «Allah aşkına, bu sözlere inanarak mı söylüyorsunuz?» dedi. Onlar, «Evet» deyince de «Şahit ol Ya Rab, Abdullah hakkında ben onların dediklerinden daha da fazlasını söyliyebilirim» cevabını verdi (591). كنتم خير أمة أخرجت للناس -Siz insanlar için (insanlığın faidesi için gaybtan, yahut levh-ı mahfuzdan seçilip) çıkarılmış en hayırlıb ir ümmetsiniz-ayetinin (592) Abdullah b.Mesûd, Sâlim,Übeyy ve Muaz hakkında nazil olduğu da söylenmektedir (593). Abdullah b.Mes'ûd Hz. Peygamber'e karşı duyduğu sonsuz hürmet ve saygıdan dolayı onun ağzından قال رسول الله diyerek bir hadis zikretmezdi. Bu hususta konuşan Alkame diyorki: «Abdullah bize her perşembe akşamı kısa bir konuşma yapardı. Bir defadan başka onun قال رسول الله dediğini duymadım. قال رسول الله dediği zaman dayanmakta olduğu bastonuna baktım, baston titriyordu (594). Abdullah'ın çok kısa boylu (595), hatta bazı oturanların onun boyunda olması (596), faziletinden bir şey eksiltmemiştir. Abdullah'ın vefatından sonra sahabeden ikisi konuşuyordu: Biri diğerine «Abdullah öldü, acaba kendi gibi birini bıraktımı dersin?» dedi. Diğeri, «Öyle diyorsun ama, biz Hz. Peygamberle olamadığımız zaman o olur, biz Rasûlüllah'ın yanına alınmadığımız zaman o alınırdı» cevabını verdi(597).

Abdullah b.Mes'ûd bazı yakınlarıyla birlikte yapılması çok güç olan şeyleri bile göze alarak Allah'a (c.c.) daha yakın olmak istiyordu. Rivayete göre Abdullah, Ali ve Osman b.Mez'ûn evlerine çekilerek kadınlarından uzaklaşmışlar, güzel giyinip, yemeyi nefislerine haram kılmışlardı. Bundan sonra İsrail oğullarının seyyahları gibi giyip, onlar gibi yiyeceklerdi. Hatta bu hususta kısırlığı bile göze almışlardı. Gündüzleri oruç tutup geceleri de sabahlara kadar ibadetle meşgul olmaya başladılar. Onların bu davranışları karşısında

---

(590) Hilyetü'l-evliya, I/129; Tezkiratü'l-huffaz, I/14; et-Tabakat, III/156; II/344; Üsdü'l-ğabe, III/259; el-İstîab, II/315; Sîyeru a'lami'n-nübelâ, I/351.

(591) et-Tabakat, III/156. ez-Zehebî bu rivayeti (A'lami'n-nübelâ. I/352) biraz değişik olarak zikretmektedir.

(592) Âl-i İmran sûresi, 110.

(593) Tefsiru't-Taberî, IV/43.

(594) et-Tabakat, III/156-157; Sünenu'd-Dârimî, I/72.

(595) Sıfatü's-safve, I/154; et-Tabakat, III/158; Ensabü'l-eşraf, I/204; el-A'lâm, IV/-280; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/351.

(596) el-İstîab, II/312; el-A'lâm, IV/280; Üsdü'l-ğabe, III/259.

(597) Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/336; et-Tabakat, III/160; Müslim, VII/147; Hılyetü'l-evliya, I/128, 129. el-Menâvî'nin ifadesine göre (فيض القدير شرح الجامع الصغير ، Mısır 1938, IV/317) Rasûlüllah, Abdullah'ı çok sevdiği kimseler arasında saymıştır.

يا أيها الذين آمنوا لا تحرموا طيبات ما أحل الله لكم ولا تعتدوا ان الله لا يحب المعتدين .

— Ey iman edenler, Allah'ın size helal ettiği o en temiz ve güzel şeyleri (nefsinize) haram kılmayın. Haddi aşmayın. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez-ayeti (598) nazil oldu (599). Abdullah Zü'l-Bicâdeyn Tebük'de vefat etmişti. Akşama doğru hazırlanan kabre bizzat Hz. Peygamber inerek Abdullah'ı kabrine yerleştirdi. Daha sonra da «Ya Rabbi, ben ondan razıyım, sen de razı ol» dedi. Gözlerinden gelen bir kaç damla yaşla bu hadiseyi seyreden Abdullah b. Mes'ûd «Ne olurdu, şu kabrin sahibi ben olsaydım» diye yakındı (600). Karanlık bir geceydi. Mescit tarafından hazin bir ses geliyordu. Diyordu ki: «Ya Rabbi, sen emrettin, ben de (elimden geldiği kadar) emirlerine uymaya çalıştım. İşte seher vakti. Affet beni». Bu ses Abdullah'ın sesiydi (601). Takva sahibi ve mütevazi olduğundan kullandığı yüzük bir demir parçasından yapılmıştı (602).

Abdullah b. Mes'ûd, her zaman ölüm için hazırlıklı olmadığını söylerdi (603). Hatta yaptığı bir konuşmada öldükten sonra tekrar dirilip Allah huzuruna çıkmamayı bile temenni etmişti (604). Abdullah'ın bir gün müteaddit defalar Allah'ın kitabını en iyi bilen bir insan olduğunu söylemiş olması takva ve tevazuu ile bir zıddiyet teşkil etmez. Çünkü Abdullah'ın bu beyanı (605), Allah'ın kendisine verdiği bir ni'meti izhar etmekten başka bir şey değildi. Bu ise onun mertebesinde ve hatta daha aşağı mertebelerde olan kimseler için caizdir. Hz. Peygamber de Kur'an'ın dört kişiden alınmasını beyan ettiği hadisinde (606) ilk olarak Abdullah'ın ismini zikretmişti. Bu da

---

(598) el-Maide sûresi, 87.

(599) Tefsiru't-Taberi, VII/11.

(600) İmtau'l-esma', I/472-473, Muhammed Yusuf el- Kandihlevi, حياة الصحابة 1969, Mısır, III/359.

(601) Tefsiru't-Taberî, III/208. ez-Zehebî'nin nakline göre Abdullah b. Mes'ûd'un gözlerinde, çok ağladığı için iki tane iz vardı. (Siyeru a'lamin-nübelâ, I/354)

(602) et-Tabakat, III/158.

(603) Aynı yer.

(604) et-Tabakat, III/158. Hılyetü'l-evliya sahibinin rivayetine göre(I/133) Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir. «Cennetle Cehennem arasında dursamda bana, seni muhayyer kılıyoruz, hangisini istersen şeç, veya kümü olmak istersin, deseler, kül olmayı tercih ederdim». ez-Zehebi'de Abdullah'ın: «Eğer benim günahlarımı bilseniz, yüzüme toprak saçar ve boynuma basmazdınız,» yani bana hiçbir değer vermezdiniz dediğini nakletmektedir. (Siyeru a'lam'in-nübelâ, I/339,354)

(605) el-Buharî VI/102; Müslim, VII/148; Sıfatü's-safve, I/158; Kitabul-masahıf, s. 14; el-İstîab, II/313; Siyeru a'lam'in-nübela. I/339; Mukaddimetân, s. 97; Ğayetü'n-nihaye, I/459; Üsdü'l-gabe; III/259;

(606) el-Buharî; IV/228, 218, VI/102; Müslim, VII/148-149; el-İbane, s. 55; İ'lamül-muvakkıîn, I/17; el istîab, II/311; Tuhfetü'l-ahvezî X/310.

Abdullah'ın asla unutulmıyacak taraflarından biridir. Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Musa, Huzeyfe ve daha başka bir kısım sahabe buraber bulunuyorlardı. Namaz vakti gelmişti. İmamlık için herkes diğerine teklif yapıyordu ve onun imamlık yapmasını istiyordu. Nihayet Abdullah b. Mes'ûd imam oldu ve onlara çok hafif bir namaz kıldırdı. Daha sonra Abdullah oradan ayrılınca oradakiler «Abdullah, Rasûlüllah'ın nasıl namaz kıldırdığını hakikaten çok güzel öğrenmiş» diye konuştular (607). Abdullah b. Mes'ûd ne suretle olursa olsun kendisine gösterilen en küçük bir yakınlığı bile karşılıksız bırakmak istemezdi. Bir gün bir Hiristiyanla yol arkadaşlığı yapmıştı. Ayrılmak üzereyken de Abdullah b. Mes'ûd Hrıstiyana عليك السلام diyordu. Yanında bulunanlardan biri «Neden böyle selâm veriyorsun» deyince Abdullah «Yol arkadaşlığının hakkı için» cevabını verdi (608). Ashabtan pek çoğu Hz.Peygamberden sonra Kur'anı en güzel bilenin Abdullah b.Mes'ûd olduğunu açık açık söylerdi (609).

Hz. Peygamber'in ilmi, Abdullah b.Mes'ûd, Ali, Ömer, Zeyd b.Sabit, Übey b. Ka'b ve Ebû-d-Derdâ olmak üzere altı kişide son bulmuş (610), bu altı kişinin ilmi de Abdullah ile Ali'de toplanmıştı (611). Mesruk diyor ki : «Hz.Peygamber'in ashabından bir kısmiyle beraber bulundum. Onların hepsi de (sanki birer) ilim gölü idi. Bunlar arasında ilmiyle bir kişiyi, iki kişiyi, on kişiyi ve hatta yüz kişiyi doyurup kandıran ilim sahipleri vardı. Bazıları da yeryüzündeki bütün insanlara yetecek kadar ilme sahipti. İşte Abdullah, böyle bir ilim deryasına sahipti» (612). Ebû Musa el-Eş'arî, müteaddit defalar Abdullah b.Mes'ûd'un ilmî derecesine temas ederek «Bu büyük bilgin aranızda oldukça bana bir şey sormayın» demiştir (613). Ömer bir gün içlerinde Abdullah b. Mes'ûd'un da bulunduğu bir kervana raslar. Yanındakilerden birine kervanın nereden gelmekte olduğunu sormasını emreder. Bu soruya, Abdullah karşı taraftan من الفج العميق diye cevap verir. Ömer «nereye gidiyorsunuz» diye sorar. Abdullah bu defa« الى البيت العتيق» mukabelesinde bulunur. Bunun üze-

(607) Kitabül-asâr, s. 48.

(608) Kitabü'l-asâr, s. 211; el-Cassas, Ahkamü'l-Kur'an, III/427.

(609) Müslim, VII/147-148; et-Tabakat, III/160; Hılyetü'l-evliya, I/129.

(610) Ulûmül'l-hadis, İbnü's-salah, s. 267; İ'lâmü'l-muvakkıîn, I/16; Sıfatü's-safve, I/158; Siyeru a'lami n-nübelâ, I/352-353.

(611) Aynı yerler.

(612) et-Tabakat, II/342-343; Min kunizi's-sünne resâilu erba', s. 123.

(613) et-Tabakat, II/343; Hılyetü'l-evliya, I/129; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/352. Son kaynağın aynı cilt ve sâhifesinde Ebû Musa el-eş'arî'nin: «Abdullah'la bulunduğum bir meclis benim için bir senelik amelden daha hayırlıdır» dediği nakledilmektedir. Şa'bî ise «Kûfe'ye Abdullah'tan daha bilgili bir sahabî girmedi,» demiştir (s. 353).

rine Ömer, bu kervanda büyük bir bilgin olduğunu anlar. Yanındakilerden birine Kur'anın en büyük ayetinin hangi ayet olduğunun sorulmasını söyler. Abdullah bu ayetin ayetü'l-kürsî olduğunu bildirir. Ömer, Kur'anın en muhkem ayetinin hangisi olduğunun sorulmasını ister. Abdullah bunun üzerine ان الله يأمر بالعدل والاحسان وايتاء ذي القربى وينهى عن الفحشاء والمنكر والبغي يعظكم لعلكم تذكرون ayetini (614).okur Ömer tekrar «Kur'anın en cami' ayeti hangisidir.» der. Abdullah da فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره - işte kim zerre ağırlığınca bir hayır yapıyor(idiy) se onu(n sevabını) görecek, kim de zerre ağırlığınca şer yapıyor (idiy) se onu(n cezasını) görecek-ayetini (615) okur. Bu defa Ömer «Sorun bakalım, Kur'anın en korkutucu ayeti hangisidir» der. Abdullah karşı taraftan ليس بأمانيكم ولا اماني اهل الكتاب من يعمل سوءا يجز به ولا يجد له من دون الله وليا ولا نصيرا -(İş) ne sizin kuruntularınızla, ne de ehli kitabların kuruntularıyla (olup bitmiş) değildir. Kim bir kötülük yaparsa onunla cezalanır ve o, kendisine Allah'dan başka ne bir yâr, ne bir medetkâr da bulamaz-ayetini (616) tilâvet eder. Daha sonra Ömer Kur'anın en ümit verici ayetinden sual ettirir. Bu sefer de Abdullah b.Mes'ûd قل ياعبادي الذين اسرفوا على انفسهم لاتقنطوا من رحمة الله ان الله يغفر الذنوب جميعا انه هو الغفور الرحيم. -De ki : Ey kendilerinin aleyhinde (günahda) haddi aşanlar, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları yarlığar. Şephesiz ki O, çok yarğılayıcıdır, çok esirgeyicidir-ayetiyle (617) cevap verir. Bütün bunlardan sonra Ömer «Allah aşkına şunlara sor bakalım, aralarında Abdullah b.Mes'ûd varmı ?» der. Sorulduğu zaman hakikaten aralarında Abdullah'ın olduğu görülür(618).

Hz. Peygamber bir hadisinde «İbn Mes'ûd'un sözüne ve bilgisine güvenin» demiştir(619). Bir başka hadiste ise «Eğer ben bir kimseyi istişare etmeksizin emir tayin etseydim İbn Mes'ûd'u tayin ederdim» denilmiştir (620). İbrahim

(614) en-Nahl sûresi, 90.
(615) ez-Zilzâl sûresi 7,8.
(616) en-Nisâ sûresi 123.
(617) ez-Zümer sûresi 33.
(618) Sıfatü's-safve , I/157.
(619) Ensabü'l-eşraf, I/162; el-İsabe, II/361; Üsdü'l-ğabe, III/258; Hılyetü'l-evliya, I/128; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/342; Bununla beraber Rasûlüllah müteaddit defalar Abdullah'ın faziletini sahabeye açıkça duyurmuştur. Bir gün Hz. Peygamber mescitte konuşmaya başlamış ve sahabeye de «Oturun» buyurmuştu, O anda henüz mescidin kapısında olan Abdullah oracığa oturuverdi. Fakat Rasûlüllah ona hıtabederek يا عبدالله ادخل buyurdu. (Hayatü's-sahabe, II/385)
(620) et-Tabakat, III/154; el-İsabe, II/362; el-İstiab, II/310; Tuhfetü'l-ahvezî,X/312; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/342. Buradaki «istişaresiz tayin» hususunu, bir orduya kumandan olarak veya Rasûlüllah hayatta iken herhangi bir iş için vazifelendirmek şeklinde anlamak gerekir. Halifelik buna dahil değildir.(Tuhfetü'l-ahvezî, X/312)

en-Nehaî, Ömer ve Abdullah b.Mes'ûd bir meselede birleştikleri zaman onların bu kanaatlerinden asla başka tarafa meyletmezdi. Şayet ayrılacak olurlarsa o zaman İbrahim, Abdullah'ın fikrine uyardı (621). Hz. Peygamber'in evine en çok girip çıkanlardan biri de Abdullah b.Mes'ûd idi. Hatta bazıları onu Hz. Peygamber'in evi halkından zannederlerdi (622). Ebû Musâ el-Eş'arî'den bir veraset meselesi sorulmuştu. Ölen kimsenin bir kızı, oğlunun kızı ve bir de kız kardeşi vardı. Ebû Musa kalan malın yarısının kıza ve yarısının da kız kardeşe verilmesi lâzım geldiğini söylemişti. Mesele Abdullah'a soruldu ve Ebû Musa'nın da fikri şöylendi. Abdullah kıza yarım, toruna südüs ve geri kalan malın da kız kardeşe verilmesini söylemişti. Bu durum Ebû Musâ'ya anlatıldığı zaman «Bu kimse aranızda iken bana birşey sormayın» dedi (623). Abdullah'ın şerefli işlerinden biri de Resûlüllah'dan sonra ilk olarak Kur'an'ı müşriklere karşı Mekke'de cehren okumasıdır (624). O ana kadar Kureyş müşrikleri Kur'an'ın cehren okunduğunu duymamışlardı. Buna cesaret eden Abdullah, müşriklerin toplu oldukları bir yere giderek er-Rahman sûresinden bir miktar okudu. Müslümanlar Abdullah'ın gitmesini istemiyorlardı. Çünkü her an ona bir hakarette bulunulması ihtimal dahilinde idi. Ayrıca Abdullah'ın bünye itibariyle bu gibi hareketli işlere isti'dadı yoktu. Sonunda Abdullah biraz da hırpalanmış olarak müslümanların yanına döndü. Onlar «Bizim korktuğumuz da işte bu idi »dediler.

Muaz b. Cebel'in hastalığı artmıştı. Etrafındakiler kendisine «Ya Eba Abdirrahman, bize bir tavsiyede bulunsan» dediler. Muaz uzanmakta olduğu yatağında yanındakilerin de yardımıyla doğruldu ve onlara «Hakiki ilim ve iman ancak dört kişidedir. Bunlar Abdullah b. Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ, Selman ve Abdullah b. Selâmdır» dedi (625). Fakat Muaz b. Cebel'in bu sözü, bu dört kimsenin bütün ashabtan daha faziletli olduklarının bir delili değildir. Muaz b. Cebel bu konuşmasıyla yanındakileri, bu dört kimseden istifade etmeleri için teşvik etmek iştemiştir.

Hz. Peygamber her zaman «Ümmetim için İbn Ümmi Abd'in rıza gösterdiği şeylere ben de razıyım. Rıza göstermediklerine de razı değilim» derdi(626). Hz. Peygamber'in Abdullah b. Mes'ûd hakkındaki bu iltifatı, onun ilim, ahlâk ve faziletini beyan etmektedir. Hz.Peygamber bir gün kısa bir ko-

---

(621) İ'lamül-muvakkiîn, I/17.

(622) el-Buharî IV/319; Müslim, VII/147; Sıfatü's-safve, I/155; el-İsabe, II/361; Üsdü'l-ğabe, III/258;et-Tabakat, III/154; Tuhfetü'l-ahvezî, X/310; Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I /336-337.

(623) el-Buharî, VIII/6.

(624) el-İsabe, II/361; Üsdü'l-ğabe, III/256; Ensabu'l-eşraf, I/162; İmtau'l-esma', I/20; Züamaü'l-İslâm s. 162; el-Bidâyetü ve'n-nihaye, VII/162; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/335.

(625) et-Tefsîru ve'l-müfessirûn, I/186; el-İsâbe, II/313.

(626) Şerhu sülâsiyyati'l-Müsned, II/186; el-İstîab, II/311; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/346.

nuşma yapmıstı. Daha sonra Ebû Bekr'in konuşmasını istedi. Ebû Bekr'in yaptığı konuşma Hz. Peygamber'in konuşmasından biraz daha kısa idi. Daha sonra Ömer'in konuşması istendi. O da Ebû Bekr'in konuşmasından biraz kısaca bir konuşma yaparak oturdu. Bundan sonra başka kimselerin konuşmaları istendi ve sıra ile birer birer konuştular. Nihayet Hz. Peygamber, «Ey İbn Ümmi Abd,kalk konuş» dedi. Abdullah ayağa kalktı, Allah'a hamd ve senâda bulunduktan sonra dedi ki :

ايها الناس ان الله ربنا وان الاسلام ديننا و ان هذا نبينا (و اومأ يده الي النبي) رضيناما رضي‌الله لنا و رسوله و السلام .

Bu konuşmayı dinleyen Hz.Peygamber «İbn Ümmi Abd çok doğru söyledi, çok haklı konuştu, bundan daha iyisi olamaz» diyerek onun konuşmasını tasvip etti(627).

Irak halkından bazı kimseler Ömer'e gelerek Şamlıların kendilerine nisbeten daha nasipli olduklarını söylemişlerdi. Ömer bunun sebebini sorunca onlar, Şam'a çok kıymetli kişilerin gönderilmiş olduğunu söylediler. Fakat Ömer «Size de Abdullah b. Mes'ûd'u verdim ya, yetmez mi?» dedi (628). Bununla beraber Abdullah b. Mes'ûd da Ömer'i çok takdir ederdi. Hatta Ömer'in öldüğünü duyunca kendini tutamayıp uzun müddet ağlamıştı. Daha sonra da «Vallahi Ömer'in bir köpeği sevdiğini bilsem ben de o köpeği severdim» demiştir (629).

b) Hikmetli sözleri, hayata ait bazı görüşleri ve tavsiyeleri:

Abdullah'ın bu hususlarla ilgili pekçok sözleri vardır. Biz şimdi bunlar-

(627) Hayatü's-sahabe, III/534-535; Tezkiratü'l-huffaz, I/15; Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/346.

(628) İ'lamu'l muvakkiîn, I/17.

(629) Sîratü Ömer b. el-Hattab; II/639, et-Tabakat, III/372; Hılyetü'l-evliya sahibi (I/128 de) Rasûlüllah'ın vezir ve yakın dostlarını sayarken Abdullah'ı da saymıştır. ez-Zehebî de (Siyeru alâmi'n-nübelâ. I/295,345) aynı şeye temas eder.

Abdullah b. Mes'ûd cenaze yanında gülen bir kimseye «Demek cenâze yanında gülüyorsun. Yemin ederimki seninle konuşmayacağım» demiştir. (Hayatü's-sahabe, II/393). Hasta ziyaretine giden Abdullah, oradakilerden birinin kadına baktığını görünce «Bu kadına bakmaktansa gözün çıksa daha iyi olur» dedi. (Ebû Abdillah el-Buharî الأدب الفرد Tahkik M. F. Abdulbakî Kahire 1375, s. 140). Amr b. el-As ağır hastaydı. Teselli için kendisine «Rasûlüllah seni yakın tutar ve hizmetlerini gördürürdü.» denilince, «Bilmiyorum, severmiydi, yoksa beni islama ısındırmak için mi öyle davranırdı. Fakat iki kişi için şehadet ederim ki Rasûlüllah onları severek öldü. Bunlar Abdullah b. Mes'ûd ve İbn Sümeyye'dir.» dedi (Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/345) Ubâde b. es-Samit yalnız bulundukları bir sırada Rasûlüllah'a «Ya Rasûlallah, ashabınızdan kimleri seviyorsanız ben de onları seveyim» demişti. Rasûlüllah, Ebû Bekr, Ömer, Ali, ez-Zübeyr, Talha ve daha başka bir kısım sahabeyle Abdullah'ı da saymıştır. (Siyeru a'lami'n-nübelâ, II/1-2)

dan bir kaç örnek vereceğiz.

Tekebbür ve azametle kendini ulu göreni Allah daima hakir ve zelil kılar. Allah korkusu ile mütevazi davrananı da daima yüceltir (630).

Halk, güzel sözler ediyor, güzel konuşuyor. Bunlar arasından sözü, yaptığı işe uyanlar nasiplerini almış ve muvaffak olmuş kimselerdir. Sözleri yaptıklarına uymayanlar ise kendi nefislerini tevbih ediyorlardır (631).

Her hangi bir kimsenin ne dünya ve ne de ahiret işiyle meşgul olmayıp boş durduğunu görürsem buğzederim (632).

İlim ortadan kalkmadan onu öğrenmeye çalışın. İlmin yokolması demek ilim adamlarının yokolup gitmesi demektir. Her hangi biriniz kendisine ne zaman ihtiyaç hissedileceğini bilemez. Bundan sonra Kur'anla ameli terketmiş oldukları halde sizi Allah'ın kitabına çağırdıklarını iddia eden kimseler göreceksiniz. Bid'attan kaçınıp ilim öğrenin. Kur'anı iyi tetkik edin. Çünkü onda bütün ilimler mevcuttur (633).

Müslüman bir kimse bazan bir padişah huzuruna girer ve dinini kaybetmiş olarak çıkıp gider. Çünkü o, padişahın rızasını almak için Allah'ın gazabını gerektiren bir söz söylemiştir. Böylece dinini kaybetmiş olur (634).

(Kur'an ve Sünnet'e) tâbi olunuz ve bid'at çıkarmayınız. Bu size kâfidir (635).

Halk senin yapacağın konuşmaya rağbet gösterdikçe konuşmana devam et. Onlarda bir isteksizlik görürsen konuşmana son ver (636).

İşlerin en hayırlısı ortasıdır. Az olup da kâfi gelen, çok olup da seni meşgul edenden daha hayırlıdır. Her bakımdan kurtarabileceğin bir nefis, bir emirlikten daha hayırlıdır (637).

Bir kimsenin namazını uzatıp konuşmalarını kısa yapması, İslâmı iyi öğrenmiş olduğunun en büyük delilidir (638).

---

(630) Sıfatü's-safve, I/163.
(631) Aynı yer.
(632) Aynı yer, Hılyetü'l-evliya, I/130; Siyeru a'lami'n-nübelâ I/354.
(633) Tezkiratü'l-huffaz, I/15-16; Sünenü'd-Darimî, I/50.
(634) et-Tabakat, VI/208.
(635) Sünenü'n-Dârimî, I/61.
(636) el-Cahız, البيان و التبيين Kahire 1960, I/104.
(637) Aynı eser, s. 256.
(638) el-Beyanü ve't-tebyin II/283; en-Nihaye fi ğaribi'l-hadis IV/290.

Bana zulmeden herhangi bir insana ben, merhamet ve şefkatle muamele edebilirim (639).

Allah kalplerden merhamet ve şefkatini eksik etmesin. Bedenlerin yorulup yıprandığı ve usandığı gibi kalpler de bıkar ve usanır. Kalpleriniz için hikmet dolu sözler arayıp onları dinlendirin (640).

Bir köpeği küçümseyip onunla alay etsem, köpek olmaktan korkarım (641).

Bir kimse Abdullah'a «Bana nasihat et» demişti. Abdullah «Evin sana yetsin, dilini muhafaza et ve hatalarını hatırlayıp ağla» dedi (642).

Ben her zaman halkla beraberim diye onların her şeyini körü körüne benimseme. Hele, onlar hidayette, olurlarsa ben de olurum. Onlar hak ve hakikatten ayrılırlarsa ben de ayrılırım deme. Her biriniz, halk hep birden dininden ayrılmış olsa bile müslüman kalabilecek bir şekilde nefsini terbiye etsin (643).

Hakiki ilim, rivayet çokluğu değildir. İnsana Allah korkusu veren hakiki ilimdir (644).

Abdullah'ın yanına acem beylerinden bazı kimseler gelmişti. Halk onların son derece sıhhatli olmalarından şaşırıp kaldılar. Bunu gören Abdullah dedi ki: «Siz müslüman olmıyanları sağlam bünyeli ve hasta kalpli olarak görürsünüz. Bir mü'mini de sağlam kalpli ve hasta bedenli bulursunuz. Allah'a yemin ederim ki eğer kalbiniz hasta olur, bedenleriniz de sıhhatli bulunursa Allah katında pislik içinde yaşıyan böcekten daha hakir olursunuz (645).

Hiç birinizin geceleri boş durup gündüzleri çalışıp çabalamasını istemem (646).

Bir mü'min fakirliği gayri meşru bir kazanca tercih etmedikçe imanın hakikatine erişemez (647).

Herhangi bir kimsenin kıldığı namaz eğer kendini kötülüklerden alakoyup iyiliklere yöneltmiyorsa o kimse ancak Allah'dan uzaklaşmış olur (648).

---

(639) el-Müberred; الكامل, Mısır, 1956, II/5.
(640) el-Kâmil, II/285; Sünenü'd-Darimî, I/98.
(641) Sıfatü's-safve, I/165, Siyeru a'lami'n-nübelâ, 1/355.
(642) Sıfatü's-safve, I/166; Hılyetü'l-elviya, I/135.
(643) Sıfatü's-safve, I/166; Hılyetü'l-evliya, I/137.
(644) Sıfatü's-safve, I/164; Hılyetü'l-evliya, I/131.
(645) Sıfatü's-safve, I/164; Hılyetü'l-evliya, I/135.
(646) Sıfatü's-safve, I/163.
(647) Aynı eser, s. 164.
(648) Aynı yer.

Şeytan zikir ve ilim meclisine gelerek oradakilerin arasında fitne çıkarmak ister. Fakat buna muvaffak olamaz. Daha sonra dünya işleriyle meşgul bulunan bir topluluğa gelerek aralarında kavga çıkarıncaya kadar uğraşır. Onlar birbirleriyle kavga ederken ilim sahipleri onların arasını bulur (649).

Namazda bulunduğun müddetçe padişahın kapısını çalıyorsun demektir. Padişah kapısı, çalana muhakkak açılır (650).

İşlediği bazı hatalardan dolayı bir kimsenin bildiği şeylerden bir kısmını unutacağını zannediyorum (651).

İlim menbaları, hidayet lambaları olarak devamlı evinizde bulunun ve karanlıkları boğan nurlar gibi olun. Kalpleriniz taptaze olsun. Böyle olursanız yeryüzü halkından gizli kalır göktekiler tarafından tanınırsınız (652).

Herhangi birinizden bilmediği bir şey sorulacak olursa bilmiyorum desin. Çünkü bu söz ilmin üçte biridir (653).

Abdullah b. Mes'ûd'un yanında Kur'an okuyan ve öğrenen bazı kimseler vardı. Yanına gelen bir bedevi bunların ne yaptıklarını sordu. Abdullah b. Mes'ûd «Hz. Peygamber'in mirasını bölüşüyorlar» dedi (654).

Bir kimse Abdullah'a «Çok az oruç tutuyorsunuz» demişti. Abdullah, «Oruç benim Kur'an okumama bir dereceye kadar mani oluyor. Bence Kur'an okumak oruç tutmaktan daha iyidir» dedi (655).

Geçmişlerin ve geleceklerin bildiklerini öğrenmek istiyen Kur'an'ı iyi incelesin ve manalarını düşünsün (656).

Bir kimse Abdullah'a gelerek bana bir tavsiyede bulun demişti. Abdullah, «Allah, ey iman edenler dediği zaman ona kulak ver. Çünkü ya bir iyilikle emredecek veya bir kötülükten nehyedecektir» cevabını verdi (657).

Bütün mürebbiler verdikleri terbiyenin tezahür etmesini isterler. Allah'ın verdiği terbiye de Kur'an'ın muhtevasıdır(658).

---

(649) Sıfatü's-safve, I/163.
(650) Sıfatüs-safve, I/164; Hilyetül-evliya, I/130.
(651) Sıfatü's-safve, I/164; Hılyetül-evliya, I/131.
(652) Sıfatü's-safve, I/164.
(653) İ'lâmü'l-muvakkiîn. I/57.
(654) Mukaddimetan, s. 259.
(655) Aynı yer.
(656) el-Burhan, I/454.
(657) Mukaddimetàn, s. 260.
(658) Aynı eser, s. 259.

Her kim feraiz, hac ve boşanmalarla ilgili meseleleri öğrenmezse çölde yaşıyanlardan hangi esasa göre daha üstün tutulacaktır? (659).

Gerek şaka ve gerekse ciddiyet anında yalan asla caiz değildir. İsterseniz يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله و كونوا مع الصادقين - Ey iman edenler, Allah'tan korkun. Bir de sadık olanlarla beraber olun.- ayetini (660) okuyun (661).

Abdullah b.Mes'ûd fazla konuşmalar yaparak halkı usandırmak istemezdi. Şakik (Ö.64/682) diyor ki : «Camide Abdullah b.Mes'ûd'un gelmesini bekliyorduk. Bir ara Yezid b.Muaviye en-Nehai (Ö.32/652) geldi ve «Abdullah'ın evine gidip bir bakayım, eğer evde ise belki getirebilirim» dedi. Gidip geldikten sonra, «Abdullah beni beklediğinizi biliyorum, fakat size bıkkınlık vermemek için gelmiyorum diyor», dedi (662).

Her kim bir şeyi biliyorsa söylesin. O şey hakkında bilgisi olmıyan da Allah bilir desin. Bir kimsenin bilmediği şeyler için «Allah bilir» demesi, onun bilgili oluşundandır(663).

Günah işleyen bir kimsenin kalbine siyah bir nokta konur. İkinci bir günah işleyince bir nokta daha konur. Böylece bir müddet sonra kalbi bomboz olur (664).

İşi gücü belli erkekleri fikir ve dinleri itibariyle eksik addedilen kadınlardan daha çok mağlub eden birini görmedim. Dediler ki : «Ya Eba Abdirrahman, dinlerinin noksan oluşu nedendir? » Dedi ki :« Âdet günlerinde namazı terkederler de ondan.» Yine dediler ki :« Peki fikirlerinin noksan oluşu nedendir?» Dedi ki :« Çünkü iki kadının şahitliği ancak bir erkeğin şahitliğine bedeldir de ondan»(665).

Ey insanlar, ilim öğrenin. Öğrendiklerinizle de amel edin (666).

İlim öğrenin. Çünkü herhangi biriniz kendi ilmine ne zaman ihtiyaç duyulacağını bilemez (667).

---

(659) İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, I/331.
(660) et-Tevbe sûresi 119.
(661) Tefsiru't-Taberi, XI/63. el-Müsned, I/410 da biraz değişik olarak.
(662) el-Müsned, I/377, 378, 425.
(663) el-Müsned, I/380, 381; el-Buhari, VI/32.
(664) Min Kûnûzi's-Sünne Resailü Erba', s. 6.
(665) Aynı eser, s. 18.
(666) Min Kûnûzi's-Sünne, s. 110.
(667) Aynı eser, s. 111.

İnsanın, bilmediği bir şey için «Allah bilir» demesi, bilgili olduğunu gösterir (668).

Bid'attan kaçının (669).

Siz, alimi bol, fakat hatibi az olan bir zamanda bulunuyorsunuz. Sizden sonra hatibi bol, alimi az olan zamanlar gelecektir (670).

Bir hadisi bizden duyup da aynen duyduğu gibi nakleden kimseden Allah merhametini eksik etmesin. Çünkü kendisine herhangi bir şey tebliğ edilen çok kimse vardır ki onu duyandan daha nasipli olur (671).

Herhangi bir insan bilgili olarak doğmaz. İlim, ancak öğrenmekle elde edilir (672).

Âlim, müteallim veya dinleyici ol. Sakın dördüncü olup da helak olma (673).

Ben, işlediği hatalar sebebiyle bir kimsenin bildiği bazı şeyleri unutacağına inanıyorum (674).

İlim, sizin gibi yaşlı olgunlarda bulundukça haliniz iyi olmakta devam edecektir. Gençlere intikal ederse o zaman yaşlılar onlardan öğrenmekten çekineceklerdir (675).

İlim öğrenin. Öğrenince de amel edin (676).

Her kim bir hakkı iade etmek veya bir zulmü gidermek için aracı olur ve kendisine de bu münasebetle bir hediye verilirse bu hediye haramdır (677).

Allah'ın senin hakkında ayırdığı kismete razı olursan insanların en zenginlerinden sayılırsın. Allah'ın haram kıldığı şeylerden sakınırsan insanların en müttekisi olursun. Allah'ın farz kıldığı seyleri yerine getirirsen abidler sınıfına girersin. Sana merhamet edeni, sana asla merhameti olmayana şikâyet etme ki Allah'ın yakınlarından olasın (678).

---

(668) Min kunûzi's-Sünne, s. 120.
(669) Aynı eser, s. 122.
(670) Aynı eser, s. 135.
(671) Aynı eser, s. 136.
(672) Aynı yer.
(673) Aynı eser. s. 137. Biraz değişik olarak Sünenü'd-Darimi I/82 de.
(674) Min kunuzi's-Sünne, s. 140-141.
(675) Aynı eser, s, 145.
(676) Aynı eser, s. 164.
(677) et-Tabakat, VI/81.

(678) el-Haris el-Muhasibi, رسالة المستر شدين Halep 1964, s. 40, Siyeru a'lami'n nübelâ I/355.

Abdullah b. Mes'ûd'un çoğu zaman yaptığı dua şöyle idi (679).

اللهم ان كنت كتبتني في السعداء فاثبتني في السعداء فانك تمحو ما تشاء و تثبت و عندك ام الكتاب

Kalplerin arzulu ve yorgun oldukları zamanlar da vardır. İstekli oldukları zaman fırsatı kaçırmadan istifade edin. Yorgun oldukları zaman da dinlendirin (680).

Annelerinizin yanına girerken mutlaka izin alın (681).

Evlenmede zenginlik arayın. Çünkü Allah Kur'an'da (682). ان يكونوا فقراء يغنهم الله من فضله والله واسع عليم - Eğer fakir iseler Allah onları (Evlenmeleri sayesinde) fazl (u-kerem) iyle zengin yapar. Allah (ın lütfü)boldur, O, her şey'i) hakkıyla bilendir.- buyuruyor (683).

Hz. Peygamber'in huzuruna geldiğim zaman bana ümmetimi birbirine düşürdün demesinden korkarım (684).

Abdullah b. Mes'ûd evine geldiği zaman içeriye girmezden önce sesini yükseltir bazanda öksürürdü (685).

Güneş tam batarken namaz kılan bir kimse görmüştü. Yanındakilere «Bunun namazının benim nazarımda hiç bir değeri yok» dedi (686).

Kur'anla kalplerinize korku verin. Herhangi birinizin bütün gayesi okumakta olduğu sûreyi bitirivermek olmasın (687).

Kendisine her sorulana cevap veren kimse mutlaka delidir (688).

Yabancı bir kadınla beraber olmaktansa bana zararı dokunmayan bir şeytanla beraber olmayı tercih ederim (689).

---

(679) Tefsiru't-Taberi, XIII/168.
(680) Risaletü'l-müsterşidin, s. 66.
(681) Tefsiru't-Taberi, XVIII/112.
(682) en-Nûr sûresi, 32.
(683) Tefsiru't-Taberi, XVIII/126.
(684) Tefsiru't-Taberi, XVI/108.
(685) Tefsiru't-Taberi, XVIII/112; et-Tabakat, III/154-155; en-Nihaye fi ğaribi'l-hadis I/74.
(686) Kitabü'l-asâr, s. 19.
(687) Aynı eser, s. 46.
(688) Kitabü'l-asâr, s. 200, Sünenü'd-Dârimî, I/56.
(689) Kitabü'l-asâr, s. 213-214.
Yine Abdullah diyor ki: «Küffarla ellerinizle mücadele edin. Yüzlerine asık çeh-

Abdullah b. Mes'ûd'un bu nasihat ve tavsiyelerinin büyük değerler taşıdığı bir gerçektir.

---

reyle bakmaktan başka bir şey yapamıyorsanız bari öyle yapın (Siyeru a'lami'n-nübelâ, I/355; Hayatü's-sahabe, II/718; İbrahim Desûkî eş-Şihavî, الحسبة في الاسلام, Kahire 1962, s. 44).

İnsanlar üç kısımdır. Geri kalanda hayır yoktur. Birincisi, Allah yolunda savaşan bir cemaat görüp de malıyla ve nefsiyle savaşandır, İkincisi, diliyle cihad eden ve iyiliği emredip kötülükten nehyedendir. Üçüncüsü de hakkı kalbiyle tanıyan kimsedir. (Hayatü's-sahabe, II/718) Allah'ın. benim için işlemiş olduğum bir amelimi kabul ettiğini bilivermem, dünya dolusu altınım olmasından daha hayırlıdır (Hayatü's-sahabe, II/685) Müslüman olarak sabahlayıp akşamlayan bir kimseye dünyada hiçbir şey zararlı olamaz. (Hilyetü'l-evliya, I/132) Dünyada ençok hapsedilmesi gereken şey dildir. Bunun için yemin ederim. (Hılyetü'l-evliya, I/134) Abdullah, kendisinden nasihat istiyen birine şöyle dedi: «Allah'a ibadet et ve asla şirk koşma, Kur'an'ın gösterdiği yoldan ayrılma. Sana hakikat bildiren kimse, uzak ve sevmediğin biri de olsa ondan bunu kabul et. Aksi halde reddet. Hatta sevdiğin bir yakının olsa bile» (Hılyetü'l-evliya,I/134). Dinine saygılı olmak istiyen kimse, padişah huzuruna girmesin kadınlarla yalnız kalmasın ve sapıklarla mücadele etmesin, (Sünenü'd-Dârîmi, I/77) Abdullah b. Mes'ûd oğluna, Allah'tan korkması, evinin kendisine yetmesi ve hatalarını bilmesi hususunda nasihat etmişti. (Hayatü's-sahabe, II/723) Bir kabr üzerine bilerek basmaktansa ateş üzerine basmak benim için daha iyidir. (Kitabü'l-asâr, s. 82) İnsan alim olarak doğmaz. İlim öğrenilmekle elde edilir. (el-Ikdü'l-ferid, II/211). Rasûlüllah'ın: منكم من يريد الدنيا و منكم من يريد الآخرة — İçinizden kimi dünyayı istiyor, (Yine) içinizden kimi ahireti diliyordu-ayetini (Âl-i Imran, 152) okuduğu ana kadar içimizde dünyayı isteyenler olduğunu hissetmemiştim. (Abdü'l-Cebbar b. Ahmet el-Hemezâne, تثبيت دلائل النبوة Tdhkik, Dr. Abdülkerim Osman, Beyrut 1966, II/464) Hamili Kur'an, herkesin uykuda olduğu zaman geceyi uyanık geçirmekle, herkes iftarda iken oruçlu olmakla, sevinçli oldukları zaman keder ve üzüntüsüyle, halk, gelişi güzel konuşurken sukutiyle ve halk gurur içindeyken tevazuu ile tanınmalıdır. (Hılyetü'l-evliya,I/130; Sıfatü's-safve, 1/162-163) Dünyada her insan müsafirdir ve malıda ödünçtür .Yolcu elbet bir gün taşınıp göç edecek ödünç olan malı da geri verilecektir. (el-lkdü'l -ferid, III/173, Hılyetül-evliya, I/134) Abdullah; Allah'ın nimetine düşmanlık etmeyin» demişti. Biri ona «Kim Allah'ın ni'metine düşmanlık eder» deyince «Allahın kendilerine ihsanda bulunduğu kimseleri çekememek Allah'ın nimetine düşmanlık etmektir» dedi. (el-Ikdül-ferid, II/320) Abdullah; «Peygamberlikten sonra vukubulacak küfrün anahtarı kaderi yalanlamaktır» demiştir. «el-İkdü'l-ferid I/381) Abdullah'ın hanımı kendisinden bir elbise istemişti. Abdullah «Allahın sana giydirdiği elbiseyi terketmenden korkarım» dedi. Hanımı «O nedir?» deyince Abdullah «Evindir» cevabını verdi (en-Nihaye fiğarib'il hadis ve'l-eser I/27) Haksız yere kavmine yardım eden helak olup gider. (Aynı eser II/216) Abdullah insanın kendini beğenmesini bir nevi delilik sayar. (Aynı eser, II/375)

Bunlardan başka Abdullah b. Mes,ûd'un insanlar irşat makamında pek çok nasihatleri mevcut bulunmaktadır. Bu sözlerin hepsi de Kur'an'ı Kerim ve Hadisi şerifleri ışığı altında söylenmiş hikmetli sözlerdir. İlerde yapılacak bir çalışmayla bunlar küçük bir eserde biraraya getirilebilir. Abdullah b. Mes'ûd'un rivayeti olan Hadisi şerifleri de yine yapılacak olan müstakil bir çalışmayla toplayıp izahlariyle birlikte müslümanların istifadelerine arzetmek çok faydalı olur kanaatindeyiz.

3 — Başkaları nazarında İbn Mes'ûd : Zemler ve medihler

Abdullah b. Mes'ûd'a Nazzam'dan başka herhangi bir kimsenin haddi aşan tenkitlerde bulunduğunu bilmiyoruz. Abdullah b. Mes'ûd'un hareketlerinden bazıları tenkid edilmişti. Fakat Nazzam gibi onu yalancılıkla itham eden, Hz. Peygamber'in dilinden yalan söylediğini iddia eden bir kimse çıkmamıştır. Bu bakımdan biz, ilk olarak Nazzam'ın Abdullah b. Mes'ûd'a tevcih ettiğini bazı tenkitlere, daha doğrusu iftiralara temas edecek ve bunların kısaca cevaplarını vereceğiz.

Mü'tezilenin tanınmış simalarından olan Nazzam, Abdullah b. Mes'ûd'a çok büyük iftiralarda bulunmuş, Hz. Peygamber'in bile kendisine çok yakın kıldığı Abdullah'ı hiçten sebeplerle lekelemek istemiştir.

Nazzam'ın Abdullah'a yaptığı ilk iftira, onu haram işlemekle itham etmek olmuştur. Yukarda da temas edildiği gibi Abdullah b. Mes'ûd Birva bint Vaşik ile ilgili hadisede (690), «Kendi fikrime göre söylerim, hata olursa benden, doğru olursa Allahtandır,» demişti. Nazzam burada Abdullah'ın zan ile hüküm verdiği iddiasında bulunmuş, zan ile yapılan şahitliğin haram olduğu gibi zan ile hüküm vermenin de haram olduğunu söyliyerek Abdullah'ı suçlamıştır.

Nazzam'ın Abdullah'a yaptığı ikinci iftira, Abdullah'ı Hz. Peygamber'in dilinden yalan söylemekle suçlamasıdır. Biraz ilerde temas edileceği gibi Hz. Peygamber'in bariz mucizelerinden biri olan ayın yarılmasını bize nakledenler arasında Abdullah b. Mes'ûd da vardır. Nazzam Abdullah'ın bu hadiseyle ilgili rivayetlerinin yalan olduğunu söyler. Zira diyor, Abdullah, ayın yarıldığını gördüğünü söylüyor. Bu, gizlenmesi mümkün olmayan bir yalandır. Çünkü Allah ne Abdullah ve ne de bir başkası için ayı yarmaz. Eğer yarıldıysa neden yarıldığı ay ve yıl tesbit edilemedi?

Nazzam'ın üçüncü iftirası, Abdullah'ın Kur'andan iki sûreyi kabul etmemiş olduğu etrafında toplanmaktadır: Nazzam kendi kendine şaşıyor ve Abdullah'ın sanki Hz. Peygamber'in arkasında hiç namaz kılmamış gibi bu iki sûreyi nüshasında yazmayışından dolayı tenkit ediyor.

Nazzam iftiralar serisinin dördüncüsünde Abdullah'ın namazda «Tatbik» usûlüne ölünceye kadar riayet etmiş olmasından söz ediyor.

Nazzam bunlardan başka Abdullah'ın, Zeyd b. Sabit hakkında çok kötü sözler sarfetmiş olduğunu da iddia ediyor.

---

(690) el-Müsned,I/430-431; Kitabü'l-âsar, s.32; Ebû Hanife,s. 93.

Nazzam'ın Abdullah b. Mes'ûd hakkında altıncı iftirası ise, Osman'ın, Kur'an istinsahında Zeyd b. Sabit'i tercih etmiş olmasından dolayı ona kötü sözler söylemiş olduğu iddiasıdır.

İşte bütün bunlar Nazzam'ın, Hz. Peygamber'e en yakın, Ömer ve bizzat Osman tarafından hürmet ve saygı gören Abdullah b. Mes'ûd'a yaptığı iftiralardan bazılarıdır. Bu iftiralardan başka Nazzam'ın Abdullah hakkında söylediği başka şeyler de vardır. Fakat en önemlileri bunlardır. Haddi zatında Nazzam bu iftiraları Abdullah'a değil bizzat H. Peygamber'e, Kur'an'a ve islam dininin mukaddes saydığı bazı şeylere yapmıştır. Nazzam'ın Abdullah hakkındaki birinci iftirası tamamen hezeyandır. Abdullah'ın fıkh bilgisi üzerinde dururken de belirttiğimiz gibi, ashab devrinde re'y ve kıyas hususlarında iki ayrı yol bulunduğunu, bunlardan birinin zayıf görülen hadislerle hüküm vermektense kıyas ve re'yi tercih ettiğini vazıh bir şekilde anlatmıştık. İşte Abdullah b. Mes'ûd da tıpkı Ömer gibi zayıf hadislerle amel etmeyi terkederek kıyas ve re'y yolunu tutmuştur. Biz burada hüküm istinbatında esas olan kıyastan enine boyuna söz edecek değiliz. Fakat şurası muhakkaktır-ki ashabtan pek çoğu kıyas ve re'yleriyle hüküm verip amel etmişlerdir. Ayrıca Hz.Peygamber Muaz b.Cebel'i Yemen'e gönderirken onun kıyas ve re'y ile hüküm vermesine müsaade etmiştir. Nas bulunan yerlerde ise kıyas ve re'yin hükümsüz olacağı aşikârdır. Şu hale göre kıyas ve re'y ile hüküm vermek Hz. Peygamber'in devrinde meydana gelmiştir. Bununla beraber kıyas ve re'yi kabul etmiyenler de vardır. Kıyası inkar edenlerin başında bir kısım Şia gelmektedir (691). Daha sonra da Zahiriyyeden kıyası inkâr eden bazı kimseler görüyoruz. Fakat şurası bir hakikattır ki tabiin ve fıkh bilginleri ile mütekelliminden büyük bir çoğunluk kıyasın hüküm istinbatında bir esas olduğunu benimsemişlerdir (692). Yapılan araştırmalar göstermiştir ki kıyası ilk olarak inkâr eden Nazzam'dır. (693) Daha sonra kendisine Bağdat'tan kelam ilmiyle uğraşan bazı kimseler de tabi olmuştur. Bu duruma göre bu husustaki inkâr çığırını ilk olarak açan Nazzam'dır. Katâde ve Mesruk gibi tanınmış şahsiyetlerin kıyası kabul etmediklerini bildiren rivayetler ise tamamen onlara yapılmış bir iftiradır (694). eş-Şevkâni'nin (Ö.1255/-1839) ifadesine göre de kıyasın iptali yoluna giden ilk insan Nazzam olmuştur. Daha sonra bir kısım Mu'tezili simalar da ona tabi olmuşlardır (695). Nazzam'ın kıyası kabul etmemesinin başlıca sebebi şer'i hükümlerden birbir-

---

(691) Tarihü'l-Fıkhi'l-İslâmî (Dr. Yusuf Musa)' s. 244.

(692) Aynı yer.

(693) Aynı yer.

(694) Aynı eser s. 245.

(695) Aynı yer.

lerine az çok veya tamamen benziyenler arasındaki Şer'in koyduğu ayrılıktır. Nazzam'a göre kıyas ahkamı şer'iyyenin muallel olduğu esasına dayanmaktadır. Şu halde hakkında nas bulunan bir hükmün illeti şayet nas olmıyan bir başkasında bulunursa o hükmü ona da aktarmak mümkündür. Fakat bu şer'in birbirine benziyen şeylerde müşterek hükümler vazetmiş olmasını iktiza eder. Halbuki diyor, Nazzam, durum hiçte böyle değildir. Çünkü biz görüyoruz ki Şari' bazan birbirine benziyen şeyler arasında değişik hükümler vazetmiştir. Bu ise aklın kıyasla hükmedebileceği bir saha değildir. Bu sebeple de kıyasla amel etmek caiz olmaz. Nazzam ve onun gibi düşünenler bize bazı örnekler de veriyorlar. Mesela diyorlar, az miktar mal çalan bir kimsenin elini kesmek gerekirken fazla miktarda mal gasbedenin eli kesilmiyor (696). Keza meniden ğüsl lâzım gelirken bevlden lâzım gelmemektedir. Adet günlerinde namazı ve orucu bırakan bir kadının, orucunu kaza etmesi lâzım gelirken namazın kazasını Şari' emretmemiştir. Halbuki namaza daha çok ihtimam göstermek gerekir. Hür olan, çirkin bir ihtiyar kadına bakmayı yasak eden Şari' çok güzel bir cariyenin bakılmasına müsaade etmiştir. Ölümle talak arasında kadına müteallik iddette bir ayırma yapılmıştır. Halbuki rahim itibariyle durum aynıdır. Nikahlı olarak alınacak kadınların adedi hürlerde dört olarak beyan edilirken mülküyemin hususunda hiçbir kayıt konmamıştır. Bir erkeğin dört kadına kadar alabileceği izah edilirken kadın için bir erkekten fazlası mubah görülmemektedir. Halbuki kadındaki bu ihtiyaç daha fazladır.

Nazzam ve onun gibi düşünenler daha başka da örnekler vererek ahkâmı şer'iyyenin mütemasil meseleleri arasında hüküm bakımından bir birlik olmadığını, bu sebeple de kıyasla amel edilemiyeceğini ve kıyasın hüküm istinbat etmek için bir asıl olmadığını beyan etmek isterler. Ancak usulcüler ve fıkh bilginleri tarafından bunlar ve buna benziyen bir takım mesailin hepsine gayet makul cevaplar verilmiş ve şüphecilerin şüpheleri izale edilmiştir. İbn Kayyim de (Ö. 751/1350) bunlardan uzun uzun bahsetmiştir (697). Bütün bunların neticesi olarak ashab devrinde kıyasın bulunduğunu, birçok sahabenin kıyas ve re'y ile amel ettiklerini söyliyeceğiz. Abdullah b. Mes'ûd daha önce de temas edilen el-müfevvida'da «Re'yime göre söylerim, hata olursa benden doğru olursa Allah'tandır» demişti (698).

Hz. Ali'ye, Sıffin'e hareketinin, Hz. Peygamberden duyduğu bir şeye göre mi, yoksa kendi fikrine uyarak mı hareket ettiği sorulduğu zaman kendi fikir ve re'yine göre davrandığını söylemişti (699). İbn Abbas da aynı şe-

---

(696) Tarihu'l-Fıkhi'l-İslâmî, (Dr .Yusuf Musa) s. 247; İ'lâmü'l-Muvakkıîn, II/52.
(697) İ'lâmü'l-muvakkıîn, II/52-168.
(698) İ'lâmü'l-muvakkıîn, I/63.
(699) Aynı yer.

kilde hareket etmiş ve Allah'ın kitabında aradığı meseleye dair bir hüküm bulunmadığı zaman Hz. Peygamber'in hadislerine bakmış, onda da bulunmazsa Ebû Bekr ve Ömer'in sözlerini araştırmış ve daha sonra da kendi fikriyle, yani kıyas ve re'ye dayanarak hüküm vermiştir (700). Mesruk, Übey b. Ka'b'den bir mesele sormuştu. Übey «Bu vaki oldu mu» dedi. Mesruk, vaki olmadığını söyleyince Übey, «Şimdilik bizi bırak, bu mesele vaki olunca çalışır ve re'yimize göre hallederiz» cevabını verdi (701). Abdullah b. Ömer de yaptığı bir iş hakkında onu Hz. Peygamberden görerek mi yaptığını yoksa kendi re'yine mi uyduğundan sual edilmişti. Abdullah kendi fikrine göre hareket ettiğini söyledi (702). Bunlardan başka pekçok misaller vererek ashabdan çoğunun kıyas ve re'y ile amel etmiş olduklarını ortaya koyabiliriz. Bunlar muvacehesinde Nazzam'ın Abdullah'ı hedef alarak kıyasla hüküm verdiği için ona hücumlarda bulunması hiçbir ilmi esasa dayanmaz. Esasen Nazzam'ın bu fikirlerine cevap vermemek gerekir. Çünkü Nazzam Abdullah'ı kıyas yapmış olmakla suçlarken onu değil, bizzat Ömer'i, Übey b. Ka'b'ı ve daha başka pek çok sahabeyi tenkid etmiş ve onları haram işlemekle suçlamış bulunuyor. Nazzam'ın tutumunun ilim ahlakiyle bağdaştırılmasına imkan yoktur.

Nazzam'ın Abdullah'a tevcih ettiği ikinci iftira, temas edildiği gibi, Hz. Peygamber'in bir mu'cizesi olan ayın yarılma olayı ile ilgilidir. Nazzam, «Ay yarılmadığı halde Abdullah ayın yarılmış olduğunu söylüyor» diyerek Abdullah'ın yalana tevessül ettiğini iddia etmiştir.. Bilindiği gibi müşrikler Hz. Peygamber'in bir mu'cize göstermesini, gösterdiği takdirde iman edeceklerini söylemişlerdi (703). Hz. Peygamber de onlara ayın yarılmasını gösterdi. Hz. Peygamber devrinde ayın bir mu'cize olarak yarılmış olduğuna delâlet eden birçok deliller vardır. Buharî'de, Abdullah b. Mes'ûd, İbn Abbas ve Enes'ten rivayet edilen şu hadisleri görüyoruz.

عن ابن مسعود رضي الله عنه قال انشق القمر علي عهد رسول الله صلي الله عليه وسلم فرقتين فرقة فوق الجبل و فرقة دونه فقال رسول الله صلي الله عليه وسلم اشهدوا (704)

عن عبدالله رضي الله عنه قال انشق القمر و نحن مع النبي صلي الله عليه وسلم فرقتين فقال لنا

(700) İ'lamül-muvakiîn, I/63-64.

(701) Aynı eser, s. 64.

(702) Aynı yer.

(703) el-Buharî, VI/53; Müslim, VIII/133; Umdetü'l-Kâri, IX/184; ed-Dürrü'lmensur, VI/132; İsmail Hakkı, روح البيان 1285, el-Amira IV/176; Siretü İbn Kesir, II/114.

(704) el-Buharî, VI/52; Uyunü'l-eser I/114.

اشهدوا اشهدوا (705).

عن ابن عباس رضي‌الله عنهما قال انشق القمر في زمن النبي صلي‌الله عليه و سلم (706) .

عن قتادة عن أنس رضي‌الله عنه قال سأل أهل مكة أن يريهم آية فأراهم انشقاق القمر (707) .

Müslimde de şu hadislerle karşılaşıyoruz.

عن عبدالله رضي‌الله عنه قال انشق القمر علي عهد رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم بشقتين فقال رسول‌الله اشهدوا (708).

عن ابن مسعود رضي‌الله عنه قال بينا نحن مع رسول‌الله بمني اذ انفلق القمر فلقتين فكانت فلقة وراء الجبل و فلقة دونه فقال لنا رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم اشهدوا (709).

عن عبدالله بن مسعود قال انشق القمر علي عهد رسول‌الله صلي‌الله علي وسلم فلقتين فستر الجبل فلقة و كانت فلقة فوق الجبل فقال رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم اشهد (710).

عن أنس رضي‌الله عنه أن أهل مكة سالوا رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم أن يريهم آية فأراهم انشقاق القمر مرتين (711) .

عن أنس رضي‌الله عنه قال انشق القمر فرقتين (712).

عن ابن عباس رضي‌الله عنهما قال ان القمر انشق علي زمان رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم (713) .

Ahmed b. Hanbel de Müsned'inde ayın yarılmış olduğuna dair Abdullah b. Mes'ûd'dan müteaddit hadisler rivayet etmiştir. Bu hadislerden birkaçını burada ele alalım.

عن ابن مسعود رضي‌الله عنه انشق القمر علي عهد رسول‌الله شقتين حتي نظروا اليه فقال رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم اشهدوا (714).

عن عبدالله أنه قال في هذه الآية اقتربت الساعة و انشق القمر قال قد انشق علي عهد رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم فرقتين (أو فلقتين شعبة الذي يشك) فكان فلقة من وراء الجبل و فلقة علي الجبل فقال رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم اشهدوا (715) .

عن عبدالله قال انشق القمر علي عهد رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم فرأيت الجبل من بين فرجتي القمر (716).

Bunlardan başka ayın yarılmış olduğuna dair pek çok çeşitli rivayetler

---

(705) el-Buharî, VI/52.
(706) Aynı eser, s. 53.
(707) Aynı yer.
(708) Müslim, VIII/132.
(709) Aynı yer.
(710) Aynı eser, s. 133.
(711) Aynı yer.
(712) Aynı yer.
(713) Aynı yer.
(714) el-Müsned, I/377; el-Vefa bi-ahvali'l-Mustafa, I/273.
(715) el-Müsned, I/447.
(716) Aynı eser, s. 413.

vardır (717). Bu hadislerin hepsi ayetin tefsiri hakkında varit olmuştur. Bilhassa Abdullah b.Mes'ûd ve İbn Abbas'ın tabir ve ifadelerinden anlaşıldığına göre ayın yarılma mu'cizesi geçmiştir. Zira Abdullah b.Mes'ûd müteaddit defalar «Beş şey geçmiştir. Duhan, lizâm, batşe, kamer ve Rum» demiştir (718). Bilhassa yukarıda zikredilen Enes hadisinin dikkatimizi çekmesi gerekir. Zira orada مرتين tabiri kullanılmakta ve bu hadisenin iki defa vuku bulmuş olduğuna işaret edilmektedir. Bunun te'vili yoluna gidenler de vardır. Ebû Abdirrahman es-Sülemî diyorki: « Medâin'e çok yakın bir yerde bulunuyorduk. Cuma günü gelmişti. Babam da orada bulunuyordn. Camiye beraber gittik. Huzeyfe bize bir konuşma yaptı ve dediki: «Uyanın, Allah اقتربت الساعة وانشق القمر diyor. Hakikaten saat çok yaklaştı. Ay da yarıldı. Dünya ise ayrılık ilân ediyor. Artık bugün meydan, yarın da koşudur. Babama, «Yarın halk koşumu yapacak» dedim, Babam, «Yavrum ne kadar bilgisizsin, bu bir nevi amel yarışıdır,» dedi (719). Bu hadise de gösteriyor ki Huzeyfe, ayın yarılmış olduğunu kesin olarak ifade etmişdir. Ayrıca Cübeyr b.Mut'ım (Ö.59/679) babasından rivayet ediyor. Babası demiştir ki :« انشق القمر ونحن مع رسول الله صلى الله عليه و سلم بمكة»(720). Artık bütün bu haberler müvacehesinde انشق fi'lini ينشق şeklinde geleceğe hamledenlerin fikirleri hiç bir te'yit görmeyecektir. Huzeyfe kıraatinde ise وقد انشق القمر denilmektedir(721). Bilindiği gibi Huzeyfe Hz.Peygambe'rin sır sahibidir. Onun yukardaki konuşmasının herhalde büyük bir değeri olmalıdır. İsmail Hakkı da bazı müfessirlerin انشق fi'lini ينشق şeklinde tefsir etmelerine ehemniyet vermiyerek فلا عبرة بقول من قال انه ينشق يوم القيامة sözleriyle temas etmektedir(722).

Yukarda rivayetlerini zikretmiş olduğumuz Enes ve İbn Abbas bu hadiseyi görmemişlerdir. Çünkü hadise Mekke'de ve hicretten tahminen beş sene kadar önce vukubulmuştur. İbn Abbas ise o zaman henüz doğmuş değildi (723). Enes ise ya dört veya beş yaşlarında bulunuyordu (724). Büyük alim Mücâhid inşikak ayetinin izahında رأوه منشقا yanî, ayı yarılmış olarak

---

(717) Tefsiru't-Taberî, XXVII/84-87; ed-Dürrü'l-mensur, VI/132-134.

(718) el-Buharî, VI/15-16,39,41; el-Müsned, I/377, 447, 413; Tefsiru't-Taberî, XXVII/85.

(719) Tefsiru't-Taberî XXVII/86; Biraz değişik olarak, el-Keşşaf, II/420; ed-Dürrü'l-mensur, VI/134; Ruhu'l-beyan, IV/176, Siretu İbn Kesîr, II/115.

(720) Tefsiru't-Taberî, XXVII/86;Umdetü'l-Kari,IX/185.

(721) Ruhu'l-Beyan,IV/176; el-Keşşaf,II/420.

(722) Ruhu'l-Beyan,IV/176.

(723) Fethu'l-Barî, VI/464.

(724) Aynı yer.

gördüler demiştir (725). Bir rivayete göre Hz. Peygamber ayın yarıldığı sırada Ebû Bekr'e «Şahit ol ya Eba Bekr» demiştir. Fahru'd-Din er-Razi inşikakın vuku bulduğunu ve bu hususta müfessirlerin ittifak halinde olduklarını beyan eder (726). er-Razî diyor ki: «Müfessirlerin, hepsi murad, ay yarıldı, onda inşikak vukua geldi demek olduğunu söylemişler, haberler de inşikakın hudusuna delâlet etmekte bulunmuştur. Sahihte haber meşhurdur......., Bazı müfessirlerin, murad yarılacaktır, demesi hakikaten uzaktır. Aynı zamanda hiç manası yoktur....» Müşriklerden bir kısmı, İbn Ebî Kebşe sizi sihirledi, dedikleri zaman içlerinden bazıları, sizi sihirlediyse bütün insanları da sihirlemedi ya, şehir dışından gelenlere bir sorun, dediler. Dışardan gelenlere sorulduğu zaman onlar «Biz de ayı sizin gibi gördük» cevabını verdiler (727). Hadisenin bütün insanlar arasında tevatür haline gelmemiş oluşu artık bir mesele değildir.

Netice olarak inşikak ayetindeki انشق kelimesinin muzari manasında te'vili mümkün değildir. Nasıl bilâ muhassıs tahsis caiz değilse, bilâ müreccih tercih de caiz değildir. Çünkü bu ayet hiçbir kayda bağlı kalmaksızın ve mutlak olarak ayın yarılmış olduğuna temas etmektedir. Ortada hiçbir karine ve delil yokken ayetteki mazi fi'lini istikbal manasına nasıl alabiliriz? Bilâkis birçok hadisler bu hadisenin Hz. Peygamber devrinde cereyan etmiş olduğunu göstermektedir. Bu yarılma olayının çok fevkalade bir şey olduğunu nazarı itibara alarak te'vil yoluna gitmek asla mümkün değildir. Usûl ilmince de bilindiği gibi hakikatla amel mümkün iken hiçbir zaman mecaza gidilmez.

Bir müddet i'tizâl mezhebini benimsemiş olan Carullah ez-Zemahşerî ayın yarılma olayını Hz. Peygamber'in en parlak mu'cizelerinden biri addeder (728). Bu hadisenin kıyamette vuku bulacağını söyleyenlerin sözüne iltifat etmiyen Carullah, bu görüşe değer vermediğini (729) وعن بعض الناس أن معناه ينشق يوم القيامة ifadesiyle mübhem bir şekilde anlatır. Hadisenin Hz. Peygamber devrinde vuku bulduğunu bildiren bir çok delillerden biri de inşikak ayetini takip eden وان يروا آية terkibidir. Çünkü böyle bir cümlenin hiç bir ayet göstermeden zikri pek uygun olmaz. Bundan başka آية kıyametten önce vuku bulan şeylere denir. Şayet ayın yarılması kıyamette ola-

---

(725) Tefsiru't-Taberî, XXVII/87.

(726) Tefsiru'r-Razî, VII/779.

(727) Ali el-Muhayimî, تبصير الرحمن و تيسير المنان Mısır, 1295, II/307.

(728) el-Keşşaf, II/419.

(729) Aynı eser, s. 420.

cak olsa idi bu ifadenin kullanılması münasip olmazdı (730).

Bu kısa izahtan sonra ayetteki mazi fi'lini muzari manasında alanların görüşleri üzerinde de biraz durmak isterim. Arap diliyle uğraşanlar bilirler ki, bu dilde mazi fi'lleri bazan muzari, muzari fi'lleri de mazi makamın da kullanılır. Fakat bu nevi isti'mâlin bir karineye istinat etmesi gerekir. Bu hususla ilgili olarak birkaç örnek verelim. Meselâ أتى أمر الله فلا تستعجلوه ayetindeki (731) أتى kelimesi muzari manasınadır. Çünkü Hz. Peygamber bazan dünya ve bazan da ahiret azabiyle müşrikleri korkutur, onların helak olacaklarını söylerdi. Onlar da Hz. Peygamberle alay olsun diye bu işlerin bir an önce vuku bulmasını isterler ve olsa bile putlarının kendilerine şefaatçi olacağını ilân ederlerdi. İşte bunun üzerine mezkûr ayet nâzil olmuştu. Artık buradaki أتى fi'linin muzari manasında olması gerekir. Zira hemen akibinde getirilen فلا تستعجلوه terkibi bu fi'lin muzari anlamında olduğunun en büyük delilidir. Şu hale göre ayette bir istiara yapılmış ve tahakkukunda, yani vuku bulacağında asla şüphe bulunmayan gelecek , olup bitmiş gibi gösterilmiştir. Görüldüğü gibi mazinin muzari anlamında kullanılmasında bir karineden istifade edilmiştir (732). el-Âlûsî'nin ifadesine göre ayetteki أتى fi'lini bazıları olduğu hal üzere bırakarak mazi manası vermişlerdir (733). Buna göre mana, va'd bakımından Allah'ın emri geldi, artık vukuu için acele etmeyin, demek olur (734). Fakat böyle bir te'vile ihtiyaç duyulduğunu hissetmiyoruz. Bunun gibi bazı muzarî fi'llerin de mazi manasında kullanıldığı çok görülür. Meselâ قل فلم تقتلون أنبياء الله من قبل ان كنتم مؤمنين - De ki: (Habibim) Öyle ise mü'minler idiniz de (Tevrata inanıyordunuz da) daha evvel Allah'ın peygamberlerini neye öldürüyordunuz ?- ayetindeki (735) تقتلون kelimesi mazi olarak قتلتم manasında kullanılmıştır (736). Aynı şekilde müteaddit ayetlere raslamak mümkündür. Zikredilen ayetlerde ise kelimelerin hakiki manalarında kullanılmadıklarına dair karineler bulunmaktadır. Halbuki inşikak ayetindeki mazi fi'linin muzari manasında kullanılmış veya kullanılabileceğini bildiren bir karine yoktur. Bu hale göre oradaki mazi fi'linin muzari manasında alınması tercih bilâ müreccih olacağından caiz değildir. Burada şunu da ifade etmek isteriz ki, mazi yerinde mu-

---

(730) Haşiyetü'ş-Şihab, VIII/120; Ruhu'l-beyan IV/179.
(731) en-Nahl sûresi 1.
(732) Haşiyetü'ş-Şihab ale'l-Beydavi, V/309.
(733) Tefsiru'l-Âlûsî, IV/334.
(734) Aynı yer.
(735) el-Bakara sûresi 91.
(736) es-Sâalibî, فقه اللغة 1938 Mısır, s. 491.

zari, muzari yerinde de mazi kullanılması sahih kavillere göre istiara tebeiyye olur. Her istiarede ise bir karinenin bulunması zaruridir. Mezkûr ayette böyle bir durum olmadığından mazi fi'linin kendi manasında bırakılması en doğru harekettir.

Görülüyor ki Nazzam'ın Abdullah'ı kamer hadisesinde yalancılıkla itham etmiş olması tamamen iftira ve hezeyandan başka bir şey değildir. Ayrıca ayın yarılmış olduğunu bize nakleden yalnız Abdullah b. Mes'ûd değilki. Daha başka sahabiler de vardır. Bu durum karşısında Nazzam bize şu iki beyti hatırlatıyor:

فكم من عائب قولا صحيحا - و آفته من الفهم السقيم

فمن يك ذا فم مر مريض - يجد مرا به الماء الزلالا

Nazzam'ın, Abdullah b. Mes'ud'a yaptığı üçüncü iftirası olan iki sûrenin inkârı, dördüncü iftirası olan tatbik meselesinin Abdullah tarafından ölünceye kadar bırakılmaması, beşinci olarak ileri sürdüğü ve Abdullah'ın Zeyd hakkında kötü sözler söylemiş olduğu meselesi ile Abdullah'ın, Hz. Osman hakkında iğrenç laflar söylemiş olduğunu iddia ettiği altıncı iftirasına yukarda muhtelif bahislerde temas ettik. Bu sebeple bu iftiralara burada cevap vermek için bir yer ayırmıyoruz.

Netice itibariyle Nazzam'ın Abdullah'a tevcih ettiği tenkitlerin haddi zatında hiçbir temeli yoktur. Bütün söyledikleri birer iftira olmaktan ileri gitmemektedir. Abdullah'ın haksız gibi gösterilmesi istenen meselelerde Abdullah b. Mes'ûd yalnız başına da değildir. Kendi ictihad ve görüşüne dayanarak ileri sürdüğü bazı meseleler istisnâ edilecek olursa geri kalanların hepsini de Hz. Peygamber'den nakletmiştir. Şu halde Nazzam sahih hadislere ta'netmektedir. Hz. Peygamber'in bile defalarca övdüğü İbn Mes'ûd'a dil uzatmanın İslâm ahlâkiyle bağdaşacağını zannetmiyorum.

Bu asılsız iftiralar yanında Abdullah b. Mes'ûd'un faziletini, ahlak ve değerini belirten sayılamıyacak kadar medihler vardır. Her şeyden önce ashab, Abdullah'ın Hz. Peygamber'e en yakın kimseler arasında olduğunu kabul etmektedirler. Hz. Peygamber ise Abdullah b. Mes'ûd'un her an yanına girmesine izin vermekle onun fazilet ve değerini anlatmak istemiştir. Nazzam bu asılsız iftiralarla Abdullah'ı kötülemek ve halk arasında ikilik yaratmakla ithanı etmek istemiştir. Halbuki Abdullah daima hılaf ve fitneden kaçınırdı. Mesela H. (29) da ve hac ferizası ifâ edilirken Osman Mine'de ikindi namazını dört rek'at kılmış (737), Abdurrahman b. Avf da Osman'ı bunun için kınamıştı (738).

---

(737) el- Avasımu minè'l-kavasım, s. 78-79.
(738) Aynı eser, s. 79 dipnot

Osman Mekke'den bir hanım aldığını bu sebeple namazı tam kıldığını açıkladı. Abdurrahman durumu Abdullah b. Mes'ûd'a arzedince (739) Abdullah, «Hilaf kötü bir şeydir. (Osman'ın) dört rek'at kıldığını duydum. Fakat yakınlarımla (ben de) dört rek'at-kıldım» cevabını vermişti (740). Görülüyor ki Abdullah fitneye sebep olmaktan kaçınan bir kimse idi. Yine onun bu davranışı — Osman'ın, namazı ictihadına binâen kasrettiğini söyleyenlere (741) göre — bu ictihadında Osman'a bir dereceye kadar muvafakat ettiğini göstermektedir, sanırım.

---

(739) el-Avasımu mine'l-kavasım, s. 79 dipnot.

(740) Aynı yer.

(741) el-Avasım mine'l-kavasım s. 78.

II - B Ö L Ü M

İBN. MES'ÛD ve TEFSİRDEKİ YERİ

A. SAHABE DEVRİNDE TEFSİRLE İLGİLİ MESELELERE UMUMİ BİR BAKIŞ

Esas konuya girmeden önce «Tefsir» ve «Te'vil» kelimelerinin manaları üzerinde kısaca durmak isteriz.

تفسير kelimesi as'l itibariyle ف س ر fonemlerinden meydana gelmektedir ki kapalı bir şeyi açmak, beyan ve izah etmek manalarında kullanılır (1). Bu kelime mana yönünden bir isim olan تفسرة lafzındaki anlamla çok yakından alakalıdır. «Tefsira» ,doktorun hastalığı teşhis edebilmek gayesiyle hastadan alarak baktığı az bir bevle denir (2). Şu halde tefsir maddesi umumi olarak keşf ve izah manalarına dayanmaktadır. Şu kadarı varki el - Cevheri « تفسرة kelimesinin müvelled olduğunu zannediyorum» demiştir (3). Bazıları «Tefsir» kelimesinin سفر in maklubu olduğunu da söylemişlerdir (4). Yolcuya müsafir tesmiye edilmesi yurdundan ayrılıp açığa çıkmış olmasından ileri gelmektedir (5). Yolculuğa da سفر denilmiş olması çoğu zaman yolcunun huy ve karakterini ortaya koymasından doğmaktadır (6). Ayrıca bir kadın yüzünü açtığı zaman سفرت المرأة denir (7). Açık bir şekilde dolaşan kadına da سافرة denilmesi aynı manaya dayanır. Sabahın aydınlanmasında Arap أسفر الصبح tabirini kullanmıştır ki yine aynı manaya matuftur (8). Ancak فسر in سفر den kalb yoluyla alındığını söyliyecek olursak bunu gösteren bazı karinelerin bulunması gerekir. Sırf mana yakınlığına bakılarak birinci kelimenin ikinciden elde edilmiş olduğunu söylemek dil filosofisi ile uğraşanlara göre pek uygun düşmeş. Bilindiği gibi bu konuda Basra ve Kûfe ilim adamları arasında bir hayli ihtilaf zuhur etmiştir. Zira Kûfeliler temas ettiğimiz kalb mevzuunda aynı harflerden meydana gelmiş kelimelerin bir kökten doğmuş olduklarını kabul etmektedirler. Bu hal

---

(1) Lisanü'l-Arab, VI/36I ; es-Sıhah , II/781.

(2) Lisanü'l-Arab , VI/361 ; Saîd eş-Şartûnî ; أقرب الوارد في فصح العربية والشوارد 1889 Beyrut , II/125.

(3) es-Sıhah , II/781.

(4) el-Burhan , II/147 ; el-İtkan , II/173.

(5) Lisanü'l-Arab , VI/ 33

(6) Aynı yer.

(7) Lisanü'l-Arab , VI/35.

(8) Aynı yer.

onların biraz da olsa haddi aşan müsamahalarından ileri gelmektedir. Bu sebeple Kûfeliler جذب ile جبذ nin aynı kökten gelmiş kelimeler olduğunu söylemişlerdir. Basralı dil bilginleri ise, bu nevi kelimelerin asıl köklerini lügatta bulmak mümkün değilse, aynı zamanda onları müstakil olarak başlı başına birer kelime kabul etmek de kabil olmuyorsa işte o zaman bu gibi kelimeleri maklub sayarak iki kelimeden hangisinin daha çok kullanıldığını nazarı itibara almak suretiyle bir hükme varmanın mümkün olabileceğini ileri sürmektedirler. Bu duruma göre, Basralı dil bilginlerince جبذ ، جذب nin maklubu değildir. Çünkü bu iki kelimenin her birinin de kendisine has masdarları vardır. السفر ve الفسر kelimeleri de öyledir. Bu bakımdan الفسر kelimesi bizce el-kalbbü'l-mekanî usulüne uyularak السفر den alınmış değildir. Çünkü bu iki kelimenin her biri de müstakil birer madde halinde lüğat kitaplarında mevcuttur. Bilhassa bu meselede Basralı dil bilginlerinin görüşleri daha makuldür.

Araplar,atın rahatlığını sağlamak için koşturdukları zaman فسرت الفرس derler (9). Bu da bir dereceye kadar keşf ve izhar manalarına dayanmaktadır. Şu hale göre السفر kelimesinde çoğu zaman maddi ve zahiri bir keşif vardır. الفسر kelimesinde ise menevi bir keşf göze çarpar (10). İbn Abbas, ولا يأتونك بمثل الا جئناك بالحق و أحسن تفسيرا - Onlar sana bir misâl getirmeye dursunlar, biz sana hakkı ve tefsirin en güzelini getirdik - ayetindeki (11) تفسيرا kelimesini تفصيلا lafzıyla izah etmiştir (12).

التأويل Kelimesi ise aslı itibariyle الأول (el-Evl) den gelmektedir ki geri dönmek manasını ifade eder (13). Buna göre آل يؤول yalnız mana itibariyle رجع يرجع demektir. أول اليه الشئ ise رجعه takdirindedir (14). Bundan başka ما تأويل هذا الكلام denir. Bu sözdeki gaye ve maksadın sonucu nereye dayanır, demektir (15). Kezâ, هل ينظرون الا تأويله يوم يأتي تأويله يقول الذين نسوه من قبل قد جاءت رسل ربنا بالحق -Onlar(kâfirler) onun te'vilinden başkasını bekler mi?(Hayır). Onun haber verdiği akıbetin (başlarına) geldiği gün ise daha evvelden onu (o akıbeti) unutanlar diyecek (ler) ki: «Cidden Rabbimizin Peygamberleri hakkı(gerçeği)

---

(9) el-Bürhan,II/147.
(10) Doç.Dr.İsmail Cerrahoğlu,Kur'an tefsirinin doğuşu ve buna hız veren amiller s.8.
(11) el-Fürkan,33.
(12) el-Bürhan,II/148.
(13) Lisanü'l-Arab,XIII/33; es-Sıhah, IV/1628.
(14) Aynı yer.
(15) el-Burhan, II/148.

getirmiştir-ayetindeki (16) manâ, sonucun açığa çıkıp açıklanacağına işarettir (17). Aynı şekilde Arap آل الامر الى كذا der. Bu işin sonu şuna rucu etti demektir. Bu duruma göre te'vil, herhangi bir ayeti muhtemil bulunduğu manalara sarfetmekten ibarettir. Te'vil kelimesinin siyaset ve idâre manasında kullanılan الإيالة den alınmış olduğu da düşünülebilir (18).

Tefsir ve te'vil kelimelerinden her biri Kur'anda zikredilmiştir. Tefsir kelimesi sadece bir defa ve el-Fürkan süresinin (33) üncü ayetinde zikredilmiş olduğu halde te'vil kelimesi Kur'anın (15) ayetinde geçmektedir.

Tefsir ve te'vil kelimeleri arasında bir fark bulunup bulunmadığı, varsa bu farkın ne mahiyette olduğu hususu bir ihtilaf konusu olmuştur. Bir kısım bilginler tefsir ve te'vil kelimeleri arasında bazı farkların bulunduğuna kanidirler. Hatta bazıları «Zamanımızda öyle müfessirler yetişti ki, tefsir ve te'vil kelimeleri arasındaki farktan sual edilmiş olsalar bile cevap veremezlerdi» demişlerdir (19). Belki de bu ihtilafların hakiki sebebi Emin el-Hulî'nin de dediği gibi, Kur'anın bu kelimeyi kullanmış olması, daha sonra usülcülerin kelimeye has bir ıstılah takip etmeleri ve kelimenin, kendisini kullananların dilinde şuyu bulmasından ileri gelmiş olabilir (20).

Ebû Ubeyde ve kendisine muvafakat eden kimseler tefsir ve te'vil kelimelerinin aynı manaya olduklarını söylemişlerdir (21). er-Rağıb (Ö.502/1108) ise tefsir kelimesinin ifade ettiği mananın te'vil kelimesine nazaran daha umumi ve şumüllü olduğunu beyan etmektedir (22). er-Rağıb'a göre tefsir, çoğu zaman lafızlarda, te'vil ise manalarda kullanılır (23). Ayrıca te'vil, çoğu zaman ilâhi kitaplarda isti'mal edilir. Tefsir ise ilâhi kitaplarda kullanıldığı gibi bunlar dışında da kullanılır (24). Tefsir'in, bir lafz hakkında kesin olarak, şu manayadır, diye cezmetmek ve Allah bu lafızla şu manayı muradetmiştir diyerek hüküm vermekten ibaret olduğu da söylenmiş bulunmaktadır (25). Eğer bu hususta kat'i bir delil bulunacak olursa bu anlayış tabiatiyle sahih olur. Eğer bulunmazsa o zaman bu, re'y ile tefsirden öte

---

(16) el-A'raf; sûresi 53.

(17) el-Burhan, II/148.

(18) el-Bürhan, II/149.

(19) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/19; el-İtkan, II/173.

(20) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/19 un dipnotunda belirttiği «et-Tefsir, mealimu hayatihi ve menhecuhu'l-yevm» adlı eser s. 6.

(21) el-İtkan, II/173; et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/19.

(22) el-İtkan, II/173.

(23) Aynı yer.

(24) Aynı yer.

(25) Aynı yer.

gidemez. Te'vile gelince, lafzın muhtemil bulunduğu manalardan birini tercih etmekten ibarettir ki hiçbir surette kat'iyet ifade etmez.

Ayrıca, tefsir, bir lafzın, hakikat ve mecaza nazaran durumunu beyan etmektir. Meselâ الصراط kelimesini الطريق ، الصيب kelimesini de المطر la tefsir etmek gibi. Te'vil ise bir lafzın batinî yönünü izah ve beyan etmekten ibarettir (26). Şu halde te'vil, kasdedilen bir mananın hakikatinden haber vermekten ibaret olduğu halde tefsir, kasdedilen manaya işaret eden delilden söz etmektir (27). Meselâ, ان ربك لبالمرصاد - Çünkü Rabbin şüphesiz rasad yerindedir - ayetinin (28) tefsirinde, المرصاد kelimesi الرصد dan alınmıştır. المرصاد ise bu kelimenin مفعال veznine aktarılmış şeklinden ibarettir, denir. Te'vilinde ise, Allah'ın emirlerine karşı asla ilgisiz kalınmaması gerektiğinden bahsedilir (29). Bazılarına göre te'vil, bir ayeti, makabline ve maba'dine muvafık olduğu halde, istinbat yoluyla kitap ve sünnete muhalif olmayan bir manaya hamletmekten ibarettir. Tefsir ise bir ayetin nüzûlü, durumu ve daha başka hususları hakkında bilgi vermektir (30). Bazıları da tefsirin rivayete, te'vilin de dirâyete tealluk ettiğini söylemişlerdir (31). Keza tefsir, ibarenin vaz'ından istifade edilen manaların beyan ve izahı, te'vil ise işaret yoluyla elde edilen manaların izah ve beyanından ibarettir, denilmiştir. Son asrın ilim adamları tarafından en çok beğenilen görüş budur (32).

Bence tefsir ve te'vil kelimelerini isti'mal yönünden iman ve islâm kelimeleri gibi mütalaa etmek gerekir. İlmi kelâmda da bahsedildiği gibi bu iki kelime arasında fark bulunup bulunmadığı, varsa neler olduğu bir hayli tartışmalara yol açmıştır. Sonunda birçoklarının vardığı netice şöyledir: Eğer islâm ve iman kelimeleri beraber olarak bir arada zikredilirse mana bakımından ayrılırlar. Ayrı ayrı kullanılacak olurlarsa o zaman da manâ yönünden birleşirler. اذا اجتمعا افترقا و اذا افترقا اجتمعا kaidesini bu kelimeler üzerinde de tatbik edebiliriz. Şu halde هذا رجل مؤمن denildiği zaman bu ibareden o kimsenin مسلم olduğu da anlaşılır. Keza هذا رجل مسلم denilecek olursa o kimsenin مؤمن olduğu ilk hatıra gelen şey olur. Fakat bu iki kelime bir arada zikredilecek olursa o zaman aralarında bir fark görmek gerekir.

(26) el-İtkan, II/173.
(27) Aynı yer.
(28) el-Fecr sûresi 14.
(29) el-İtkan, II/173.
(30) Aynı yer.
(31) Aynı yer.
(32) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/21.

Meselâ هذا رجل مسلم وليس بمؤمن diyecek olursak kelimeler aynı manaya kullanılmamış olurlar.

Bu son kısma قالت الأعراب آمنا قل لم تؤمنوا و لكن قولوا أسلمنا ولما يدخل الايمان في قلوبكم - Bedeviler «iman ettik» dediler. De ki: «siz iman etmediniz amma, (bari) müslüman olduk deyin. İman henüz sizin kalblerinize (girip yerleşmemiştir. - ayetini (33) misâl verebiliriz. Zira bu ayetde iman ve islam kelimeleri bir arada bulunmuşlardır. Bu bakımdan da - temas edildiği gibi - aralarında bir farkın bulunması icabeder. Buna binâen bir ayet hakkında «Bu ayetin tefsiri nedir?» denildiği zaman bunun te'vil anlamına da hamledilmesi lazımdır. Şayet «Bu ayetin te'vil ve tefsiri nedir» denilecek olursa o zaman her iki kelimenin de manalarını farklariyle birlikte ayrı ayrı izah ve beyan etmek lazımdır.

1—Tefsirin kaynakları :

Hz. Peygamber devrinde tefsirin dört kaynağı olduğunu görüyoruz. Bunlar sırasiyle,

a) Kur'an,

b) Hz. Peygamber

c) İstinbat ve ictihad

d) Semavi kitaplar ve ehli kitaba muracaat, dır.

Şimdi bu kaynaklar üzerinde biraz izahat verelim.

a) Kur'an :

Bilindiği gibi Kur'andaki ayetler arasında mutlak ve mukayyetleri, umum ve husus ifade edenleri olduğu gibi, üsul ıstılahınca isimlendirilen daha başka çeşitleri de vardır. Bazan her hangi bir mesele bir yerde mücmel olarak ifade ve beyan edilmişken aynı mesele bir başka yerde daha vazıh olarak anlatılır. Bu sebeple bir mesele Kur'andan inceleneceği zaman o mesele ile ilgili bütün ayetler üzerinde durulmalıdır. Bundan, Kur'anın çoğu zaman bizzat Kur'anla tefsir edildiği neticesine varıyoruz (34). Eğer, bir meselenin bu şekilde tahlili mümkün ise bir ikinci kaynağa artık rucu etmek gerekmez. Bu hususla ilgili birkaç örnek verelim.

Kur'andaki لاتدركه الابصار و هويدرك الابصار و هواللطيف الخبير - Ona gözler erişemez. O (nun ilmi) ise bütün gözleri ihata eder. O, (kulları hakkında) gerçek rıfk-u lutf sahibidir - ayetini (35), وجوه يومئذ ناضرة الي ربها ناظرة

---

(33) el-Hucürat sûresi 14.

(34) el- Bürhan, II/175.

35) el-En'am sûresi 103.

- Yüzler (vardır) o gün ter-ü tazedir, Rablerine bakacaktır - ayeti (36) tefsir etmektedir. Aynı şekilde Kur'an ayetlerinden biri olan أحلت لكم بهيمة الأنعام الا مايتلى عليكم غيرمحلي الصيد و أنتم حرم ان الله يحكم ما يريد -Siz ihramlı olduğunuz halde avlanmayı helal saymamak ve size (aşağıda) okunacak olanlar hariç kalmak şartiyle davarlar'(ın etleri) size helal edildi. Şüphesiz ki Allah ne dilerse onu hükmeder - ayeti (37),

حرمت عليكم الميتة والدم و لحم الخنز يروما أهل لغيرالله به و المنخنقة والموقوذة و المتردية والنطيحة
و ما أكل السبع الا ما ذكيتم وماذبح على النصب و أن تستقسموا بالأزلام ذلكم فسق

— Ölü, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan,- (henüz canı üstünde iken yetişip) kesdikleriniz müstesna olmak üzere- boğulmuş, vurulmuş, yukarıdan yuvarlanmış, süsülmüş, canavar yırtmış olup da ölenler, dikili taşlar üzerinde (onlar adına) boğazlanan (hayvanlar), fal oklarıyla kısmet (ve hüküm) aramanız üzerinize haram edilmiştir. (Bütün) bunlar yoldan çıkıştır.- ayetiyle (38) tefsir ve izah edilmiş bulunmaktadır. Bundan başka والله يريد أن يتوب عليكم و يريد الذين يتبعون الشهوات أن تميلوا ميلا عظيما - (Evet) Allah sizin tevbelerinizi kabul etmek ister. Şehvetlerine uyanlar ise sizin büyük bir meyl ile (yoldan) sapmanızı dilerler- ayetinin (39) ehli kitaba hamledilmesi lazım geldiğini, ألم ترالي الذين أوتوا نصيبا من الكتب يشترون الضلالة و يريدون أن تضلوا السبيل -Kendilerine kitaptan (okuyup yazmaktan) bir nasip verilmiş olanlara bakmadın mı? Onlar sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan sapmanızı istiyorlar-ayetinden (40) anlamış bulunuyoruz. Şu kadarı varki Kur'anın Kur'an ile tefsir edilmesinde, tefsir eden ayet bazan tefsir edilenden hemen sonra gelir. Meselâ الله الصمد -(0), Allahdır, sameddir-ayeti (41) hemen onu takip eden لم يلد و لم يولد ولم يكن له كفوا أحد - Doğurmamıştır, doğurulmamıştır, hiçbir şey Onun dengi (ve benzeri) değildir- ayetleriyle (42) izaha kuvuşturulmuştur (43). Keza ان الانسان خلق هلوعا - Hakıkat insan, hırsına düşkün (ve sabrı kıt) yaratılmıştır-ayetinin (44) onu takip eden اذا مسه الشر جزوعا و اذا مسه الخير منوعا -Kendisine şer dokundu mu feryadı basandır, ona hayır dokunun-

(36) el-Kıyame sûresi 22-23.
(37) el-Maide sûresi 1.
(38) el-Maide sûresi 3.
(39) en-Nisâ sûresi 27.
(40) en-Nisâ sûresi 44.
(41) el-İhlas sûresi 2.
(42) el-İhlas sûresi 3-4.
(43) el-Bürhan, II/186.
(44) el-Mearic sûresi 19.

ca da çok cimridir-ayetleriyle izah edilmiş olduğunu görüyoruz. Tanınmış ilim adamı Sa'leb'e الهلع nedir diye şorulduğu zaman, «Allah (C. C.) onu kendisi tefsir etti» cevabını vermiştir (45). Yine bir misal olarak فيه آيات بينات -Orada apaçık alâmetler vardır-kavli, aynı ayette (46) zikredilen مقام ابراهيم و من دخله كان آمنا -(Orada) İbrahim'in makamı vardır. Kim oraya girerse (taarruzdan) emin olur-ifadeleriyle izah ve beyan edilmiştir.

Bazan da tefsir eden ayet tefsir edilenle olmayıp bir başka yerde bulunabiler. Meselâ مالك يوم الدين - (hamd olsun) din gününün (tek) sahibi (Allah'a)-kavli (47) وما أدراك ما يوم الدين ثم ما أدراك ما يوم الدين يوم لا تملك نفس لنفس شيئا و الأمر يومئذ لله - O din günü nedir.? (Bunu) sana hangi şey öğretti ? O din günü nedir? Tekrar (bunu) sana hangi şey öğretti? O, öyle bir gündür ki hiç bir kimse kimseye hiçbir şeyle faide vermiye muktedir olamayacaktır. o gün emir (yalnız) Allah'ındır.-ayetleriyle (48) izah edilmiştir. Benzeri örnekler çoktur.

b) Hz. Peygamber:

Kur'anı anlamak için ashabın başvurdukları ikinci kaynak Hz. peygamber idi (49). Buna göre ashabın Kur'anı her yönden anlar olduklarını ileri sürmemiz mümkün değildir. Hiç şüphe yokki Hz. Peygamber Kur'anın manasını mücmel ve mafassal olarak biliyordu Bu manayı, ان علينا جمعه و قرآنه فاذا اقرأناه فاتبع قرآنه ثم ان علينا بيانه — onu (göğsünde) toplamak, onu (dilinde akıtıp) okutmak şüphesiz bize aittir. Öyleyse biz onu okuduğumuz vakit sen onun kıraatine uy. Sonra onu açıklamak da hakikat bize aittir—ayetlerinden (50) anlıyoruz. Ashab da Kur'anın bazı kısımlarını anlıyorlardı. Fakat anlamadıkları kısımlar da vardı. Zira Kur'anın anlaşılıvermesi yalnız Arap dilini bilmeye mütevakkıf bir husus değildir. İbn Haldun'un (Ö.808/1406) bu şekilde ileri sürdüğü iddiayı hocam Muhammed Hüseyn ez-Zehebî de reddeder ve derki (51): ولا أظن الحق مع ابن خلدون حيث يقول في مقدمته : « ان القرآن نزل بلغة العرب و على أساليب العرب فكانوا كلهم يفهمونه و يعلمون معانيه في مفرداته و تراكيبه » نعم لا أظن الحق معه في ذلك لأن نزول القرآن بلغة العرب لايقتضي أن العرب كلهم يفهمونه في مفرداته وتراكيبه.

---

(45) el-Bürhan, II/186.
(46) Alî Imran sûresî 97.
(47) el-Fatiha sûresi 3.
(48) el-İnfitar sûresi 17-19.
(49) el-Bürhan, II/156.
(50) el-Kıyame sûresî 17-19.
(51) et - Tefsiru ve' l-müfessirûn, I/33.

Aşağıda vereceğimiz misaller de bu fikrimizi desteklemektedir. Mesela bir gün Ömer minber üzerinden وفاكهة و أبا -Meyve(ler),mer'a(lar bitirdik)-ayetini (52) okumuş ve « فاكهة yi anladın, fakat الأب nedir?» demiş ve daha sonra da « Ömer, bu tekellüftür» diye mırıldanmıştır (53). Bu hadisenin bir benzeri de التخوف kelimesinde vukubulmuştur. Ömer, أو يأخذهم على تخوف فان ربكم لرؤف رحيم - Yoksa onlar (Allahın) kendilerini tedricen azaltmak suretiyle cezalandıracağından (emniyyete mi girdiler?) Demek ki Rabbin hakikat çok esirgeyici, çok merhamet edicidir. - ayetini (54) okumuş ve camide bulunanlardan تخوف kelimesinin manasını sormuştu. İçlerinden Hüzeyl kabilesine mensup bir kimse Ömer'e hıtaben bu kelimenin Hüzeyl lügatinde تنقص manasına kullanıldığını beyan etti ve şairin:

تخوف الركب منها تامكا قردا - كما تخوف عود النبعة السفن

beytini okumuştu (55). Abdullah b. Mes'ûd bir gün mescide geldiği zaman oradakilerin yüksek sesle zikir yapmakta olduklarını görünce neden böyle hareket ettiklerini sordu. Oradakiler, «Allah, الذين يذكرون الله قياما و قعودا و على جنوبهم . . . - Onlar (o salim akıl sahipleri öyle insanlardır ki) ayakda iken, otururken, yanları üstünde (yatar) iken (hep) Allahı hatırlayıp anarlar-buyuruyor (56) da ondan böyle yapıyoruz» dediler. Fakat Abdullah b.

---

(52) Abese sûresi 31.

(53) Mukaddimetân, s, 183; et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/34; İbn Kesîr, Tefsiru'l Kur'ani'l-azım, I/5.

Hz. Ömer'in bu davranışını garip karşılamamak lazımdır. Zira ashabdan pekçoğu Kur'an'ı bütün teferruatiyle bilmediklerini sarahaten ifade ve beyan etmişlerdir. Meselâ Kur-an'ın tercümanı olarak kabul edilen Abdullah b. Abbas الرقيم ، الأواه ve حنانا kelimelerinin manalarını tam olarak bilmediğini itiraf etmiş (Tefsiru't-Taberî, XV/199;XVI/56) ve Hz. Ömer gibi davranmıştır.

(54) en-Nahl sûresi 47.

(55) Haşiyetü'ş-Şihab ale'l-Beydavî, V/335; et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/34. Bu beyt hakkında birçok eserlerde geniş ölçüde bilgi mevcuttur. Bazı ilim adamları ise şahit kabilinden beyti zikretmişler fakat üzerinde pek fazla durmamışlardır. Beyti, el-Cevherî, IV/1359 da, et-Taberî, XIV/113 de, Lisanü'l-Arab, X/450 de, Haşiyetü'ş-Şihab ale'l-Beydavî, V/335 de, Muhibbi'd-Din efendi, (تنزيل الآيات على الشواهد من الأبيات ، شرح شواهد الكشاف Mısır 1308) s. 147 de ele alırlar. Burada şuna da temas etmek isteriz ki bu beytin kailinin kim olduğu hususu kesin olarak ifade edilmiş değildir. Meselâ es-Sıhah'da beyt Zü'r-Rumme'ye atfedilmiş olduğu halde birçok yerde beytin Ebû Kebir el-Hüzelî'ye ait olduğu söylenmiştir. Lisânü'l-Arab sahibi ise beyti İbn Mukbil'e nisbet etmiştir.

(56) Âl-i Imran sûresi 191.

Mes'ud, bu ayetin, onların anladığı gibi olmadığını, Allah'ın (C.C.), bu ayetlerle beş vakit namazı kasdetmiş olduğunu, ayakta kılamıyanın oturduğu yerde, ona da muktedir olamıyanın yanı üzere kılması gerektiğini oradakilere izah etti (57).

Netice itibariyle Kur'anı bütün teferruatiyle anlama imkanından mahrum bulunan sahabe, tefsir kunusunda bilmediklerini Hz. Peygamberden sorarlardı. Şimdi Hz. Peygamber'in tefsirinden birkaç örnek verelim.

عن عدي بن حاتم قال جاءت خيل رسول الله صلي الله عليه و سلم أو قال رسل رسول الله صلي الله عليه وسلم و أنا بعقرب فأخذوا عمتي و ناساقال فلما أتوا بهم رسول الله صلي الله عليه وسلم قال فصفوا له قلت يا رسول الله نأي الوافد و انقطع الولد و أنا عجوز كبيرة مابي من خدمة فمن علي من الله عليك قال من وافدك قالت عدي بن حاتم قال الذي فرمن الله و رسوله قالت فمن علي قالت فلما رجع و رجل الي جنبه نري أنه علي قال سليه حملانا قال فسألته فأمر لها قالت فأتني فقالت لقد فعلت فعلة ما كان أبوك يفعلها قالت ائته راغبا أوراهبا فقد أتاه فلان فأصاب منه وأتاه فلان فاصاب منه قال فأتيته فاذاعنده امرأة وصبيان أو صبي فذكر قربهم من النبي صلي الله عليه وسلم فعرفت أنه ليس ملك كسري ولاقيصر فقال له ياعدي بن حاتم ما أفرك أن يقال لا اله الاالله فهل من اله الاالله ما أفرك أن يقال الله أكبر فهل شيء هو أكبر من الله عز و جل قال فأسلمت فرأيت وجهه استبشر و قال ان المغضوب عليهم اليهود و ان الضالين النصارى. (58) . . . .

عن عدي بن حاتم قال سألت رسال الله صلي الله عليه وسلم عن قوله تعالي (غير المغضوب عليهم) قال هم اليهود (ولا الضالين) قال النصارى هم الضالون . . (59)

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber aynı manadâ varit olan birçok hadislerden bu ikisinde de yahudilerin mağdubun aleyhim, hristiyanların da dalâlet sahibi olduklarını beyan etmiştir. Mağdubun aleyhim olanların yahudiler, dalâlet sahibi olanlarında da hristiyanlar olduğunu beyan ve izah eden bir çok rivayete raslanır (60). Müfessirler de Fatiha sûresindeki المغضوب عليهم ve الضالين terkiplerini izah ederken bilhassa bir çoğu bu rivayetlere yer verirler. Acaba bu tabirlerin usülü'l-fıkh ilminde daha çok kullanılan mefhumu'l-muhalefe esasına göre durumları nedir. Mağdubun aleyhim olanlar yalnız yahudiler, dalâlette olanlar da yalnız hristiyanlar mıdır? Bunlardan başkalarına bu vasıfların ıtlakı nasıl olur? Durum ne olursa olsun bütün riva-

---

(57) el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, II/265.

(58) el-Müsned, IV/378-379; Tefsiru İbn Kesir, I/29.

(59) Tefsiru İbn Kesir, I/29; Tefsiru't-Taberî, I/79.

(60) Bu rivayetlerin hepsini burada zikrederek üzerinde durmak imkan dahilinde değildir. Fakat bir kısmı için : el-Müsned, IV/378-379, V/77 ; Tefsiru İbn Kesir, I/29,30 ; Tefsiru't-Taberî, I/79-85 ; ed-Dürrü'l-mensur, I/16, ve daha başka eserlere bakılabilir.

yetlerin hepsinde de mefhumu'l-muhalefe esasının tatbikine imkan görülmez. Çünkü bu vasıfların onlardan başkasına da teşmil edildiği hem Kur'an ve hem de Hz. Peygamber'in dilinden duyulmuş hakikatlerdendir. Şu halde bu tabirler bu iki kavmin en bariz vasıfları itibariyle kullanılmış oluyor. Hatta bu hususa birçokları gibi temas eden İbn Kesir (Ö.774/1372), bu manayı daha vazıh bir şekilde şu ibaresiyle anlatmaktadır: (61) و كل من اليهود والنصاري ضال مغضوب عليه لكن أخص أوصاف اليهود الغضب كما قال تعالي عنهم (من لعنهالله وغضب عليه) و أخص أوصاف النصاري الضلال كما قال تعالي عنهم (قد ضلوا من قبل و أضلوا كثيرا وضلوا عن سواء السيل .

Bu demek oluyor ki, yahudi ve hristiyan milletlerinde Allah'ın (C. C.) hoşlanmadığı pekçok vasıflar vardır. Fakat bu vasıfların en barizi ve ilk olarak göze çarpanı, yahudilerin Allah'ın gazabına uğramış kimseler olmaları, nasaranın da dalâletde bulunmalarıdır. Netice itibariyle gadab ve dalâlet sıfatları Kur'anda umumi olarak bütün küffar hakkında varit olmuştur. Meselâ, و لكن من شرح بالكفر صدرافعليهم غضب من الله ولهم عذاب عظيم -Kim imanından sonra Allahı tanımaz, fakat küfre sine (i kabul) açarsa Allah'ın gazabı onların başındadır. Onlar için en büyük bir azap vardır - ayeti (62) ile, ان الذين كفروا و صدوا عن سبيل‌الله قد ضلوا ضلالا بعيدا - Hakikat, o inkâr edip kâfir olanlar ve (insanları) Allah yolundan alıkoyanlar şübhesiz (haktan uzak) bir sapıklıkla sapmışlardır - ayeti (63), ifade etmek istediğimiz mananın en büyük delillerinden biridir. Bundan başka bu vasıflar yahudi ve hristiyanlar hakkında hususi mahiyette kullanılmıştır. Yahudilere teşmil edilen قل هل أنبئكم بشر من ذلك مثوبة عندالله من لعنهالله و غضب عليه و جعل منهم القردة والخنازير و عبد الطاغوت اولئك شرمكانا و أضل عن سواء السيل . - De ki: «Allah katında bir ceza olmak bakımından daha kötüsünü size haber vereyim mi? Allah'ın lâ'net ve aleyhinde gazab ettiği içlerinden maymunlar, domuzlar yaptığı kimselerle şeytana tapanlardır ki işte bunların mevkii daha kötü ve dümdüz yoldan daha sapıktır. - ayeti (64) ve hristiyanlara da şamil olan قل يا أهل الكتاب لا تغلوا في دينكم غير الحق ولا تتبعوا أهواء قوم قد ضلوا من قبل و أضلوا كثيرا و ضلوا عن سواء السيل - «De ki: Ey ehli kitap, dininizde haksız yere haddi aşmayın. Bundan evvel hakikaten hem kendileri sapmış, hemde birçoğunu saptırmış ve (hala da) dümdüz yoldan ayrılıp sapagelmiş bir kavmin heva (ve heve) sine uymayın. - ayeti (65) bu anlamı destekliyen deliller arasındadır. Şu kadarı var ki hristiyan-

(61) Tefsiru İbn Kesir, I/29; Haşiyetü'ş-Şihab ale'l-Beydavi I/146.
(62) en-Nahl sûresi 106.
(63) en-Nisa sûresi 167.
(64) el-Maide sûresi 60.
(65) el-Maide sûresi 77.

ların dalâletle tevsif edilmiş olmaları onların yahudilere nisbetle İslâma daha yakın olduklarını gösterir (66). Yahudiler küfür ve inatlarına nazaran hristiyanlardan daha vahim bir durumdadırlar.

İbn Ebi Hatim (Ö. 327/938-939) : «Müfessirler arasında المغضوب عليهم in yahudiler, الضالين in de nasara olduğu hususunda bir ihtilafın bulunduğunu bilmiyorum» diyor (67). Netice itibariyle yahudi ve hristiyan milletlerinin en bariz iki vasfı anlatılmış bulunuyor. et-Taberî de aynı kanaate sahiptir. O da hem yahudi ve hem de hristiyanların bu iki sıfatla muttasıf olduklarını beyan ettikten sonra Allah'ın (C.C.), bunlardan bahsederken, biz kulların anlıyabileceği şekilde en bariz vasıflarını zikrederek bahsetmiş olduğundan söz eder (68). Ayrıca onların bunlardan başka nice mezmum sıfatları olduğunu da zikreder (69).

Bu kısa izahtan sonra diyebiliriz ki, Hz. Peygamber yukardaki hadisleriyle yahudi ve hristiyanların ehli kitap olmalarına rağmen dalalette olduklarını ve Allah'ın gazabına uğramış bulunduklarını beyan etmiştir. Bilindiği gibi Fatiha sûresi bütün insanları hidayette olanlar ve olmayanlar diye iki kısma ayırmış bulunuyor. Gadap ve dalâlet sıfatlariyle her fert muttasıf olabileceğine göre Hz. Peygamber'in gadab edilenlerin yahudiler, dalâlette olanların da hristiyanlar olduğunu beyan ederek tahsis cihetine gitmiş olması bazı hikmetleri ihtiva eder. Şu halde المغضوب عليهم ve الضالين terkiplerinin şamil bulunduğu zümrelerin mümessilleri olarak ilk anda hristiyan ve yahudilerle karşılaşıyoruz. Böylece onlar aynı vasıfların mütehammili bulunan kimselerin de anlatılmasına yarayan birer misâldirler.

Bu hususta Abdullah b. Mes'ûd'dan da değişik rivayet zincirleriyle mağdubun aleyhim olanların yahudiler, dalâlette olanların da hristiyanlar olduğunu ifade eden rivayetler gelmiştir (70). İbn Abbas'ın kanaati de bu merkezdedir (71). Burada bu mesele ile ilgili olarak Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu'nun da kayda değer mutalaa ve izahlarını zikretmek isterim. Diyorki (72): «Acaba Hz. Peygamber niçin ayetin manasını umumi olarak değil de, yahudi ve hristiyanlara tahsis etmiştir.? Biliyoruz ki İslamın gayesi, insanları Allahla ve insanların insanlarla olan münâsebetlerini tanzim

---

(66) Haşiyetü'ş-Şihab, I/146.
(67) Tefsiru İbn Kesir,I/30; Haşiyetü'ş-Şihab ale'l-Beydavî,I/146.
(68) Tefsiru't-Taberî,I/84.
(69) Aynı yer.
(70) ed-Dürrü'l-mensûr, I/16; Tefsiru't Taberî,I/80, 83; Tefsiru İbn Kesir, I/30.
(71) Tefsiru İbn Kesir, I/30 ; Tefsiru't-Taberî,I/80.
(72) Kur'an tefsirinin doğuşu ve buna hız veren amiller, s. 25-26.

edip, onların dünya ve ahirette huzur ve saadetini temin etmektir. İşte Kur'anı kerimin başında, çok kısa olan bu sûre ile İslâmın gaye ve hedefi belirtilmiş oluyor. Burada insanlar iki gruba ayrılmıştır. Birincisi hidâyet ve sıratı müstekimde olanlar, diğeri ise Allahın gazabına lâyık ve dalâlette olanlar. Biz burada son grup üzerinde duracağız. Birçok müfessirler, bu ayetin yahudi ve hristiyanlara tahsisi meselesi üzerinde durmuşlar, ayetlerle şahitler getirmek suretiyle te'yidine çalışmışlardır. Taberi her iki grubun da dalâlette, Allahın gazabına lâyık olan kimseler olduğunu zikredip, Allahın kullarına onları tanımaları için belli vasıflarla işaretlemiş, ancak bu gruplardan her biri en lâyık olduğu sıfatlarla tesmiye edilmiş oldu demektedir. Yahudiler için Maide sûresinin 60 ncı ayetini, hristiyanlar için de, Maide sûresinin 77 inci ayetini misâl olarak getiriyor. İbn Kesir ve Kurtubî de bu hususta deliller serdediyorlar. Fethulbarî sahibi de eserinde, es-Süheyli'nin, yahudiler hakkında فباؤا بغضب على غضب ayetini, nasara hakkında ise قد ضلوا من قبل و أضلوا كثيرا ayetini misâl getirdiğini kaydeder.

Acaba, bütün bu getirilen eserler المغضوب عليهم in yahudiler الضالين in nasaraya ıtlakının doğru olduğunu ispat edebilir mi? Kur'anı kerimdeki Allahın gazabına lâyık olan kimselerin kimler olduğu yani غضب الله ayetleri tetkik edilince, karşımıza ekseriya, yahudiler ve ehli kitap çıkmaktadır. Bu bakımdan Hz. Peygamber bu lafzı, yahudilere nisbet etmiş olabilir. Hz. Peygamber mağdubun aleyhim yahudiler, nasara dullâldır, buyurduğu zaman, bunların o zamanki halini nazarı dikkate almak lazım gelir. Peygamberden gelen bu haberlere dikkat edilecek olursa, Peygamber, yahudiler mağdubun aleyhimdir demiyor, mağdubün aleyhim yahudilerdir, diyor. Bu iki cümle arasında mana bakımından mühim fark vardır. Buna göre yahudilerin ve hristiyanların, Fatihadaki mağdubün aleyhim ve dallinden birer misâl oldukları anlaşılmaktadır. Yahudiler ve hristiyanlar ehli kitap olduklarından, müşrik ve sair din mensuplarından daha ehvendirler. Diğerlerine nazaran, İslama zıt olsalar da daha yakındırlar. Burada ayetin iki nev'e tahsis edilmesindeki ibret açıkca kendini göstermektedir. Artık İslâmın zıttı karibi olandan kaçınılması emredilirse zıddı baidi olandan kaçınılması evleviyetle sabit olacaktır. O halde, Peygamber sapıklık grubunda olan herkese ıtlak edilebilecek mağdubun aleyhim ve dâllin mefhumlarını bazı muayyen gruba tahsis edebiliyordu.»

Burada şunu da beyan etmek isteriz ki Şihabü'd Din el-Hafacî, yukarda zikri geçen, Maide süresinin (77) ve (60) ıncı ayetleriyle, mağdubün aleyhim olanların yahudiler, dallin olanların da hristiyanlar olduğunu istişhad yoluna gitmenin, kendi tabiriyle «Sedid» olmayacağını beyan etmek-

tedir (73). el-Hafaci'nin yolundan giden el-Âlûsi de istişhadın doğrudan doğruya hadislerle yapılmasına taraftar olduğunu beyan etmektedir (74). Ayrıca el-Alûsi, mağdubün aleyhim mefhumunun zahiri olan amellerde hata edenlere, yani fasiklara, dallin mefhumunun da i'tikatda hata etmiş olanlara sarfedilmesini ileri sürenlere çok sert bir dille çatar (75). Bu manaları zikretmiş bulunan Fahru'd-Din er-Razi'nin sûkutunu da hem teessür ve hem de hayretle karşılar (76).

عن ابن مسعود رضي الله عنه قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم ، الصلاة الوسطى صلاة العصر (77).

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber Bakara sûresinin (238) inci ayetinin ihtiva ettiği الصلاة الوسطى terkibini صلاة العصر diye ikindi namazı ile tefsir etmiştir. Bu terkipden ikindi namazı kasdedildiği, Ali b. Ebî Talib, İbn Abbas, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Ebû Said el-Hudrî, İbrahim en-Nehaî, Aişe, el-Hasen, Said b. Cübeyr ve Katade'den de nakledilmiştir (78). Hatta Aişe'ye الصلاة الوسطى ne olduğu sorulduğu zaman, bir müddet حافظوا على الصلوات و الصلاة الوسطى صلاة العصر وقوموا لله قانتين şeklinde okuduklarına işaret etmiştir (79). Ancak Hz. Ali'nin ilk kanaati الصلاةالوسطى nın sabah namazı olabileceği merkezinde idi. Fakat Hz. Peygamber'in ahzab günü شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر ملأالله قبورهم و أجوافهم نارا demesi üzerine الصلاة الوسطي nın ikindi namazı olduğunu anlamış ve kanaatini değiştirmiştir (80). Ebû Hüreyre de Hz. Peygamber'in صلاةالوسطى صلاةالعصر dediğini rivayet etmiştir (81). Hatta Ebû Hüreyre الصلاة الوسطى terkibinde ihtilaf ederek kendisine gelen bazı kimselere, kendisinin ve bazı yakınlarının da bu hususta ihtilaf ettiklerini ve Hz. Peygamber'e sorduklarını, Hz. Peygamber'in de الصلاةالوسطي yı ikindi namazı ile tefsir etmiş olduğunu söylemiştir (82).

Bununla beraber, Zeyd b. Sabit, bir rivayete göre İbn Ömer ile daha başkaları da الصلاة الوسطى nın öğle namazı olduğunu ileri sürmüşlerdir (83).

---

(73) Haşiyetü'ş-Şihab ale'l-Beydavi, I/146.
(74) Ruhu'l-maanî, I/82.
(75) Aynı yer.
(76) Aynı yer.
(77) Mensur Ali Nasıf, التاج الجامع للأصول في أحاديث الرسول Mısır 1962, IV/64.
(78) Tefsiru't-Taberî, II/554.
(79) Aynı eser s. 555.
(80) Aynı eser s. 558.
(81) Aynı eser s. 559.
(82) Aynı yer.
(83) Aynı eser s. 561.

Bunlardan başka bu namazın, akşam namazı (84) veya sabah namazı olabileceği de (85) söylenmiştir. Bu değişik fikirler yanında bu namazın, beş vakit namazdan herhangi biri olabileceği de ifade olunmaktadır (86). Şu kadarı var ki, İbn Abbas ve Aişe'den gelen حافظوا على الصلوات و الصلاة الوسطى و صلاة العصر şeklindeki kıraate göre (87) الصلاة الوسطى nın ya öğle, ya akşam, veya sabah namazına tahsisi cihetine gidilmelidir.

Bütün bu rivayetler müvacehesinde, bir çok müfessirlerin de taraftar oldukları gibi الصلاة الوسطى nın ikindi namazı olduğuna meyletmek gerekir. Zira Ali'den rivayet edilen hadiste (88) حتى غابت الشمس tabiri kullanılmaktadır. Eğer güneşin batmasiyle الصلاة الوسطى nın bir alakası olmasaydı حتى غابت الشمس cümlesinin, tabir caizse. «Haşv» olması gerekirdi ki, Hz. Peygamber'in konuşmalarında böylesine getirilmiş terkiplere raslanmaz.

Netice itibariyle Hz. Peygamber, الصلاة الوسطى terkibinin ikindi namazına şamil olduğunu bu hadisle beyan etmişdir. ez-Zemahşerî, bu husustaki ihtilaflara temas etmeden önce الصلاة الوسطى nın ikindi namazı olduğunu وهي صلاة العصر diye kesin ve vazıh bir ifadeyle anlatmıştır (89). Durum ne olursa olsun الوسطى kelimesinin ifade ettiği manaya göre davranılarak te'vil yoluna gidilmiş olsaydı bu namazın sabah namazı olduğu düşünülebilirdi. Fakat Hz. Peygamber sahabenin bu yoldaki anlayışlarını tashih etmiş ve الصلاة الوسطى dan maksadın ikindi namazı olduğunu beyan etmiştir.

عن زيد بن أرقم قال كنا نتكلم في الصلاة يكلم أحدنا أخاه في حاجته حتي نزلت هذه الآية حافظوا علي الصلوات و الصلاة الوسطي و قوموا لله قانتين . فأمرنا بالسكوت (90) .

Bu hadisten sarahaten anlaşıldığına göre ashab, ilk zamanlarda, ihtiyaç hissettikleri an namazda konuşabiliyorlardı. Bakara sûresinin (238) inci ayeti nazil olduktan sonra namaz içinde konuşmaktan menedilmişlerdir. قنوت kelimesinin aslî ve ilk manası الطاعة dır. el-Cevherî bu kelimeyi القنوت الطاعة هذا هو الأصل diyerek izah eder (91). İbn Menzûr (Ö. 711/1311) ise bu kelimenin izahını القنوت الامساك عن الكلام و قيل الدعاء في الصلاة و القنوت الخشوع

(84) Tefsiru't-Taberî, II/ 564.
(85) Aynı eser s. 565,566.
(86) Aynı eser s. 566.
(87) el-Keşşaf, I/273.
(88) et-Tac, IV/64.
(89) el-Keşşâf, I/273.
(90) el-Buharî, V/162.
(91) es-Sıhah, I/261.

والاقرار بالعبودية والقيام بالطاعة. şeklinde yapmaktadır (92). Daha sonra da mezkûr ayete temas ederek و القنوت ههنا الا مساك عن الكلام في الصلاة ifadelerini kullanır (93). et-Taberî و قوموا لله قانتين cümlesini ele alınca bazılarının قنوت kelimesini «Dua» ile tefsir ettiklerini söyleyerek (94) bazı rivayetler üzerinde durur (95).

Daha sonra da bu kelimenin سكوت manasında olduğunu bildiren rivayetlerden bahseder (96). Bunlara ilâveten قنوت kelimesinin rukua varmak, dua etmek gibi manalara geldiğini bildiren rivayetleri ele alır (97). Burada, قنوت kelimesindeki aslî manânın الطاعة olduğu merkezinden hareket edecek olursak diyebiliriz ki, Hz. Peygamber'in emri üzerine ihtiyaç karşısında yapılan konuşmaları bırakmak da Allahın (C.C.) emrine itaat etmek demektir. Şu halde sükût, bir nevi itaatdır. Netice itibariyle قنوت kelimesi umumi olarak bütün itaatlere şâmil olabilecek bir vaziyette iken Hz. Peygamber bu lafzın efradından birinin daha tahsisine işaret etmistir. Bu demek oluyor ki Hz. Peygamber ashaba قنوت kelimesinin mütehammil bulunduğu bir manâ ile emretmiş, bu sebeple onlar da bu emri hiçbir suretde yadırgamamışlardır. İbn Menzûr, mutalaları arasında bazılarının «Kunut dört kısımdır. Namaz kılmak, namazda kıyamı uzatmak, devamlı olarak taat ve bir de sûkut» demiş olduklarını nakleder (98). Fakat neticede değişen bir şey yoktur. Şu halde İbn Side'nin de (Ö. 458/1066) dediği gibi (99) قنوت un aslî manası taatdır. Hz. Peygamber, ashaba, namazda susmalarını emredince ashab bunu aynı zamanda Allah'ın (C.C.) bir emri kabul etmişler ve emre imtisâl ederek Hz. Peygamber'in isteğine uymuşlardır.

عن ابن مسعود رضي الله عنه قال : لما نزلت هذه الآية « الذين آمنوا ولم يلبسوا ايمانهم بظلم » شق ذلك علي الناس فقالوا يا رسول الله أينا لا يظلم نفسه ؟ قال انه ليس الذي تعنون، ألم تسمعوا ما قال العبد الصالح ان الشرك لظلم عظيم ، انما هو الشرك (100).

Görüldüğü gibi bu hadisle de Hz. Peygamber الظلم kelimesini الشرك ile tefsir etmiştir. Burada şu hususa da temas etmek isteriz ki, ilim adamları, Hz. Peygamber'in, Kur'an'ın izah ve tefsirinden olmak üzere ne miktar bir beyanda bulunduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları Hz. Pey-

(92) Lisânü'l-Arab, II/378.
(93) Aynı yer.
(94) Tefsiru't-Taberî, II/570.
(95) Aynı yer.
(96) Tefsiru't - Taberî, II/570.
(97) Aynı eser s. 571.
(98) Lisânül-Arab, II/378.
(99) Aynı yer.
(100) el-Buharî, VI/20 ; IV/137 ; el-Müsned, I/378,444 ; el-Bürhan, II/156.

gamber tarafından Kur'anın bütün manalarının açıklandığını kabul etmişlerdir ki bunların başında İbn Teymiyye (Ö. 728/1328) gelmektedir (101). es-Süyûtı ise (Ö. 911/1505) Hz. Peygamber'in Kur'andan az bir miktarını beyan etmiş olduğu kanaatini benimseyenlerle beraber bulunmaktadır (102). Ayrıca es-Sûyutı, ez-Zerkeşi'ye uyarak onun gibi (103) Hz. Peygamber'den tefsir mahiyetinde gelen rivayetlerin çok az olduğunu zikreder (104). Bu hususta çok dikkatli olmak gerektiğine de bilhassa işaret eder (105). Tercih edilmesi gereken fikir de budur. Zira ashab tam manasiyle Kur'anın bütün anlamlarını teferruatiyle bilseler ve Hz. Peygamber de onlara herşeyi izah edip açıklamış olsaydı gerek Hz. Peygamber'den ve gerekse birbirlerinden Kur'an ayetlerinin manalarıyle ilgili sorular sorarlarmıy dı? Hz. Peygamberin ahirete irtihal buyurmalarından sonra bile tefsirle ilgili birçok hadiselerde ashab müşkil durumda kalmışlar ve birtakım ayetlerin manalarında tevakkuf bile etmişlerdir. Bütün bunlar Hz. Peygamber'in Kur'anı bütün teferruatiyle ashaba açıklamadığının en büyük delilidir.

c) İctihad ve İstinbat (Re'y) :

Bilindiği gibi ashab halledilmemiş bir meseleyle karşılaşıp müşkil durumda kaldıkları zaman, eğer o meselenin hallini Kur'andan öğrenemezler ve Hz. Peygamber'in sünnetinden de elde etmeleri mümkün olmazsa ictihad ve istinbata muracaat ederlerdi. Ashab bu hususta, Arap diline dair olan bilgileri, Arapların örf ve adetleri, Kur'an nâzil olurken Arap yarımadasındaki hristiyan ve yahudilerin durumları hakkındaki bilgilerle kendi idrâk ve anlayışlarına dayanıyorlardı (106). Mücerred lüğat bilgisiyle Kur'anın tefsiri cihetine gidilip gidilemiyeceği ihtilaflı bir mesele ise de (107) ashabın lüğat bilgileri yanında ayetlerin tefsirinde faydalı olacak bilgileri de vardı. Meselâ ayetlerin nüzül sebepleri hakkında kâfi derecede bilgiye sahip olmak birçok ayetlerin anlaşılmasında hissedilir şekilde yardımcı olmaktaydı (108).

Kur'anın istinbat ve ictihad vasıtasiyle elde edilen tefsirinde ashab çok farklı idiler. Bazıları hakikaten kuvvetli bir anlayışa sahipken diğer bir kısmı bu seviyeye gelmiş değildiler. Meselâ اليوم أكملت لكم دينكم و أتممت عليكم نعمتي و

(101) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/49.
(102) el-İtkan, II/179.
(103) el-Bürhan, II/156.
(104) el-İtkan, II/179.
(105) el-İtkan, II/178.
(106) et-Tefsiru ve'l-müfessirun,II/58.
(107) el-Bürhan,II/160 ; el-İtkan,II/179.
(108) et-Tefsiru ve'l-müfessirun,I/58.

رضيت لكم الاسلام دينا - Bugün sizin dininizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve size din olarak müslümanlığı (verip ondan) hoşnut oldum - ayeti (109) nâzil olduğu zaman bunu mücerred bir haber olarak kabul eden sahabeden bazıları sevinmişlerdi. Fakat ayeti duyan Ömer kendini tutamayıp ağladı ve ما بعد الكمال الا النقص dedi (110). Çünkü Ömer bu ayetten Hz. Peygamber'in ahirete irtihal edeceklerini anlamış bulunuyordu. Bu tarihten sonra Hz. Peygamber'in (81) gün daha yaşadığı rivayet edilmektedir (111). Aşağıda zikredeceğimiz hadis (112) bu hususta bize daha açık ve tatminkâr bir fikir verecektir.

عن ابن عباس قال: كان عمر يدخلني مع أشياخ بدر فكأن بعضهم وجد في نفسه فقال: لم تدخل هذا معنا ولنا أبناء مثله فقال عمر انه من حيث علمتم فدعا ذات يوم فأدخله معهم فما رؤيت انه دعاني يومئذ الا ليريهم قال ما تقولون في قول الله تعالى اذا جاء نصرالله والفتح « فقال بعضهم أمرنا نحمد الله و نستغفره اذا نصرنا و فتح علينا و سكت بعضهم فلم يقل شيئا فقال لي أكذاك تقول يا ابن عباس؟ فقلت لا قال فما تقول قلت هو أجل رسول الله صلى الله عليه و سلم أعلمه له قال اذا جاء نصرالله والفتح وذلك علامة أجالك فسبح بحمد ربك واستغفره انه كان توابا . فقال عمر ما أعلم منها الا ما تقول .

Görüldüğü gibi Abdullah b. Abbas yaşının küçük olmasına rağmen Hz. Peygamber'in duası bereketiyle birçok sahabenin istinbat edemediği bu manayı ne kadar güzel bir şekilde dabtetmiştir.

d) Semavî kitaplar ve ehli kitaba muracaat :

Ashab, Kur'anın mufassal olarak bahsetmediği bazı hadise ve vak'alarda İslâm dinine girmiş bulunan ehli kitaba muracaatta bulunurlardı (113). Bunlardan alınan bilgiler İslâm akidesiyle karşılaştırılmak sûretiyle ince bir süzgeçten geçirilir, Kur'an ve sünnete muhalif olmayan bazı şeyler kabul edilirdi.

Bu kaynak diğerlerine nisbetle fazla bir önem taşımamaktadır. Çünkü sahası çok dardır. Bilindiği gibi Tevrat ve İncil'de bazı tahrifler yapılmış bulunuyordu. Bu bakımdan sahabe kendi kitapları olan Kur'andan her hangi bir mananın anlaşılmasında, ayetlerin, Tevrat ve İncil'e tabî kılınmasını istemiyordu. Bu bakımdan da Kur'ana muhalif olmayan ve inançlariyle mutabakat arzeden bazı şeyleri kabul ediyor, geri kalanlarını ise terkediyor-

---

(109) el-Maide sûresi 3.
(110) et-Tefsîru ve'l-müfessirun, I/60.
(111) Aynı yer.
(112) el-Buharî, VI/94.
(113) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/61.

du. İlerde, kütübü mukaddese ile tefsirden bahsederken bu husus üzerinde daha fazla izahat verilecektir.

2 — Tefsir medreseleri :

Hz. Peygamber'in nurundan bol bol istifade eden ashabdan bazıları muhtelif vilâyetlere dağılmışlardı. Aralarında fıkh, hadis ve tefsir ilimlerinde bir hayli şöhretli kimseler vardı. Hz. Peygamber devrinin kapanıp tabiin devrinin başladığı anlarda muhtelif vilâyetlerin tefsir ilmiyle uğraşacak olan medreselerini hayata kavuşturmak için temelleri atılmış bulunuyordu. Bu medreselerin en meşhurları :

a) Mekke medresesi,

b) Medine medresesi,

c) Irak medresesi, dir.

a) Mekke medresesi

Bu medresenin başkanlığını Abdullah b. Abbas yapmıştır (114) Abdullah'ın tefsir ilmindeki kabiliyet ve bilgisi müsellem olduğundan Mekke medresesi oldukça kuvvetli bir duruma sahip bulunuyordu. Hz. Peygamber İbn Abbas'ı bağrına basmış ve اللهم علمه الحكمة demişti (115).

İbn Abbas diyor ki : «Meymune'nin (Ö : 51/671) evinde idim. Bir ara Hz. Peygamber'in abdest suyunu hazırladım. Hz. Peygamber bu suyun kim tarafından konmuş olduğunu sordu. Meymune «Abdullah koydu» dedi. O zaman Rasûlüllah اللهم علمه التأويل و فقهه في الدين diye dua etti (116). Bir başka rivayette ise Hz. Peygamber'in Abdullah b. Abbas'ı çağırarak eliyle başını sıvazladığı ve اللهم علمه الحكمة وتأويل الكتاب dediğinden bahsedilmektedir (117).

Abdullah b. Abbas'ın tefsir medresesinde birçok değerli kimseler yetişmiştir. Bunlar arasında Said b. Cübeyr, Mücâhid, Ikrime (Ö. 104/722), Tavus (Ö. 106/724), Ata b. Ebi Rabah (Ö. 114/732) ve daha başka değerli kimseler bulunmaktadır (118).

b) Medine medresesi :

Bu medresenin başında ise Übey b. Ka'b vardı. Übeyy'yin tefsir medresesinden de birçok ileri gelen kimseler istifade etmişlerdir. Bunlar arasında Zeyd b. Eslem (Ö. 136/753), Ebû Âliye (Ö. 90/708) ve Muhammed b.

---

(114) et-Tefsiru ve'l-müfessirun,II/101.
(115) el-Buhari,IV/217 ; Mukaddimetân,s.53 ; et-Tabakat,II/365.
(116) Mukaddimetân,s. 54; et-Tabakat,II/365.
(117) et-Tabakat,II/365 ; Mukaddimetân, s, 54.
(118) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/101.

Ka'b da (Ö. 118/736) bulunuyordu (119)

c) Irak medresesi :

Bu medresenin kurucusu Abdullah b. Mes'ûd'dur. Abdullahla beraber Irakda bulunan başka sahabeler de vardı. Iraklılar tefsir hususunda bir dereceye kadar bunlardan da istifade etmişlerdir (120). Fakat Abdullah b. Mes'ûd tefsir konusunda Iraklıların ilk hocaları sayılır. Ammar b. Yâsir Kûfe'ye vali olarak gönderildiği zaman Abdullah da onunla beraber tayin edilmişti. Abdullah bizzat halife Ömer'in emriyle gittiği için Kûfe halkı etrafına toplanmışlar, kendisinden, tefsir, kıraat, fıkh ve Kur'an öğrenmeye başlamışlardı.

Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen rivayet zincirleri muhtelifdir. Bunlar arasından en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz.

طريق الأعمش عن أبي الضحي عن مسروق عن ابن مسعود
طريق مجاهد عن أبي معمر عن ابن مسعود
طريق الأعمش عن أبي وائل عن ابن مسعود
طريق السدي الكبير عن مرة الهمد اني عن ابن مسعود
طريق أبي روق عن الضحاك عن ابن مسعود

Bu rivayet zincirlerinden ilk üçüne, bilhassa Buharî'nin itimat etmiş olmasından dolayı daha çok değer vermiştir (121).

B - İBN MES'ÛD ve IRAK TEFSİR MEDRESESİNİN TEŞEKKÜLÜ

1 — Irak tefsir medresesinin teşekkülünde İbn Mes'ûd'un rolü:

Ashab devrinde tefsir ilmi için hakiki manasiyle bazı medreselerin teşekkül etmiş olduğu yolunda bir şey söylenemez. Tam olarak tefsir ve fıkh medreseleri tabiin ve etbaü't-tabiin zamanında başgöstermiştir.

Irak tefsir medresesinin meydana gelmesinde ilk temeli atan Abdullah b. Mes'ûd olmuştur. Temas edildiği gibi Irakta Abdullahtan başka sahabe de bulunuyordu. Fakat Abdullah'dan tefsir hususundaki rivayetin daha çok oluşu ve Abdullah b. Mes'ûd'un tefsir ilmindeki rivayet ve kabiliyeti onu Irak tefsir medresesinin en selâhiyetli kimsesi haline getirmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un Irakda uzun müddet kalmış olması da bu medresenin gelişmesine son derece yardımcı olmuştu. Bütün tefsir medreselerinde yetişen kimselerin en değerli ve bu sahada otorite olanların da Abdullah'ın medresesinde yetişmiş olduğunu burada kaydetmemiz gerekir.

---

(119) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/114.

(120) Aynı eser,s. 118.

(121) Aynı eser,s. 87,88.

Bu medresede öğrenim yapanlar tabiinden olduğuna göre. bunlardan gelen tefsir rivayetlerinin kabul edilip edilmiyeceği hususundaki ihtilafa da burada kısaca temas etmek isteriz. Bu konuda Ahmed b. Hanbel'den iki değişik rivayet vardır. Bunlardan biri tabiinden gelen tefsir rivayetlerinin kabul edilebileceğini beyan ederken diğeri reddedileceğine delâlet etmektedir (122). Biz de bu hususta ez-Zerkeşî'nin görüşüne iştirak edeceğiz. Çünkü ez-Zerkeşi, Ahmed b. Hanbel'in reddi cihetine gittiği fikirlerin, tabiinin kendilerine has görüşler olabileceğini beyan etmektedir (123). Ebû Hanife'nin de tabiin hakkında söylemiş olduğu (124) ما جاء عن رسول الله صلي الله عليه و سلم فعلي الرأس والعين و ما جاء من الصحابة تخيرنا و ما جاء من التابعين فهم رجال و نحن رجال sözlerini ez-Zerkeşi'nin anladığı gibi anlamak lazımdır. Çünkü tabiinin rivayet ettikleri sözlerin birçoğu tamamen sahabeden gelmektedir (125).

2 — İbn Mes'ûd'un medreseye getirdiği yenilikler :

Müteaddit defalar temas edildiği gibi Abdullah b. Mes'ûd uzun müddet Irak'ta kalmıştır. Bazı zamanlar, hususan şer'i bir delilin bulunmadığı yerlerde r'ey ve kıyasa müracaat ederek hükme varma esasını Iraklılara ta lim eden Abdullah b. Mes'ûd'dur. Şer'i hükümlerde göze çarpan r'ey ve kıyas faaliyetleri tefsir hareketlerinde de görülür (126). Şu halde Abdullah b. Mes'ûd'un teşkil etmiş olduğu Irak tefsir medresesine verdiği daha doğrusu bir esas olarak koyduğu en büyük yenilik orada çalışanların r'ey ve kıyasa, gerektiği zaman önem vermelerini telkin etmek olmuştur.

Bilindiği gibi Irak, Hicaz'a nisbetle daha ileri bir vaziyette bulunuyordu. Irak'ta hadislerin az oluşu ve ortada da hükme bağlanması gereken bir çok meselelerin mevcudiyeti r'ey ve kıyasın bu ülkede daha çok yayılmasına sebep oldu. Ashab devrinde de bu hususta iki yol takip edilmişti. Bunlardan birincisi r'ey taraftarlarının, ikincisi de rivayet taraftarlarının tuttuğu yoldu (127). R'ey taraftarları sıhhatine itimat edebilecekleri bir hadis bulamadıkları zaman r'ey ve kıyasa müracaat ederlerdi. Bu zümrenin başında daha öncede temas edildiği gibi Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ûd vardı. Ashab arasında göze çarpan bu tutum bilhassa tefsir ve fıkıh ilimlerinde, tabiin ve etbau't-tabiin zamanında da görüldü (128). Bu sebeple Ab-

---

(122) el-İtkan,II/179 ; el-Burhan,II/158 .
(123) el-Bürhan,II/158.
(124) et-Tefsiru ve'l-müfessirun,I/128.
(125) el-İtkan,II/179.
(126) et-Tefsiru ve'l-müfessirun,I/118.
(127) Ebû Hanife,s.95.
(128) Aynı eser s.96.

dullah b. Mes'ûd'un medresesinde yetişen tefsir talebesi fıkıh ilminde olduğu gibi tefsirde de r'ey ve kıyasa fazlasıyla önem verdiler. Netice itibariyle diyebiliriz ki Irak'ta r'ey ve kıyasın diğer ülkelere nazaran daha çok yayılmış olması bu ülkenin Abdullah b. Mes'ûd, Ömer ve Ali gibi kimselerin fikirlerini benimseyenlerle dolup taşmış olmasından ileri gelmektedir. Fakat, daha önce de temas edildiği gibi Abdullah b. Mes'ûd kıyas hususunda herkesin salâhiyetli olamıyacağını defalarca ashabına anlatmıştır.

3 — Irak tefsir medresesini diğerlerinden ayıran hususiyetler:

Abdullah b. Mes'ûd'un tesis etmiş olduğu tefsir medresesini diğerlerinden ayıran belli başlı vasıflardan biri onun r'ey ve kıyasa da önem vermiş olmasında tecelli ediyordu. Bu hususla ilgili olarak kâfi derecede bilgi verilmiş ve Abdullah'ın fıkh bilgisinden söz edilirken bu konu üzerinde de durulmuştu. Bununla beraber tefsir medreselerinin bazı müşterek tarafları da vardı. Meselâ tabiin devrinde bir kısım israiliyyat tefsir bilgileri arasında yer almaya başladı.

Tabiinin bu hususta fazla bir hassasiyet göstermeden hareket etmeleri de israiliyyatın artmasına sebep olmuştu. Ehli kitabın müslüman olanlarından Abdullah b. Selâm, Vehb b. Münebbih (Ö. 114/732) ve İbn Cüreyc (Ö. 150/767) gibilerden (129) israiliyyatla ilgili müteaddit rivayetler benimsenerek aktarıldı. Ayrıca tabiin devri tefsiri, bütün medreselerde telâkki ve rivayet karakterini muhafaza etti. Buna göre her şehir bağlı bulunduğu kimseden rivayetlerde bulunuyor ve bu yolda taassub gösteriyordu. Böylece Iraklılar, Abdullah b. Mes'ûd'dan, Mekkeliler Abdullah b. Abbas'dan, Medineliler de Übey b. Ka'b'den elde ettikleri rivayetler etrafında toplanmışlardı. Herhalde bu durum karşısında bir medresenin diğeriyle tam olarak bir imtizacını düşünmek yersiz olur.

4 — İbn Mes'ûd'un tefsir öğretimindeki usûlü :

Hz. Peygamber'in ashabı Kur'anın ezberiyle birlikte, ezberledikleri ayetlerin mucibince amel edip tatbikat yönünden başarılı olmadıkça diğer ayetlere geçmezlerdi. Bu hal bir kısım tabiinde de aynı şekilde görülmüştür. Bu bakımdan tefsir ilmindeki öğrenim ve öğretim bir zamanla mukayyed değildi. Abdullah'ın ileri gelen talebesinden Mesruk, «Abdullah bize önce bir sûreyi okur daha sonra da bu sûreden bahsederek bütün gün onu tefsir ederdi» demektedir (130). Şu halde Abdullah b. Mes'ûd etrafına topla-

---

(129) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/130.

(130) Mukaddimetân, s.193.

Abdullah b. Mes'ûd, bilhassa takrir metoduna göre ders verirken meclisinde

nan ashabına, o zaman henüz doğmamış olan nahv ilminden, ayetlerle ilgili fıkhî hükümlerden, esbabı nüzülden, nasih ve mensuhdan da bahsediyordu.

Elde mevcut kayıtlara bakılacak olursa Abdullah b. Mes'udûn bazan bir cemaatle öğretim yaptığı gibi bazan da (temas edildiği gibi) yalnız bir kişiyle öğretim yaptığı görülür. Meselâ Arap olmayan birine ان شجرة الزقوم طعام الأثيم - Şübhesiz o zakkum ağacı, günaha düşkün olanın yemeğidir -ayetini (131) okuturken bu dile yabancı bulunan o kimse bir türlü الأثيم lafzını telaffuz edemiyordu. Abdullah sonunda « طعام الفاجر demeyi de beceremezmisin» dedi (132). Bu örnek kıraat ilmiyle alâkalı olduğu gibi tefsir ilmiyle de alâkalıdır. Şunu da burada belirtmek isteriz ki Abdullah b. Mes'ûd, talebeleri arasında hiçbir suretle ayırım yapmamıştır. Zaten yapması da düşünülemezdi. Çünkü bütün ilimler talebesine karışık olarak veriliyordu. Bir ayet ele alındığı zaman o ayetin, meselâ nüzül sebebinden, bilinmeyen bazı müfredâtından, akaitle ilgili kısımlarından, nasih ve mensuhundan aynı anda bahsediliyordu. Fıkhî hükümler de bunlar arasında daima yerini alırdı. Bu sebeple meselâ Alkame'yi, tefsir ilminde başarılı gördüğümüz gibi kıraat ve fıkh ilimlerinde de başarılı görüyoruz. Şu halde Abdullah'a gelen bir talebe ondaki ilimlerin hepsinden nasibini almak isterdi.

C — İBN MES'ÛD'UN TEFSİRDEKİ METODU :

1- Nakle dayanan tefsir (et-Tefsiru bi'l-me'sur) :

Nakle dayanan tefsir,Kur'anın yine Kur'anla, Hz. Peygamberden gelen tefsir rivayetleriyle, sahabe ve tabiinden varid olan tefsirle ilgili nakiller vasıtasiyle vuzuha kavuşturulması demektir. Görüldüğü gibi burada tabiin rivayetlerini de zikretmiş bulunuyoruz. Çünkü, M. Hüseyn ez-Zehebî'nin de dediği gibi (133) rivayet esasına dayanan müteaddit tefsirler, yalnız Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlerle sahabeden gelen rivayetlere inhisar ettirilmiş değildir Bu nevi tefsirler de tabiinden gelen rivayetlere de yer ve-

---

bulunanlara dikkat ederdi. Eğer konuşmalarını noteden biri olduğunu görürse o zaman, daha önce üzerine bir şeyler yazılmış bir sahife getirir ve yazıları sildikten sonra o kimseye verirdi. (Dr. Nasıru'd-dîn el-esed, مصادر الشعر الجاهلي وقيمتها التاريخية Mısır, 1966, s. 100).

(131) ed-Duhan sûresi,43,44.

(132) Kitabü'l-asâr,s.44; Mükaddimetân;s.230;İbnü'l-Arabî, Ahkamü'l-Kur'an, IV/1679-1680.

(133) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/152.

rilmiştir. Taberî tefsirini bu hususta bir örnek olarak alabiliriz (134).

Kur'anın nüzûluna şahid olmuş bir sahabeden gelen tefsir rivayeti merfu hükmündedir (135). Fakat İbnü's-Salah ve en-Nevevî ile daha başka birtakım ilim adamları bu manâyı takyid ederek, sahabeden gelen ve kendi fikirlerine göre söylenmiş olduğu düşünülemiyen rivayetlerle esbab-ı nûzüle hasretmişlerdir (136). Bu hususla ilgili olarak İbnü's-Salâh ما قيل من أن تفسير الصحابي حديث مسند فانما ذلك في تفسير يتعلق بسبب نزول آية يخبره الصحابي diyerek (137) mutlak bir manayı kayıtlar. es-Sûyutı de aynı kanaattedir (138). Netice itibariyle diyebiliriz ki, eğer sahabeden gelen tefsir rivayetleri re'y ile söylenemiyecek şeylerle ayetlerin nüzûl sebebine müteallik ise bu rivayetler merfu hükmündedir. Fakat sahabenin kendi fikrine göre söylemiş olabileceği varitse, o söz Hz. Peygamber'e isnat edilmedikçe mevkuf olarak mutalaa edilir. Merfu hükmünde olan bir rivayetin reddi cihetine gidilemez. Müfessirlerin bu rivayeti mutlaka nazarı itibara almaları lazımdır. Mevkuf olan haberlerde ise değişik şekilde fikirler serdedilebilir.

Nakle dayanan tefsirin rivayet ve tedvin olmak üzere iki devir geçirdiğini kabul etmemiz gerekir (139). Rivayet devrinde ilk olarak Hz. Peygamber'in ashaba, manasını bilmedikleri bazı ayetleri tefsir ve izah ettiğini görüyoruz. Daha sonra ise sahabeden bazıları, Kur'an tefsirinde Hz. Peygamberden gelen rivayetlerden veya yalnız kendi fikir ve görüşünden bahsetmeye başlamıştı (140). Bundan sonra tabiinden bazılarının Kur'an tefsirine teşebbüs ettiklerini müşâhede ediyoruz. Bu nevi bir harekette bulunanlar Hz. Peygamberden elde ettikleri rivayetlere, kendi fikir ve görüşlerini de ilâve ediyorlardı (141). Tabiinden sonra gelenler ise Hz. Peygamberden nakledilen rivayetlere, tabiinin rivayetleriyle kendi fikir ve görüşlerini de ilâve etmişler, böylece tefsir bir nesilden diğer bir nesle biraz daha kabarık olarak teslim edilmeye başlamıştı. Rivayet devrinin kapanmasıyla tedvin devri gelmiş bulunuyordu. Tedvin edilen ilk tefsir nakle dayanan tefsir olmuştu (142). Bu vakte kadar tefsir, muntazam bir şekil almış değildi. Çünkü hadisin bir

---

(134) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/152.

(135) Aynı eser s. 94.

(136) Aynı eser s. 94; Ulûmü'l-Hadis, s. 45; es-Süyûtı, تدريب الراوي في شرح تقريب النواوي Mısır 1959, s. 115-116.

(137) Ulümü' l-Hadis, s. 45.

(138) Tedribu'r-ravî, s. 115-116.

(139) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/152.

(140) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/135.

(141) Aynı yer.

(142) Aynı yer.

kısmı olarak mütalâa ediliyordu. Bundan sonra tefsir hadisten ayrılarak müstakil bir hale geldi. Bu yolda yapılmış ilk tefsir Ali b. Ebi Talha'nın (Ö. 143/760) İbn Abbas'tan rivayet ettiği tefsir nüshasıdır (143).

Şu halde nakle dayanan tefsir, Kur'anın Kur'anla, Kur'anın sünnet ve sahabeye isnat olunan mevkuf rivayetlerle, tabiinden gelen rivayetler vasıtasıyle tefsirine şamil bulunmaktadır ki, biraz önce temas etmiştik. Bunlardan Kur'anın Kur'anla veya Kur'anın sünnetle tefsirinin makbul olduğunda hiçbir ihtilaf yoktur. Fakat sahabeden ve tabiinden gelen rivayetlerle yapılan tefsirin bazı zayıf tarafları olduğunu da söylememiz gerekir. Bu zafiyetin müteaddit sebepleri vardır. Bunlar arasında, isnatların hazfi, bazı israiliyyatın ve uydurulmuş şeylerin tefsir bilgileri arasına girmiş olması da yer almaktadır (144).

İsnatların hazfedilmesindeki belli başlı sebep, sahabenin rivayetlerinde senetlerin bulunmamasından ileri gelmektedir. Meselâ bir sahabî diğerine bir hadisten bahsettiği zaman ikincisi onun isnadından sual etmezdi. Zira sahabenin hepsi de adildiler. Bazılarının, duydukları bir hadis için şahid istemesi itimatsızlıktan değil, daha çok mutmein olmak arzusundan ileri gelmekteydi (145). Bunun bariz bir örneğini Hz. Ömer ile Übey arasında cereyan eden hadisede daha iyi görüyoruz. Übey b. Ka'b, Hz. Ömer'e bir hadis rivayet etmişti. Ömer, delil getirilmesini istedi. Übeyy dışarıya çıkınca Ensardan bazılarıyla karşılaşıp onlara durumu anlattı. Onlar, «Biz bu hadisi Hz. Peygamberden işittik,» deyince Ömer, Übey b. Ka'b'e «Ben sana inanmamış değilim. Fakat daha çok mutmein olmak istedim» dedi (146).

Tabiin devrinde ise hissedilir bir şekilde yalancılık artmış olduğundan bir hadisin kabul edilmesi senedinin subutuna ve ravilerinin adaletli olmalarına bağlı idi (147). İbn Sirin (Ö. 110/728) bu hususta «İsnatdan hiç kimse sormazdı. Fakat birçok fitneler zuhur edince rivayet ettiğiniz kimseleri zikredin dediler» diyerek isnadın zikredilmesinin neden lüzumlu kılındığına işaret etmiştir (148). Tabiin devrinde bu hal böylece devam etti. Daha sonra meydana getirilen tefsirlerde ise, Hz. Peygamber'in, sahabe ve tabiinin söylediklerinin biraraya getirilmiş olduğunu görüyoruz (149). İsnatların hazfedilerek ravilerin isimlerine temas edilmemesi de tabiin devrinden sonra başgöstermiştir.

---

(143) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/154.
(144) Aynı eser s. 157.
(145) Aynı eser s. 201.
(146) Aynı eser s. 201.
(147) Aynı yer.
(148) Aynı yer.
(149) Aynı eser s. 202.

İkinci zafiyet sebebi olan israiliyyata gelince biraz ilerde bu kısım üzerinde duracağımızdan burada ondan bahsetmiyeceğiz.

Nakle dayanan tefsirde vukua gelen zafiyetten üçüncüsü, bazı aslı olmayan haberlerin tefsir bilgisi arasına karışmış olmasıdır. İlmi ifadesiyle vad', tefsirde hadisle beraber doğmuştur. Zira ilk zamanlar her ikisi de beraber bulunuyordu. Eğer ilk vad'ın tarihini tesbit etmek gerekirse bu tarihin (41). H. yılı olduğunu ileri sürebiliriz (150). Müslümanların siyasi yönden bazı ihtilaflara düşerek gruplara ayrılmaları bu vad'ın ilk amili olarak mütalaa edilebilir. Bir tarafta Ali taraftarı Şia, diğer yönde ona karşı koymak isteyen Hariciler, ve nihayet her iki fırkanın da karşısında mu'tedil bir şekilde kitap ve sünnetden ayrılmayan büyük bir çoğunluk, birbirlerine bazı bakımlardan zıt yollar üzerinde bulunuyorlardı. Şia bu ayrılık sebebiyle Hz. Peygamber'e ve Ali'ye onlardan nakledilmeyen birçok sözleri isnat etmiş ve bu yönden kendi görüşlerini takviye cihetine gitmişti. Hariciler de aynı büyük hatayı işlemişler ve ortaya attıkları asılsız rivayetlerin revacı için de ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. İbn Abbas ve Ali'den mervi olduğu söylenen birçok yalan rivayetler de bunlar tarafından uyduruldu.

a) Kur'an ile tefsir :

Abdullah b. Mes'ûd'un ilk tefsir kaynağı Kur'andır. Abdullah, her hangi bir meseleyi Kur'an vasıtasıyla halledemediği zaman Hz. Peygamber'in sünnetine muracaat eder, orada da bulamadığı takdirde kendi re'y ve ictihadına göre o meselenin tahlili cihetine giderdi. Şu halde Abdullah, ilk olarak Kur'anın Kur'an ile tefsir edilmesi yolunu tercih ediyordu. Çünkü bu usül, tefsirde takip edilmesi gereken en güzel ve ilk yoldu. İlim adamlarının kanaatleri de bu merkezdedir (151). Tefsirin kaynaklarından bahsederken bu hususla ilgili bazı misâller vermiştik.

b) Sünnet ile tefsir :

Abdullah b. Mes'ûd'un tefsir kaynaklarından ikincisi Hz. Peygamber'in sünnetidir. Şimdi bu hususla ilgili birkaç misâl vererek konuyu aydınlatmaya çalışalım. Daha önce de temas edildiği gibi Abdullah, المغضوب عليهم ve الضالين terkiplerini yahudi ve hristiyanlarla, yani onlara şamil olduğunu söyleyerek izah etmişti (152). Hz. Peygamber'in tefsirinden örnekler verirken orada zikredilen bir hadisde mağdubun aleyhim'den yahudilerin, dallin'den de hristiyanların muradedildiğini öğrenmiştik. Hz. Peygamber'in o hadisi

(150) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/158.

(151) Tefsiru İbn Kesir, I/3; el-Bürhan, II/175.

(152) Tefsiru't-Taberî, I/83.

müvacehesinde Abdullah'ın da mezkûr iki terkibi hristiyan ve yahudilerle izah etmesi doğrudan doğruya sünnete dayanan bir tefsirdir. Aynı şekilde Abdullah ان قرآن الفجر كان مشهودا - Çünkü sabah namazı şahitlidir - ayetini (153) izah ederken gündüz meleklerinin inip gece meleklerinin çıktığına temas etmiştir (154). Fakat Ebû Hüreyre'den rivayet edilen تشهده ملائكة الليل و ملائكة النهار hadisine (155) bakılacak olursa Abdullah'ın yukardaki tefsirini Hz. Peygamber'in bu hadisinden almış olduğu anlaşılır. Bir başka örnek olarak Abdullah b. Mes'ûd şu ayetin (156) قالوا ياذا القرنين ان يأجوج و مأجوج مفسدون في الأرض فهل نجعل لك خرجا على أن تجعل بيننا بينهم سدا - Onlar dediler ki: «Zülkarneyn, hakikat, Ye'cuc ve Me'cüc (bu) yerde fesat çıkaran (kabile) lerdir. Bizimle onların arasına bir sed yapman üzerine sana bir vergi verelim mi?» tefsirinden bahsederken Ye'cuc ve Me'cuc'un çokluğundan ve garip bir şekilde türeyeceğinden şaşar ve «Onlardan her birinin sulbünden bin erkek doğmadıkça ölmeyecekler» derdi (157). Abdullah b. Mes'ûd bu tefsirini de Hz. Peygamber'in . لايموت رجل منهم حتى يولد لصلبه ألف رجل hadisinden (158) almış bulunmaktadır.

c) İsrailiyyat ile tefsir :

اسرائيليات lafzı bir dereceye kadar tefsirin yahudi kültürüyle ilgili kısmına delâlet ediyorsa da biz bu kelime ile daha geniş manalar kasdediyor ve hristiyan, yahudi kültürleriyle, tefsirin bu kültürlerle ne dereceye kadar müteessir olduğu hususuna delâletini istiyoruz.

Burada bütün hristiyan ve yahudi kültürü ile onlarla alâkalı olan haberlere «İsrailiyyet» denilmesi ilmi tabiriyle «Tağlib» den, yanî yahudi tarafının hristiyanlar üzerine tercihinden ileri gelmektedir. Çünkü yahudilerden yapılan nakıl hristiyanlardan gelene nisbetle daha çoktur. Ayrıca yahudi kaynaklı haberler daha meşhurdur. Yahudilerin, müslümanlarla geniş ölçüde ihtilat etmiş olmalarının da bunda büyük tesiri olmuştur. Hristiyan ve yahudi kültürünün tefsirde tesirli oluşunun bir sebebi de bizzat Kur'anın, bu kavimlerin kitapları olan Tevrat ve İncilden de bahsetmiş olmasından doğmaktadır. Meselâ انا أنزلنا التوراة فيها هدى و نور - Şüphesiz ki Tevratı biz indirdik ki Onda bir hidayet, bir nur vardır. - ayetinde (159). tevrattan bah-

(153) el-İsra sûresi 78.
(154) Tefsiru't-Taberî, XV/140.
(155) el-Müsned, II/474; Tefsiru't-Taberî, XV/139.
(156) el-Kehf sûresi 94
(157) Tefsiru't-Taberî, XVI/22.
(158) Aynı yer.
(159) el- Maide sûresi 44.

sedilmiştir. ثم قفينا على آثارهم برسلنا و قفينا بعيسى بن مريم و آتيناه الانجيل - Sonra bunların izleri üzerinde, ardı ardınca peygamberlerimizi yolladık. Arkalarından da Meryem oğlu İsayı gönderdik. Ona İncili verdik. - ayetinde (160) ise İncilden bahsedilmektedir. Bunlardan başka bu nevi müteaddit ayetler vardır.

Tevrat ve İncile bakıldığı zaman bu iki kitabın da Kur'anın ihtiva ettiği bazı meselelere ve ahkâma temas ettiği görülür. Fakat bu kitaplardan alınacak her hükmün tahrif edilmiş olduğuna ihtimal nazariyle bakmak lazımdır. Tefsire İsrailiyyatın girmesindeki belli başlı sebep de bu idi. İlk israiliyyatın tefsire giriş tarihi ise sahabe devrinde olmuştur (161). Bilindiği gibi Kur'an müteaddit meselelerde icaza kaçan bir üslüpla varit olmuştur. Halbuki Tevrat veya İncil bazı hadiseleri biraz daha mufassal olarak anlatmıştır. Bu sebeple, Kur'anın üzerinde fazlaca durmadığı bir hususu ashab sorup öğrenmek arzusunda idiler. Bunu soracakları kimseler de ehli kitaptan müslüman olanlar idi. Ashab her bilmediklerini ehli kitaptan sormazlardı. Onların her söylediklerini de asla gelişi güzel alarak kabullenmezlerdi. Bilhassa ahkâma müteallık meselelerde ehli kitabın fikrine muracaat ettikleri hemen hemen vaki değildi (162). Aynı şekilde Hz. Peygamberden herhangi bir ayetle ilgili olarak gelen bir izah veya tefsir için ehli kitaba muracaat etmek luzumunu asla hissetmemişlerdi. Bunlardan başka öğrenilmesi kendileri için bir faide sağlamıyan şeyleri de sormak adetleri değildi. Meselâ ehli kehf'in köpeğinin hangi renkte olduğu, Hz. Nuh'un gemisinin uzunluğu ve benzeri şeyler. Ehli kitabın söyledikleri eğer ahkâmı şer'iyyeye herhangi bir yönden muhalefet arzediyorsa o şey üzerinde düşünmezlerdi. Bazı zamanlarda da onların söylediklerini tashih eder ve doğrusunu öğreterek onların hatalarını kendilerine açıkça anlatırlardı. Meselâ Hz. Peygamber, her cuma günü mukaddes bir vaktin bulunduğunu ve o vakitte ibadet ve taatla uğraşan bir kimsenin dua ve ibadetinin makbul olduğunu bildiren bir hadis söylemişdir (163) Ebû Hüreyre bu saatin hangi saat olduğunu Ka'bden sormuştu. Ka'b bu saatin senede yalnız bir cumada olduğunu söyledi. Fakat Ebû Hüreyre itiraz etti ve Ka'b'ın yanılmış olduğunu beyan etti. Ka'b Ebû Hüreyre'nin bu itirazı üzerine Tevrata muracaat etmiş ve hatasını anlamıştı. Çünkü Ebû Hüreyrenin dediğinin aynını Tevratta bulmuştu (164). Şu kadarı varki Hz. Peygamber'in, İsrail oğullarından her türlü naklin yapılmasını caiz gören hadisi (165) ile, ehli kitabı ne tasdik ve ne de tekzib edin.

(160) el-Hadid sûresi 27.
(161) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/169.
(162) Aynı yer.
(163) el-Buharî, I/224. (Kitabü'l-Cum'a)
(164) İrşadü's-Sârî,II/190.
(165) el-Müsned,II/159,202,214,474,502 ; III/12,46,56.

Allaha ve bize gönderilene inandık deyin ayetinin mealini de ihtiva eden hadisi (166) arasında bir tenakuz yoktur. Çünkü Hz. Peygamber İsrail oğullarından aktarılacak her şeyin mutlaka doğru olmasını isterdi. Cabir b. Abdillah'ın bir hadisinde ise Ömer'in ehli kitaptan elde ettiği bir yazıyı Rasûlüllah'a okuduğu, Hz. Peygamber'in buna öfkelendiği ve ehli kitaba hiçbir şey sorulmaması hususunda emir verdiği rivayet olunmaktadır (167). Bu hadisle de İsrail oğullarından naklin mutlak surette caiz olduğunu ifade eder gibi görünen hadis arasında bir ayrılık göze çarpmaz. Çünkü Hz. Peygamber'in bu davranışı ahkamı şer'iyyenin henüz istikrar bulmasından önce vuku bulmuştu. Belki bir fitne ve yanlış anlamalar vaki olabilir diye mani olmuş bulunan Hz. Peygamber, daha sonra bu hükmün takyidi cihetine gitmiştir.

Tabiin devrinde ise İsrailiyyata daha çok yer verildi. Bu sebeple de tefsire bu nevi haberlerden birçokları karıştı (168).

Bu kısa izahtan sonra diyebiliriz ki Abdullah b. Mes'ûd İsrailiyyatla ilgili haberlere fazla ehemmiyet veren bir sahabi olarak tanınmış değildir. Duyduğu bir kısım israiliyyatı anlattıktan sonra onu Hz. Peygamberden duyduğunu bizzat kendisi söylemiştir. Meselâ بينما رجل فيمن كان قبلكم في مملكته فتفكر فعلم . . . diyerek başlıyan konuşmasında (169) israiliyyattan bir hadiseyi nakleden Abdullah b. Mes'ûd, konuşmasının sonunda لو كنت بر مياة مصر لاريتكم قبورهما بالنعت الذى نعت لنا رسول الله صلي الله عليه و سلم diyerek bu olayı Hz. Peygamberden duyduğunu açıkça ifade etmektedir (170).

2 — Akla dayanan tefsir (Re'y tefsiri) :

Bu hususta Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen rivayetlere temas etmeden önce akla dayanan, yani re'y ile Kur'an tefsiri hakkında ilim adamlarının ihtilaflarına kısaca temas etmek isterim. الرأي kelimesinin müteaddit manalarından birkaçı da i'tikat, ictihad ve kıyastır. Meselâ kıyasla tanınmış ilim adamları için ashabu'r - re'y denilir ki «kıyas sahipleri» demektir. Bizim burada üzerinde bulunduğumuz re'y'den maksat ictihatdır. Şu halde biz, ictihad ile yapılacak tefsirden bahsedeceğiz. Bu demek oluyor ki re'y ile tefsir, Arap dilini yakından tanıdıktan ve Kur'anın nasih ve mensuhuna vakıf olup, esba-bı nüzûl ve daha başka, bir müfessirin muhtaç olduğu bilgi-

---

(166) el-Buharî,VIII/160.
(167) el- Müsned,III/387.
(168) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/175.
(169) el-Müsned, I/451.
(170) Aynı yer.

yi elde ettikten sonra Kur'anı ictihad ile tefsir etmektir. İşte bu nevi bir tefsir ilim adamları arasında varılan ihtilaf neticesi iki ayrı görüş kazanmıştır. Bunlardan birincisi ne suretle olursa olsun Kur'anın ictihad ile tefsir edilemiyeceği merkezindedir. Bu zümre Kur'anın tefsirinde Hz. Peygamberden, Kur'anın nüzûluna şahid olmuş ashabdan gelen rivayetlere itimat edilmesinin zaruri olduğunu söylemiştir (171). Bu hususta ashabdan rivayet eden tabiin sözlerinin de muteber olacağı ilâve edilmektedir (172). Bu zümre, kendi görüşlerini müteaddit delillerle isbata çalışıyorlar. Meselâ, ولا تقف ما ليس لك به علم ان السمع و البصر و الفواد كل أولئك كان عنه مسؤولا - Senin için hakkında bir bilgi hasıl olmayan şey'in ardına düşme. Çünkü kulak, göz, kalb, bunların hepsi bundan mes'uldur - ayeti (173) onların ilk delilidir. Bundan başka بالبينات والزبر و أنزلنا اليك الذكر لتبين للناس مانزل اليهم و لعلهم يتفكرون - (O peygamberler) apaçık burhanlarla (mu'cizelerle) ve kitaplarla (gönderildiler. Habibim) biz sana da Kur'anı indirdik. Taki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın ve taki onlar da iyice fikirlerini kullansınlar. - ayeti gereğince (174), diyorlar, Kur'anın beyan edilme işini Allah bizzat Hz. Peygamber'e tevdi etmiş bulunuyor. Bu sebeple başkalarının onu tefsir etme teşebbüsünde bulunmaları mümkün değildir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in من قال في القرآن برأيه فأصاب فقد أخطأ hadisi de (175) delilleri arasında yer almaktadır. Fakat bu zümrenin getirdikleri bütün deliller, bir müfessirde bulunması gereken bütün şartların tahakkukundan sonra re'y ile tefsirin caiz olduğunu söyleyenler tarafından teker teker ele alınarak cevaplandırılmıştır. Meselâ beyan ayeti için, «Evet, Kur'anın tefsir işi Hz. Peygamber'e verilmiştir. Fakat Hz. Peygamber vefat etmiş ve birçok şeyleri de beyan etmemiştir. Kendisinden beyanı duyulan şeylerde kimsenin hakkı yoktur. Fakat beyanı yapılmamış hususlarda fikri çalışmalar yapılabilir» diyorlar. Bu zümre yukardaki hadisi de, manası ancak nakille bilinebilecek şeylerde ictihad yapanlara hamletmişlerdir. Bundan başka ashab ve tabiinden birçoklarının Kur'an tefsirinden kaçındıklarını da ileri sürerek re'y ile Kur'an tefsirinin mümkün olmadığını beyan etmektedirler. Meselâ Ebû Bekr bu hususta أي سماء تظلني و اي أرض تقلني و اين اذهب و كيف اصنع اذا قلت في حرف من كتاب الله بغير ما اراد تبارك و تعالي demektedir (176). Keza Said b. Müseyyeb (Ö. 94/712) halâl ve harama müteallık bir şeyden sorulduğu zaman cevap verir, fakat

(171) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/256.
(172) Aynı yer.
(173) el-İsra sûresi 36.
(174) en-Nahl sûresi 44.
(175) Muhammed b. İsâ, صحيح الترمذي Mısır 1934; XI/68; el-Bürhan, II/161.
(176) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/260; el-Bürhan, II/162.

Kur'an tefsirinden sorulunca sanki duymamış gibi davranırdı (177). eş-Şa'bî ise «Ölünceye kadar üç şey hakkında konuşmayacağım, Kur'an, ruh ve re'y» demektedir (178). el-Asmaî'ye (Ö. 216/831) tefsirden bir şey sorulduğu zaman «Arap şu kelimeyi şu manada, şunu da bu manada kullanır. Ben, Kur'an ve hadiste bunlardan ne muradedildiğini bilmiyorum» derdi (179). Bütün bunlar re'y ile tefsire karşı olanların getirdikleri delillerdir. Karşı taraf ise gerek sahabenin ve gerekse bazı tabiinin Kur'an tefsirinden kaçınmasını takva ile hareket etmiş olmalarına bağlamıştır. Bu zümre de re'y ile tefsirin caiz olduğunu müteaddit delillerle isbata çalışmaktadır. Meselâ, diyorlar, افلا يدبرون القرآن ام علي قلوب اقفالها - (Öyle olmasa) Kur'anı iyiden iyi anla (yıp hakkı tanı) mazlar mı? Daha doğrusu onların kalbleri üzerinde (kat kat) kilitler vardır. - ayeti (180) bizim lehimizde en büyük delildir. Zira Allah bütün mü'minleri Kur'an üzerinde tefekküre davet etmektedir. Bu ise re'y ile tefsir yoluna gidilebileceğinin en bariz delillerinden biri olmalıdır. Bununla beraber و اذ جاءهم امر من الامن او الخوف أذاعوا به ولو ردوه الي الرسول و الي اولى الأمر منهم لعلمه الذين يستنبطونه منهم و لولا فضل الله عليكم و رحمته لاتبعتم الشيطان الا قليلا - Onlara eminlik veya korku haberi geldiği zaman onu yayıverirler. Halbuki bunu peygamber'e ve onlardan (mü'minlerden) emir sahiplerine döndürmüş (onlara muracaat etmiş) olsalardı o (haberi) arayıp yayanlar bunu onlardan öğrenirlerdi. Allah'ın üzerinizdeki lutfu inâyeti ve esirgemesi olmasaydı, birazınız müstesna olmak üzere, muhakkak ki, şeytana uymuş gitmiştiniz -ayeti (181) bizim görüşümüzü desteklemektedir. Çünkü ayette, bazı şeylerin Kur'an'dan istinbat edileceğine dair işaret vardır. Bu da ictihadın cevazı demektir. Ayrıca, eğer re'y ile tefsir caiz olmamış olsaydı kıyas da caiz olmaz ve böylece birçok ahkam muattal kalırdı.

Biz de re'y ile Kur'an tefsirinin caiz olacağı kanaatindeyiz. Yukarda kısaca delillerine temas ettiğimiz iki zümre arasındaki ihtilaf ise lafzidir. Çünkü re'y ile tefsirin caiz olmadığını söyleyenler bu hususta salâhiyet sahibi olmayanları kasdetmektedirler. Re'y ile tefsirin mümkün olmadığını ileri sürenlerin ortaya koymuş oldukları şartlar ele alınacak olursa iki zümre arasındaki ihtilafın hakiki olmadığı anlaşılır. ez-Zerkeşî de Hz. Peygamber'in Abdullah b. Abbas hakkındaki اللهم فقهه في الدين و علمه التأويل duasını ele ala-

---

(177) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/260; el-Bürhan, II/162.
(178) Aynı yerler.
(179) et-Tefsiru vel-müfessirun, I/260.
(180) Muhammed sûresi 24.
(181) en-Nisâ sûresi 83.

rak sarahaten olmasa bile zımnen re'y tefsirinin caiz olacağına işaret eder (182) ve daha sonra da bir kısım ilim adamlarının bu husustaki görüşlerini ele alır (183).

Netice itibariyle, re'y ile Kur'an tefsirine girişmek istiyen kimsede aranan şartlar bulunacak olursa o kimsenin ictihadına dayanarak Kur'an'ı tefsir etmesi caizdir. Aksi halde caiz olmaz.

Yukarda caiz olup olmayacağı hususunda üzerinde durduğumuz akla dayanan, yani re'y tefsiri, ilk olarak şahısların kendi anlayışlarına dayanarak giriştikleri bazı basit çalışmalarla başlamıştı. Bu basit çalışmalarda bazı fikirler diğerine tercih ediliyor ve akla dayanan bir tefsir harekctinde bulunuluyordu. Zamanla bu şahsi gayretler gelişerek büyümeye başladı. Bu gelişmede ilimler ve muhtelif görüşlerle birlikte değişik inançların da geniş ölçüde tesiri oluyordu. Hocam Muhammed Hüseyn ez- Zehebî'nin de ifade ettiği gibi (184) fıkh ilmindeki ihtilaflar gelişmiş, kelâm meseleleri almış yürümüş, çeşitli islam fırkaları kendi mezheplerini yaymak için harekete geçmiş bulunuyordu. Bununla beraber tercüme edilen eserlerin ihtiva ettiği fikirlerin bazıları da tefsir ilmine tutunmaya başladı. Bütün bu gelişmeler karşısında aklî tefsir yavaş yavaş nakle dayanan tefsire nazaran bir galibiyet elde etmeye başladı. Yazılan eserlerde aklî tefsire daha çok yer veriliyordu. Böylece tefsir sahasında meydana getirilen eserlerde ilmî ıstılahlara, akide ve inançların karıştığı ibarelere raslanmaya başlandı. Hatta diyebiliriz ki, her hangi bir ilimde şöhret yapmış kimsenin meydana getirdiği tefsir, şöhret kazandığı ilmin ıstılahı ve o ilimle ilgili şeylerle dolup taşıyordu. Eğer müfessir nahv ilminde bir şöhrete haiz ise meydana getirdiği tefsir daha çok navh ilmine yer veriyordu. Meselâ tanınmış filolog ez-Zeccac (Ö. 311/923) gibi. Şayet müfessir fıkh ilminde daha büyük bir kudrete sahipse onun tefsiri de fıkh ilmine daha çok yer vermekteydi. Büyük Hanefi bilgini el-Cassas (Ö. 370/980) bu hususta bir örnek olarak gösterilir ve diğer ilimler de bunlara kıyas edilebilir. Mu'tezilî görüşlü bir kimsenin yaptığı tefsir de daha çok kendi görüş ve anlayışına göre oluyordu. Eseri de i'tizâli fikirlerle tec'hiz ediliyordu. Tasavvufla uğraşanların tefsirleri de artık bu sahanın pek fazla dışına çıkamadan yapılıyordu diyebiliyoruz.

Şimdi Abdullah b. Mes'ûd'un tefsirinden bazı örnekler verelim.

(el-Fatiha 3) مالك يوم الدين -Din gününün (tek) sahibi - Abdullah b.

---

(182) el-Bürhan, II/161.
(183) Aynı eser, s. 161-164.
(184) et-Tefsiru ve'l-müfessirun, I/146.

Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas bu terkibi «Hesap günü» diye tefsir etmişlerdir (185).

(el-Fatiha 5) اهدنا الصراط المستقيم - Bizi doğru yola ilet - Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas buradaki sırati müstekimden maksadın İslâm olduğunu söylemişlerdir (186). Bir başka rivayette ise İbn Abbas es-sıratü'l-müstekim'i lüğavî manasiyle الطريق olarak ifade etmiştir (187).

(el-Bakara 3) الذين يؤمنون بالغيب - O takva sahipleri ki onlar gaybe inanırlar - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetde mevzubahis olan ve gaybe inandıkları bildirilen kimselerin Araplardan iman edenler olduğunu söylemiştir (188).

(el-Bakara 4) والذين يؤمنون بما أنزل اليك وما أنزل من قبلك وبالآخرة هم يوقنون - (O takva sahipleri ki Habibim) Onlar sana indirilene de, senden evvel indirilenlere de inanırlar. Ahirete ise onlar şüphesiz bir bilgi ve inan beslerler- Abdullah b. Mes'ûd bu ayetle ehli kitabtan mü'min olanların kasdedildiğini beyan etmiştir (189). İbn Abbas da aynı kanaate sahiptir (190).

(el-Bakara 5) أولئك على هدى من ربهم و أولئك هم المفلحون -İşte onlar Rablerinden (gelen) hidayetin tam üzerindedirler. Asıl muratlarına kavuşanlar da işte onlar - Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas bu ayetle yukarda zikredilen iki zümrenin de kasdedilmiş olduğunu ileri sürmüşlerdir (191).

(el-Bakara 8) ومن الناس من يقول آمنا بالله و باليوم الآخر وما هم بمؤمنين -İnsanlardan öyle kimseler vardır ki kendileri iman etmiş olmadıkları halde Allah'a ve ahiret gününe inandık derler. Halbuki onlar inanıcı (insan)lar değildir- Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'a göre bu ayetde mevzu bahis olanlar münâfıklardır (192).

(el- Bakara 11) : و اذا قيل لهم لاتفسدوا في الأرض قالوا انما نحن مصلحون -Kendilerine yer (yüzün) de fesat yapmayın denildiği zaman biz ancak ıslah edicileriz derler - Abdullah ve İbn Abbas bu vasfa sahip kimselerin münâfıklar olduğunu beyan etmişlerdir (193).

---

(185) Tefsiru't-Taberî, I/68.
(186) Aynı yer.
(187) Aynı eser s. 75.
(188) Aynı eser s. 102.
(189) Aynı yer.
(190) Aynı yer.
(191) Aynı eser s. 106.
(192) Aynı eser s. 116.
(193) Aynı eser s. 125.

(el-Bakara 14) و اذا خلوا الي شياطينهم قالوا انا معكم انما نحن مستهزؤن -Şeytanlariyle yalnızca (baş başa) kalınca ise emin olun, biz sizinle beraberiz. Biz ancak istihza edicileriz, derler-İbn Mes'ûd ve İbn Abbas ayetde zikredilen «Şeyatîn» kelimesinden münâfıkların azılı arkadaşlarının kasdedildiğini söylemişlerdir (194). Bundan başka bu kelimeyi, münâfıkların işbirliği yaptığı yahudiler ve müşriklerle izah edenler de olmuştur (195).

(el-Bakara 16) أولئك الذين اشتروا الضلالة بالهدي فما ربحت تجارتهم وما كانوا مهتدين -Onlar o kimselerdir ki doğru yolu bırakıp sapkınlığı (eğri yolu) satın almışlardır. Demek, alış verişleri onlara kazanç sağlamamış, onlar doğru yolu da bulamamışlardır - İbn Mes'ûd bu ayeti izah ederken «Sapıklığı alıp hidâyeti terkettiler» der (196). İbn Abbas ise «Küfürle imanı değiştiler» diyerek bir açıklama yapar (197).

(el-Bakara 18) صم بكم عمي فهم لا يرجعون -(Onlar) sağırlar, dilsizler, körlerdir. Artık (hakka) dönmezler. - Gerek İbn Abbas ve gerekse İbn Mes'ûd bu kimselerin hususi olarak İslama dönmiyeceklerini söylerler (198). Ayetin siyakından anlaşılan mana da budur. Zira o münâfıkların kalbleri mühürlenmiş, artık sağır, dilsiz, hakkı görmez bir hale gelmişlerdir. Bu sebeple İslama dönmeleri ümit edilemez.

(el-Bakara 22) فلا تجعلوا لله أندادا و انتم تعلمون -O halde, kendiniz bilip dururken (yaratılan o şeylerle) Allah'a eşler koşmayın. - İbn Mes'ûd ve İbn Abbas ayeti, «Bir kısım kimselere Allah'ın ma'siyeti yolunda itaat ederek onları Allah'a eş yapmayın» şeklinde anlamışlardır (199).

(el-Bakara 26) يضل به كثيرا ويهدي به كثيرا -Allah onunla bir çoğunu şaşırtır, yine onunla bir çoğunu yola getirir. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayette kullanılan idlâl ve hıdâyetin mü'minler ve münâfıklar için kullanılmış olduğu kanaatindedir (200). Fakat mü'min olan bir kimsenin tekrar hidâyete iletilmesi düşünülemiyeceğinden buradaki manâ, hidâyet üstüne hidâyet verecek ve nurlarını artıracak demek olur. Kur'an ve hadisde bu nevi isti'mal şekillerine raslanır (201).

---

(194) Tefsiru't-Taberî, I/130.
(195) Aynı yer.
(196) Aynı eser s. 137.
(197) Aynı yer.
(198) Aynı eser s. 147.
(199) Aynı eser s. 163.
(200) Aynı eser s. 181,
(201) Meselâ يا أيها الذين آمنوا آمنوا ayetinde olduğu gibi.

(el - Bakara 30) : و اذ قال ربك للملائكة اني جاعل في الأرض خليفة - Hani Rabbin meleklere «Muhakkak ben yer yüzünde (benim emirlerimi tebliğ ve infaza memur) bir halife (bir insan, âdem) yaratacağım» demişti. - Allah (C.C.), «Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım» buyurduğu zaman melekler ربنا وما يكون ذلك الخليفة demişlerdi (202). Allah da onlara bu halifenin zürriyetinden fesat çıkaranlar, cinayet işleyenler olacağını onlara bildirdi (203). Fakat diğer rivayetlere göre, meleklerin henüz insan hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadan onları kan dökmek ve fesat çıkarmakla tavsifleri hakikaten düşündürücü bir meseledir. Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen umum rivayetler gözönüne alınacak olursa Abdullah'a göre yeryüzünün ilk sakinlerinin insanlar olduğu anlaşılır. İbn Abbas'dan gelen bir rivayet Abdullah'ın bu görüşüne aykırı düşmektedir. Zira İbn Abbas yer yüzünün ilk sakinlerinin cinniler olduğunu beyan ettikten sonra (204) onların fesat çıkarıp kan döktüklerini, bunlara İblis'in gönderilip onları öldürdüğünü, daha sonra mağrur olarak hiç kimsenin yapmadığını yaptım demesi üzerine Allah'ın bazı meleklere yer yüzünde halife yaratacağını, meleklerin de cinnilere kıyasen «Orada bozgunculuk edecek, kanlar dökecek kimse mi yaratacaksın» demiş olduklarını anlatır (205).

(el - Bakara 30) : اني أعلم ما لا تعلمون - Herhalde sizin bilemiyeceğinizi ben bilirim. - Abdullah b. Mes'ûd'a göre burada Allah'ın bildiği ve meleklerin bilmediği şey, İblis'in durumuyla ilgilidir (206). Yâni Allah, İblis'in gururunu, tekebbürünü, Allah'a karşı olan isyanını yalnız kendisi bilir, demektir (207). Abdullah b. Abbas da aynı kanaate sahiptir (208).

(el - Bakara 31) : و علم آدم الأسماء كلها - Adem'e bütün isimleri öğretti-Abdullah b. Mes'ûd bu ayetin izahında Hz. Adem'in yaratılışından bahsetmiştir (209).

(el - Bakara 31) : ثم عرضهم علي الملائكة - Sonra onları (onların delâlet ettikleri alemleri, eşyayı) meleklere gösterdi. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetle ilgili olarak bütün yaratıkların Hz. Adem'e gösterildiğini beyan etmekte-

---

(202) Tefsiru't-Taberî, I/200.
(203) Aynı yer.
(204) Aynı eser, s. 201.
(205) Aynı yer.
(206) Aynı eser, s. 212.
(207) Aynı yer.
(208) Aynı yer.
(209) Aynı eser, s. 214.

dir (210). Bu meseledeki fikir ayrılıkları ve ihtilaf burada ele alınamıyacak kadar çoktur. Taberi de bunlardan bazılarını zikreder (211).

(el - Bakara 31) : فقال: أنبئوني بأسماء هؤلاء ان كنتم صادقين - Doğrucular iseniz (her şeyin iç yüzünü biliyorsanız) bunları adlariyle bana haber verin. demişdi. - Abdullah b. Mes'ûd ان كنتم صادقين terkibinden «Eğer Adem oğlunun kan döküp fesat çıkaracağında doğru söylüyorsanız» (bunları adlariyle bana haber verin) şeklinde bir manâ anlamıştır (212). Yani, insanoğlunun kan dökeceği, fesat çıkaracağı hususundaki söylediklerinizde doğruculardan iseniz bunları adlarıyle bana haber verin demek oluyor. İbn Abbas da bu kânaata sahiptir (213).

(el - Bakara 58) : و اذ قلنا ادخلوا هذه القرية فكلوا منها حيث شئتم رغدا و ادخلوا الباب سجدا وقولوا حطة نغفر لكم خطايا كم وسنزيد المحسنين - Hani (Tih'den çıktıktan sonra) şu kasabaya girip dilediğiniz yerde istediğinizi bol bol yiyin, kapısından secde ederek (eğilerek) girin ve (dilediğimiz) hıtta (dır, günahlarımızın dökülüp düşmesidir) deyin, kusurlarınızı örtelim, iyilik edenler (in ecrin) i ise daha artıracağız, demiştik. - Bu kimselerin, حطة yani dilediğimiz mağfirettir, afur demeleri isteniyordu (214). Fakat onlar alaylı alaylı sözler ederek Abdullah b. Mes'ûd'un ifadesine göre هطى سمقا يا أزبة هزبا cümlesini kullanmışlardır (215).

(el - Bakara 121) : الذين آتينا هم الكتاب يتلونه حق تلاوته - Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler onu - tilavet hakkını gözeterek - okurlar. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetteki حق تلاوته terkibini yahudi ve hıristiyanların, kitaplarına ittiba etmeleriyle tefsir etmiştir (216). İbn Abbas da aynı görüşe sahip bulunmaktadır (217). Bir başka rivayette ise Abdullah b. Mes'ûd والذي نفسي بيده ان حق تلاوته أن يحل حلاله و يحرم حرامه و يقرأه كما أنزله الله ولا يحرف الكلم عن مواضعه ولا يتأول منه شيئا demektedir (218).

(el - Bakara 177) : وآتي المال على حبه ذوي القربي - Malı (nı Allah) sevgisiyle (yahut mala olan sevgisine rağmen) akrabaya veren - Abdullah b.

---

(210) Tefsiru't-Taberî, I/217.
(211) Aynı eser, s. 216-218.
(212) Aynı eser, s. 218.
(213) Aynı yer.
(214) Aynı eser, s. 300.
(215) Aynı eser, s. 304.
(216) Aynı eser, s. 519.
(217) Aynı yer.
(218) Aynı yer.

Mes'ûd'a göre buradaki infakdan maksat insanın sıhhatte olduğu halde yaşamayı ümid edip fakir düşmek endişesi de bulunmakla beraber infak etmesinden ibarettir (219).

(el - Bakara 238) : وقوموا لله قانتين - Allah'ın (divanına) tam huşu ve taatle durun - Abdullah b. Mes'ûd bu âyetle ilgili olarak şu açıklamayı yapar. «Hazret-i Peygamber'e namazda iken selâm verirdik ve O'da selâmımıza mukabele ederdi. Necaşî'nin yanından avdet edince kendisine selâm verdik bu defa namazda iken selâmımızı almadı. Kendisine, «Ya Rasûlallah, size namazda iken selâm verirdik ve siz de selâmımızı alırdınız, dedik. Bize, «Namazda, meşgul olmayı gerektiren şeyler vardır» mukabelesinde bulundu» (220).

(el - Bakara 268) : الشيطان يعدكم الفقر و يأمركم بالفحشاء والله يعدكم مغفرة منه و فضلا والله واسع عليم - Şeytan sizi fakir olacaksınız diye korkutur. Size cimriliği emreder. Allah ise (nafaka hususunda) size kendisinden bir yarlığama ve bir bolluk vaadediyor. Allah (ihsanı) geniş olan, (her şeyi) hakkiyle bilendir. - Abdullah b. Mes'ûd bu âyeti tefsir ederken diyor ki : «İnsana, meleğin ve şeytanın bir tesiri ve dokunuşu vardır. Meleğin tesiri hayır vaad edip hakkı tasdik, şeytanın ki ise kötülük vadedip hakkı tekziptir» (221). Daha sonra Abdullah b. Mes'ûd mezkûr âyeti okumuştur.

(Âl-i İmrân 102) : يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله حق تقاته - Ey iman edenler, Allah'tan nasıl korkmak lâzımsa öylece korkun. - Abdullah b. Mes'ûd, Allah'tan tam manasiyle korkmanın anlamını şu cümlelerle belirtmişdir. أن يطاع فلا يعصى و يذكر فلا ينسى و يشكر فلا يكفر (222). Abdullah b. Mes'ûd'un bu anlayışına karşı İbn Abbas âyetin cihadla ilgili olduğunu beyan etmektedir (223).

(Âl-i İmrân 103) : واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا - Hepiniz, toptan sımsıkı Allah'ın ipine sarılın. Parçalanıp ayrılmayın. - Abdullah b. Mes'ûd bu âyetteki حبل الله terkibini الجماعة manasında tefsir etmektedir (224). Mezkûr terkipten Kur'anın kasdedilmiş olduğunu söyliyenler de vardır (225).

---

(219) Tefsiru't-Taberî, II/96; el-Cassas, Ahkamü'l-Kur'an, I/131.

(220) el-Müsned, I/376, 377, 409, 415 (Cüz'i rivayet farkıyle beraber) Keza Tefsiru't-Taberî, II/570.

(221) Tefsiru't-Taberî, III/88.

(222) Tefsiru't-Taberî, IV/28.

(223) Aynı eser, s. 29.

(224) Aynı eser s. 30,31.

(225) Aynı eser, s. 31.

Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen bir ikinci rivayette ise حبل الله ın Kur'anla tefsir edildiğini görüyoruz (226). Abdullah bir konuşmasında da يا ايها الناس عليكم بالطاعة والجماعة فانها حبل الله الذي امر به وان ما تكرهون في الجماعة و الطاعة هو خير مما تستحبون في الفرقة. demiştir (227). Bu nakle nazaran birinci rivayet daha çok kuvvet kazanmış oluyor.

(Âl-i İmran 113) : ليسوا سواء من اهل الكتاب امة قائمة يتلون آيات الله آناء الليل وهم يسجدون - Hepsi bir değildirler. Kitaplıların içinde ayakda dikilen bir ümmet vardır ki gecenin saatlerinde onlar secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetin tesirinde لايستوي اهل الكتاب وامة محمد صلى الله عليه وسلم derdi (228),

(Âl-î İmran 133) : و سارعوا الى مغفرة من ربكم وجنة عرضها السموات و الأرض اعدت للمتقين - Rabbinizin mağfiretine ve takva sahipleri için hazırlanmış olan cennete-ki eni göklerle yer (kadardır) - koşuşun. - Abdullah bu ayetle ilgili olarak, «İsrail oğullarından biri bir günâh işlediği zaman kapısına işlemiş olduğu o günahla beraber keffareti de yazılırdı. Bize, ondan daha hayırlı olarak bu ayet verildi» demektedir (229).

(Al-î İmran 169) : ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله امواتا بل احياء عند ربهم يرزقون - Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilâkis onlar Rableri katında diridirler. (Öyle ki Allahın) lütfi inâyetinden kendilerine verdiği (şehitlik mertebesi) ile hepsi de şâd olarak (cennet nimetleriyle) rızıklanırlar. - Abdullah b. Mes'ûd'a bu ayetin manâsı sorulmuştu. Abdullah, kendisinin de bu ayetin manasından sormuş olduğunu söyleyerek sözlerine şöyle devam etmiştir. «Kardeşleriniz Uhûd savaşında şehit olunca Allah onların ruhlarını yemyeşil kuşların içine yerleştirdi. . . . Allah üç defa kendilerine ne istediklerini sordu. Onlar, «Ya Rab, bizim ruhlarımızı bedenlerimize iade ederek dünyaya tekrar döndermeni isteriz. Taki senin yolunda savaşıp tekrar ölelim,» dediler (230).

(en-Nisâ 31) : ان تجتنبوا كبائر ماتنهون عنه نكفر عنكم سيئاتكم و ندخلكم مدخلا كريما - Eğer yasak edildiğiniz büyük (günah) lardan kaçınırsanız sizin (öbür) kabahatlerinizi örteriz ve sizi şerefli bir mevkie (getirip) sokarız - Abdullah

---

(226) Tefsiru't - Taberî, IV/31.
(227) Aynı eser, s. 32
(228) Aynı eser, s. 53
(229) Aynı eser, s. 96.
(230) Aynı eser, s.171

b. Mes'ûd'dan büyük günahların hangileri olduğu hususunda müteaddit rivayetler vardır. İlk rivayet de büyük günahların Nisâ sûresinin başından otuzuncu âyete kadar olduğu kaydedilmektedir (231). Diğer bir rivayette ise Abdullah daha belirli bir şekilde bu günahları sayarak الكبائر الا شراك بالله والقنوت من رحمة الله و الا ياس من روح الله و الأمن من مكرالله demektedir (232). Bir diğer rivayetde de الكبائر اربع الاشراك بالله والقنوت من رحمةالله واليأس من روح الله والأ من من مكر الله ifadeleriyle büyük günahların dört olduğu tasrih ediliyor (233).

(el-Mâide 105) يا ايها الذين آمنوا عليكم انفسكم لا يضركم من ضل اذا اهتديتم - Ey iman edenler, siz nefisleriniz (i ıslah etmiy)e bakın. Kendiniz doğru yolu bulunca sapanlar size zarar vermez - Ebu'l-Âliye tarikiyle gelen bir rivayette şöyle denilmektedir : «Biz Abdullah b. Mes'ûd'un yanında oturmakta idik. Arasında dargınlık bulunan iki kimse birbirlerine hakarete teşebbüs etmişlerdi. Abdullah'ın yanında oturanlardan biri kalkarak, «Şunları, şu yaptıklarından menedip doğru yola çağırayım mı?» deyince, yanında bulunan kimse «Sen kendi nefsine bak, çünkü Allah ياايهاالذين آمنوا عليكم انفسكم diyor,» dedi. Bunu duyan Abdallah b. Mes'ûd, «Dur bakalım, henüz bu âyetin te'vil zamanı gelmedi» diye söze başladı daha sonra da bir kısım âyetlerin henüz inmeden, bir kısmının Hz. Peygamber zamanında, bir kısmının Hz. Peygamberden hemen sonra te'villerinin vuku bulduğunu, bir kısmının bu günlerden sonra, bir kısmının kıyamet gününde, bazılarının da hesap gününde te'villerinin vuku bulacağını, kalpleri bir, arzu ve istekleri aynı olup bölünmedikleri ve birbirlerinin zulm ve işkencelerini tatmadıkları müddet iyilikle emredip kötülükten nehyde bulunmalarını, ancak kalpleri ve arzuları değişip fırkalara ayrılır ve birbirlerinin acılarını tadarlarsa o zaman herkesin kendi nefsine bakması lâzım geldiğini ve âyetin te'vilinin de o zaman geleceğini beyan etti». (234) Bir diğer rivayette ise Abdullah «Âyetin te'vil zamanı şimdi değil, sizden kabul edildiği müddetçe iyilikle emredip, kölülükten nehyedin. Kabul edilmeyip de söyledikleriniz size iade edilecek olursa işte o zaman kendinize bakın» demiştir (235).

(el-En'am 158) : هل ينظرون الا أن تأتيهم الملائكة أو يأتي ربك أو يأتي بعض آيات ربك يوم يأتي بعض آيات ربك لا ينفع نفسا ايمانها لم تكن آمنت من قبل أو كسبت في ايمانها خيرا.

- Onlar hâla kendilerine ille (azâb yapacak) meleklerin gelmesini yahud (bizzat) Rabbinin gelmesini veya Rabbinin âyet (ve mucize) lerinden

---

(231) Tefsiru'-Taberi , V/37.
(232) Aynı eser , s. 40.
(233) Aynı yer.
(234) Tefsiru't-Taberi , VII/96.
(235) Aynı eser , s. 94.

birinin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin âyetlerinden biri geldiği gün, daha evvelden iman etmiş veya imanında bir hayır kazanmış olmayan hiç bir kimseye (o günkü) imanı asla fayda vermez. - Abdullah b. Mes'ûd bu âyette temas edilen ve geleceği söylenen bazı âyetleri güneşin batıdan doğmasıyla tefsir etmiştir (236). Yine bu âyetle ilgili olarak Abdullah b. Mes'ûd ما ذكر من الآيات قد مضين غير أربع طلوع الشمس من مغربها ودابة الأرض و الدجال و خروج يأجوج و مأجوج demektedir (237). Bununla beraber Mesruk'dan gelen bir rivayetde Abdullah'ın yukarıda temas edilen âyeti, güneşin ay ile beraber, yan yana sanki iki deve gibi doğacaklarını söylemiştir (238).

(el-A'raf 123) : قال فرعون آمنتم به قبل أن آذن لكم ان هذا لمكر مكرتموه في المدينة لتخرجوا منها أهلها فسوف تعلمون - Fir'avn, «Ben size izin vermeden, dedi, ona iman mı ettiniz? Bu, hiç şüphesiz ki şehirde - onun halkını içinden çıkarmanız için - kurduğunuz bir hilekârlıktır. Yakında (başınıza ne geleceğini) bilirsiniz siz - İbn Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd Hz. Mûsa ile Fir'avn'ın baş sihirbazının mubareze gününden önce konuştuklarını ifade etmektedirler. Hz. Musa sihirbaza demiştir ki : «Söyle bakalım, seni mağlub edersem bana iman eder ve getirdiklerimin hak olduğunu tasdik edermisin?» Sihirbaz, «Yarın öyle bir sihir getireceğim ki onu hiçbir sihir mağlub etmiyecek. Bununla beraber eğer beni mağlub edersen yemin ederim ki sana iman edeceğim ve getirdiklerine de inanacağım» cevabını verdi. Fir'avn bunların konuşmasını müşahede etmişti. İşte bu sebeple «Bu kurduğunuz bir hilekârlıktır» demişti(239).

(el - En'am 175) : واتل عليهم نبأ الذي آتيناه آياتنا فانسلخ منها فاتبعه الشيطان فكان من الغاوين - (Habibim) onlara o kimsenin haberini de oku ki biz kendisine âyetlerimizi vermiştik de o, bunlardan sıyrılıp çıkmış, derken şeytan onu arkasına takmış, nihayet azgınlardan etmişti. - Bu âyet de mevzubahs olan kimsenin kim olduğu hususu bazı ihtilaflara yol açmıştır. Abdullah, kendisine, âyetler verilen bu kimsenin Bel'am Ebûr olduğunu kabul etmektedir (240). Abdullah b. Mes'ûd'un bu görüşü yanında bazıları, kendisine âyetler verilip ondan sıyrılıp çıkan kimsenin tanınmış şair Ümeyye b. Ebi's-Salt (Ö. 9/630) olduğunu söylemektedir (241).

(et-Tevbe 104) ألم يعلموا أن الله هو يقبل التوبة عن عباده و يأخذ الصدقات - Onlar bilmediler mi ki şüphesiz Allah, kullarından (sadır olan) tevbeyi kabul edecek, sadakaları alacak olan ancak kendisidir - Bilindiği gibi sadaka veren her

---

(236) Tefsiru't-Taberi , VIII/101.
(237) Aynı yer.
(238) Aynı yer.
(239) Tefsiru't-Taberi , IX/23.
(240) Aynı eser, s. 119,120.
(241) Aynı eser, s. 121.

insan Allah'tan bir sevap umar. İşte bu manaya işaret edebilmek için Abdullah b. Mes'ûd, «Sadaka veren kimsenin sadakası önce Allah'ın eline geçer. Artık fakire onu veren odur» demektedir (242). Abdullah daha sonra mezkûr ayeti okumuştur.

(Yunus 64) : لهم البشرى في الحياة الدنيا وفي الآخرة لا تبديل لكلمات الله ذلك هو الفوز العظيم - Dünya hayatında da ahiretde de onlar için müjde (ler) vardır. Allah'ın sözlerinde asla değişme (imkânı) yoktur. Bu, en büyük saadetin ta kendisidir. - Abdullah b. Mes'ûd diyorki : «Artık nübüvvet bitti ve mübeşşirat kaldı». Kendisine, «Peki mübeşşirat nedir,» diye sorulunca «Kişinin göreceği veya kendisine gösterilecek olan doğru bir rüyadır», demiştir (243). Hz. Peygamber de bu âyetin manasından kendisine soran kimseye mübeşşirattan maksadın doğru bir rüya olduğunu söylemiştir (244). Bu durum karşısında mübeşşiratın manasını ölürken mü'mine yapılan bir müjde (245) diye tefsir etmek, birinci rivayete nazaran daha zayıftır.

(Hûd 3) : و يؤت كل ذي فضل فضله - Her fazilet sahibine kendi fazl (u kerem) ini versin - Abdullah b. Mes'ûd bu âyeti izah ederken diyor ki : «Bir günah işleyene işlediği o günah yazılır. Bir iyilik yapana da on iyilik yazılır. Şayet işlediği o kötülük sebebiyle dünyada bir ceza görürse yaptığı o on iyilik baki kalır. Fakat işlediği suçun cezasını dünyada görmiyecek olursa o on iyiliğinden bir tanesi alınır ve böylece dokuz iyiliği kalmış olur. Artık, birlerinin onlarını mağlub ettiği kimse helâk olmuş demektir (246).

(Hûd 6) : و ما من دابة في الأرض الا على الله رزقها ويعلم مستقرها و مستودعها - Yerde yürüyen hiç bir canlı hariç olmamak üzere rızkları Allah'ın üstünedir. Onların duracak yerlerini de, emanet edilen yerlerini de o bilir. - Bu âyetteki مستقر ve مستودع kelimelerinin hangi manalarda kullanılmış olduğu ihtilaf konusudur. Abdullah b. Mes'ûd مستقر kelimesini «Rahim», مستودع kelimesini de «İnsanın öleceği yer» ile tefsir etmiştir (247).

(Hûd 114) : ان الحسنات يذهبن السيئات - Çünkü güzellikler, kötülükleri (günahları) giderir. - Bu ayetdeki الحسنات lafzının hangi manada te'vil edilmesi gerektiği hususu ihtilafa yol açmıştır. Abdullah b. Mes'ûd'ca günahları giderecek olan الحسنات dan maksadın, beş vakit namaz olduğu ileri sürül-

---

(242) Tefsiru't-Taberî, XI/19.
(243) Aynı eser , s.137.
(244) Aynı eser , s.136.
(245) Aynı eser , s.138.
(246) Aynı eser , s.182.
(247) Tefsiru't-Taberi, XII/2.

müştür (248).

(Yusuf 36) : ودخل معه السجن فتيان قال أحدهما اني أراني أعصر خمرا وقال الآخر اني أراني أحمل فوق رأسي خبزا تأكل الطير منه - Onunla beraber zindana iki de delikanlı girdi. Bunlardan biri, «Ben rüyamda kendimi şarap (üzüm) sıkıyor gördüm», dedi. Öbürü de «Ben de rüyamda kendimi başımda ekmek götürüyor, kuşlar da ondan yiyor gördüm», dedi. - Abdullah b. Mes'ûd'un ifadesine göre Hz. Yusuf ile beraber bulunan bu iki kimse hiçbir rüya görmemişlerdir. Fakat onlara, «Ben rüya tabir edebilirim», deyince onlar da kendisini denemek maksadiyle bu iki rüyayı uydurmuşlardır (249). Bazı rivayetlerde ise bu iki kimsenin hakikaten birer rüya görmüş oldukları söylenmektedir (250).

(Yusuf 98) : قال سوف أستغفر لكم ربي انه هو الغفور الرحيم - (Yakub) sizin için Rabbime sonra istiğfar ederim. Hakikat şudur ki O, çok yarlığayıcı, çok esirgeyicidir, dedi. - Hz. Yakub'un, evlâtları için yapacağı istiğfarı ne zamana tehir etmiş olduğu meselesi müfessirler arasında bazı fikir ayrılıklarına yol açmıştır. Abdullah'a göre bu istiğfar için tahsis edilmiş zaman seher vakti idi. Bunun başlıca delili Abdullah'ın seher vaktini istiğfar etmek için uyanık geçirdiğidir (251). Bir gün Abdullah'ın seher vaktinde duada bulunduğu işitilmişti. Kendisine neden bu vakti tercih ettiği sorulunca, Hz. Yakub'un evlâtları için yaptığı istiğfarı bu vakte tehir ettiğini söyledi (252). Bununla beraber Hz. Ya'kub'un, yaptığı istiğfarı cuma gecesine tehir ettiği de söylenmektedir (253).

(İbrahim 9) : جاءتهم رسلهم بالبينات فردوا أيديهم الي أفواههم و قالوا انا كفرنا بما أرسلتم به و انا لفي شك مما تدعوننا اليه مريب - Peygamberleri onlara apaçık burhanlar getirmişti de onlar ellerini ağızlarına itip, «Biz size gönderileni inkâr ettik ve biz sizin davet eder olduğunuz (din) den kat'i ve kocundurucu bir şek ve şübhe içindeyiz, demişlerdi. - Âyette zikredilen فردوا أيديهم في أفواههم terkibinin manası değişik şekillerde tefsir edilmiştir. Bazıları bu tabire «Öfkelerinden parmaklarını ısırdılar» gibi bir mana vermiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un görüşü de bu merkezdedir (254). Bununla beraber bu hareketin öfkeden değil de şaşkınlıktan yapılmış olduğunu da ileri sürenler vardır (255).

---

(248) Tefsiru't-Taberi, XII/132.
(249) Aynı eser, s. 214.
(250) Aynı yer.
(251) Tefsiru't-Taberi, XIII/64.
(252) Aynı yer.
(253) Aynı eser, s. 65.
(254) Aynı eser, s. 188.
(255) Aynı eser, s, 188-189.

İbn Abbas da böyle düşünmektedir (256). Müteaddit yerlerde olduğu gibi Taberî burada da Abdullah b. Mes'ûd'un görüşünü tercih etmiştir (257).

(**el-Hıcr 21**) : وان من شيء الا عندنا خزائنه و ما ننزله الا بقدر معلوم - Hiç bir şey (hariç) olmamak üzere (hepsinin) hazineleri bizim nezdimizdedir. Biz on (la) rı malum bir miktar dışında indirmeyiz. - Abdullah b. Mes'ûd bu âyetin tefsirinde «Hiç bir yer yoktur ki oraya diğer yerlerden daha bol yağmur yağsın. Fakat Allah yağmuru topraklara muayyen miktarda tevzide bulunur» der ve mezkûr âyeti okurdu (258).

(**el-Hıcr 87**) : ولقد آتيناك سبعا من المثاني والقرآن العظيم - Andolsun ki biz sana (namazın her rek'atinde) tekrarlanan yedi (âyet-i kerime) yi ve şu büyük Kur'an-ı verdik.- Abdullah'dan bu ayetteki سبعا من المثاني terkibinin tefsiri hakkında değişik rivayetler varit olmuştur. Bunlardan birincisinde bu terkibin yedi uzun sûreye dalâlet ettiği anlatılmaktadır (259). Bir başka rivayetde ise bu terkipten maksadın Fatiha olduğu beyan edilmiştir (260).

(**en-Nahl 61**) : ولو يواخذ الله الناس بظلمهم ماترك عليها من دابة -Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muaheze edecek olsaydı (yer) üstünde hiçbir canlı mahlûk bırakmazdı- Abdullah b. Mes'ûd insanların işlediği hatalar sebebiyle diğer canlıların mahvolabileceğini, ancak Allah'ın lutfu sayesinde helâk olmadıklarını beyan etmek amacıyla «Şu pislik içinde yaşıyan böcek bile insan oğlunun hatası yüzünden yuvasında helâk olayazdı»demektedir (261).

(**el-İsra' 78**) : أقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل وقرآن الفجر ان قران الفجر كان مشهودا -Güneşin (zeval vaktinde) kayması anından gecenin kararmasına kadar güzelce namaz kıl. Sabah namazını da (öylece eda et) çünkü sabah namazı şahitlidir. -Abdullah b. Mes'ûd bu âyeti izah ederken ان قرآن الفجر كان مشهودا kavlinde gündüz ve gece meleklerine temas ederek تنزل ملائكة النهار و تصعد ملائكة الليل demektedir (262).

(**el-İsra' 81**) : و قل جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل كان زهوقا -Deki : Hak geldi, batıl zeval buldu. Şübhesiz ki batıl daim zeval bulucudur. -Abdullah bu ayette zikredilen الحق kelimesini müşriklere açılan cihad ve الباطل kelimesini de şirk ile tefsir ederek diyor ki: «Hz. Peygamber Mekke'ye girdi.

---

(256) Tefsiru't-Taberî, XIII/189.
(257) Aynı yer.
(258) Tefsiru't-Taberi, XIV/18.
(259) Aynı eser, s. 51.
(260) Aynı eser, s. 55.
(261) Aynı eser, s. 126.
(262) Tefsiru't-Taberi, XV/140.

(O zaman) Ka'be etrafında (360) put vardı. Hz. Peygamber onlara hem vuruyor ve hem de bu ayeti okuyordu» (263).

(el-İsra' 86) : ولئن شئنالنذ هبن بالذي أوحينا اليك ثم لا تجد لك به علينا وكيلا - Andolsun sana vahy ettiğimize de, dilersek, muhakkak gideriveririz. Sonra bize karşı onu (geri getirmek için) kendine bir vekil de bulamazsın. -Abdullah vahyolunanın giderilmesini, okuyanların kalplerinden silinmesiyle tefsir etmekteydi (264). Hatta Abdullah'ın, kendisine, «Ya Eba Abdirrahman ben Kur'an-ı hıfzettim» diyen birine «Kalbinde hiçbir şey kalmıyacak» dediği rivayet olunmaktadır (265).

(en-Nur 37) : رجال لاتلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكرالله و اقام الصلاة وايتاء الزكاة يخافون يوما تتقلب فيه القلوب و الا بصار -(Öyle) adamlar (vardır ki) onları ne bir ticâret, ne bir alış veriş Allah'ı zikretmekten, dosdoğru namaz kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoymaz. Onlar kalplerin ve gözlerin (dehşetle) döneceği günden korkarlar.- Abdullah bu âyetteki ذكرالله ı namaz ile tefsir etmiştir (266).

(er-Rum 19) : يخرج الحي من الميت و يخرج الميت من الحي -Ölüden diriyi, diriden de ölüyü o çıkarıyor.- Abdullah b. Mes'ûd dirinin ölüden çıkarılmasını insanın nutfeden yaratılmış olmasıyle izah etmektedir (267). Fakat bu günkü ilmin keşifleri arasında bulunan dev mikroskopların icadından sonra nutfenin de canlı olduğu meydana çıkmış bulunuyor. Bu bakımdan âyetin tefsirinde başka bir yol takip etmek gerekmektedir sanırım. Abdullah'ın görüşünü de bazı te'vil yollarıyle tevcih etmek mümkündür.

(Lukman 34) : ان الله عنده علم الساعة و ينزل الغيث و يعلم ما في الأرحام وما تدري نفس ماذا تكسب غداً وما تدري نفس بأي أرض تموت ان الله عليم خبير. -O saatin (kıyametin) ilmi şüphesiz ki Allah'ın nezdindedir. Yağmuru (mukadder olan vakit ve mahalde) O indirir. Rahîmlerde olanı o bilir. Hiçbir kimse yarın ne kazanacağını bilmez. Şübhesiz Allah (her şey'i) bilendir. Herşeyden haberdardır- Abdullah b. Mes'ûd bu âyetin tefsirinde «Peygamberimize ğaybın beş anahtarından başka her şey verilmiştir.» demiş ve yukarıdaki âyeti okumuştur (268).

(es-Secde 21) : ولنذيقنهم من العذاب الأدنى دون العذاب الأكبر لعلهم يرجعون - Biz, o. en büyük azâbdan önce de onlara mutlaka yakın azâbdan tattıracağız. Tâ-

---

(263) Tefsiru't-Taberî, XV/152.
(264) Aynı eser' s. 157·
(265) Aynı eser, s. 158.
(266) Tefsiru't-Taberi, XVIII/146-147.
(267) Tefsiru't-Taberi, XXI/30.
(268) Aynı eser, s. 89.

ki ric'at etsinler - Bu âyette zikredilen العذابالأدنى terkibini Abdullah b. Mes'ûd Bedr günü, yâni müşriklerin o gün karşılaştıkları azabla tefsir etmiştir (269). العذابالأكبر i ise kıyamet günü ile, yani bugünde görecekleri azabla tefsir etmektedir (270).

(el-Ahzâb 72) : انا عرضنا الأمانة على السموات والأرض والجبال فأبين أن يحملنها وأشفقن منها و حملها الانسان انه كان ظلوما جهولا - Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arz (ve teklif) ettik de onlar bunu yüklenmekden çekindiler, bundan endişeye düşdüler. İnsan (a gelince : O, tutdu) bunu sırtına yükledi. Çünkü o, çok zülümkâr, çok câhildir. - Abdullah b. Mes'ûd, bu âyetteki emaneti Hz. Adem'in, oğlu Kabil'e ailesini emanet etmesi şeklinde tefsir etmiştir (271). Burada, emaneti, Allah'ın kullarına farz kıldığı şeylerle izah eden Abdullah b. Abbas'ın tefsiri daha münasiptir denilebilir (272).

(Sebe' 23) : ولا تنفع الشفاعة عنده الا لمن أذن له حتى اذا فزع عن قلوبهم قالوا ماذا قال ربكم قالوا الحق و هو العلي الكبير - Onun nezdinde (âhiretde) kendisine izin verdiği kimselerden başkasının şefâati fâide etmez. Nihâyet (ona izin çıkıb da) kalblerinden korku giderildiği zaman (birbirine) : «Rabbiniz ne buyurdu?» derler, (şefâat edecekler de:) «Hakkı söyledi» derler. O, çok yüce, çok büyükdür. - Müfessirler, kalblerinden korkunun giderildiği söylenenlerin kimler olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Abdullah b. Mes'ûd'a göre bunlar meleklerdir (273).

(Fâtır 10) : اليه يصعد الكلم الطيب - Güzel kelimeler ancak O'na yükselir. - Abdullah'ın buradaki الكلم الطيب den maksadın سبحان الله و بحمده الحمد لله لا اله الا الله والله أكبر تبارك الله olduğunu bildiren ifadesi şöyledir : «Mü'min bir kul سبحان الله و بحمده الحمد لله لا اله الا الله والله أكبر تبارك الله dediği zaman bir melek bunları kanatları altına alır ve göklere doğru yükselir. Hangi melâike topluluğuna uğrasa bütün melekler onu söyleyen için istiğfar ederler.» Bu sözlerden sonra Abdullah b. Mes'ûd yukardaki ayeti okurdu (274).

(es-Saaffaat 1-3) : والصافات صفا فالزاجرات زجرا فالتاليات ذكرا - Saflar bağlayıp duranlara, sevk (u idâre) ve (men-u) zecredenlere, zikir okuyanlara yemin ederim ki - Abdullah b. Mes'ûd buradaki الصافات kelimesinden

---

(269) Tefsiru't-Taberî, XXI/109.
(270) Aynı eser , s. 110.
(271) Tefsiru't-Taberi , XXII/56-57.
(272) Aynı eser , s.54.
(273) Aynı eser , s.90 ; el-Buharî , VIII/194.
(274) Tefsiru't-Taberî, XXII/120.

meleklerin kasdedildiğini beyan etmiştir (275).

(**Fâtır 41**) : ان الله يمسك السموات والأرض أن تزولا ولئن زالتا ان أمسكهما من أحد من بعده انه كان حليما غفورا - Şübhesiz ki Allah gökleri ve yeri zeval bulmalarından (korumak için bizzat) tutmaktadır. Eğer onlar zeval bulurlarsa andolsun ki, ondan sonra kimse bunları tutamaz. Hakikaten o (Allah) ukubette aceleci değildir. Çok yarlığayıcıdır.-

Abdullah b. Mes'ûd'un yanına bir kimse gelmişti. Abdullah nereden geldiğini sordu. Adam, Şam diyarından geldiğini söyledi. Abdullah, kimlerle görüşüp konuştuğunu sorunca adam, Ka'b ile görüştüğünü söyledi. Ka'bın neler söylemekte olduğunu soran Abdullah'a adam «Ka'b, bütün semaların bir meleğin omuzlarında seyrettiğini söylüyor,» cevabını verdi. Abdullah, Ka'b'ın dediğine inanıp inanmadığını sordu. Bu defa adam «Ne inandım ve ne de tekzib ettim» mukabelesinde bulununca Abdullah, Ka'b'ın hata ettiğine işaret ederek yukardaki ayeti okudu (276).

Bu hadise de gayet sarih olarak gösteriyor ki sahabe kitap ehlinin söyledikleri her şeye körü körüne inanıvermiş değillerdir. Yukarda da temas edildiği gibi sahabe, ehli kitaptan hatalı bir şey duydukları zaman onlara hata ettiklerini açıkça söylerlerdi. Hatta gerekirse münâkaşaya bile girişirlerdi. «İsrailiyyat ile tefsir» konusunda zikretmiş olduğumuz Ebû Hüreyre ve Ka'b hadisesine bir misâl olarak bunu da ilâve edebiliriz.

(**ed-Duhan 16**) : يوم نبطش البطشة الكبرى انا منتقمون - Çok büyük bir şiddet ve satvetle (kendilerini) çarpacağımız gün muhakkak ki biz (onlardan) intikam alıcılarız. - Abdullah b. Mes'ûd'a göre البطشة الكبرى dan maksat Bedr günüdür (277). İbn Abbas ise bunu kıyamet günü ile tefsir etmiştir. İbn Mes'ûd hakkında da «İbn Mes'ûd البطشة الكبرى nın Bedr günü olduğunu söylüyor. Bense bunun kıyamet günü olduğunu söylüyorum» demiştir (278).

(**en-Necm 8**) : ثم دنا فتدلى - Sonra (Cebrail, ona) yaklaşdı. Derken sarkdı. - Abdullah b. Mes'ûd'a göre bu ayette yaklaştığı bildirilen Cebrail'dir. Abdullah bunu دنا جبريل منه حتى كان قدر ذراع أو ذراعين sözleriyle ifade etmektedir (279).

(**el-Kamer 1**) : اقتربت الساعة وانشق القمر - Saat yaklaştı. Ay (ikiye) ayrıldı. - Abdullah bu ayetle ilgili olarak da beş mu'cizenin geçtiğini söylemiştir.

---

(275) Tefsiru't-Taberî, XXIII/33.
(276) Tefsiru't-Taberî, XXII/144, Tefsiru İbn Kesîr, III/561.
(277) Tefsiru't-Taberî, XXV/116.
(278) Aynı eser, s. 117.
(279) Tefsiru't-Taberî, XXVII/45.

Bunlar البطشة ve اللزام ، الدخان، الروم ، القمر dir (280).

(**et-Tahrim 8**) : ياأيهاالذين آمنوا توبوا الى الله توبة نصوحا - Ey iman edenler, tam bir sıdk-u hulûsa malik bir tevbe ile Allah'a dönün. - Abdullah, tevbe-i nasuhu «Tevbe edip bir daha dönmemektir» diye tefsir etmiştir (281).

(**en-Nebe' 38**) : يوم يقوم الروح والملائكة صفا - O gün Ruh ve melekler saf halinde ayakda duracakdır. - Abdullah bu ayetde zikredilen الروح u, en büyük meleklerden biri olarak tefsir etmiştir (282). Cumhura göre «Ruh» dan maksat Cebrail'dir.

(**en-Nâziat 1**) : والنازعات غرقا - Andolsun (kâfirlerin cesetlerine) boğulmuş olan ruhlarını ta derinlikler (in) den söküp koparan (ölüm melek) lerine. - Abdullah'a göre النازعات dan maksat meleklerdir (283).

(**el-Maun 7**) : و يمنعون الماعون - Zekâtı da menederler onlar. - Abdullah, ayette zikredilen الماعون kelimesini bir komşunun bir komşudan her zaman istiyebileceği şeylerle tefsir etmiştir. Bir tencere, bir balta ve bir kova gibi (284). Bununla beraber Hz. Ali (285) ve İbn Ömer (286) buradaki الماعون kelimesini zekâtla tefsir etmişlerdir.

Elimizde mevcut bulunan pekçok örnekten şu birkaçını vermekle Abdullah'ın tefsirine az da olsa bir ışık tutulduğunu zannediyoruz. Yapılacak müstakil bir çalışmayla da Abdullah b. Mes'ûd'un bütün tefsir rivayetlerinin bir eser halinde toplanması faydalı olur kanaatindeyiz.

3 - Çeşitli Kur'ân ayetleriyle ilgili görüşleri :

a) Müteşabih :

Abdullah b. Mes'ûd, müteşabih ayetlerde bir dereceye kadar te'vil yoluna giden sahabe arasındadır. Bilindiği gibi, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili müteşabih ayetlerde üç ayrı yol takip edilmiştir. Birinci yolda olanlar, bu nevi ayetlerin olduğu gibi kabul edilerek te'vil edilmemesi gerektiğini, zahiri olarak ifade ettiği mana ne ise ona göre hüküm verileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu kimselere «el-Müşebbihe» adı verilmektedir. İkinci yolun salikleri ise, bu ayetlerin birer te'vili olduğunu kabul etmekle beraber te'vil yoluna

(280) el-Buharî, VI/15-16, 39, 41; Tefsiru't-Taberî, XXI/17; XXVII/85.
(281) Tefsiru't-Taberî, XXVIII/167.
(282) Tefsiru't-Taberî, XXX/22
(283) Aynı eser, s. 27.
(284) Aynı eser, s. 317,318.
(285) Aynı eser, s. 314.
(286) Aynı eser, s. 315.

gitmemişlerdir. Üçüncü zümre de bu nevi âyetlerin münasip manalarla te'vil edilebileceğini benimsemişlerdir. Bu üç ayrı yoldan birincisi kitap ve sünnete tam manasıyla muhalif olduğundan batıldır. Diğer ikisine gelince onlardan her birini benimseyen müteaddit sahabe vardır (287). İşte Abdullah b. Mes'ûd da bu yolu tercih eden sahabe arasında bulunmaktadır. İbn Abbas da aynı kanaate sahiptir (288). Bu sebeple Abdullah b. Mes'ûd كهيعص kavlini (289) هو هجاء مقطع الكاف من الملك والهاء من الله والياء والعين من العزيز و الصاد من المصور şeklinde izah etmektedir (290). İbn Abbas ise bunu كبير ، هاد أمين ، عزيز ، صديق diye te'vil etmiştir (291). Fakat Abdullah'ın müteşabih ayetler hakkında söyledikleri kendi fikrinden ve tahmininden öte gitmemektedir. Bu hususu Abdullah'ın sûre başları için söylediği «Bunlar kapalı bir ilim ve önüne perde çekilmiş bir sırdır» ifadesinden de (292) anlıyoruz. Ayrıca Abdullah'ın الم hakkında «Bu, ismi a'zamdır» demesi de temas ettiğimiz hususun müeyyidleri arasında yer almaktadır (293).

b) Esbabü'n-nüzûl :

Kur'an'ı, esbab-ı nüzûl bakımından iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci kısım doğrudan doğruya Allah'tan inen ve herhangi bir hususi sebebe bağlı kalmıyan âyetlerdir. Allah bunları, bütün insanları hidayete iletmek için indirmiştir. İkinci kısım ise bazı özel sebeblere bağlı kalarak inen âyet ve sûrelerdir. Bu kısma giren âyet veya âyetler, Hz. Peygamber zamanında vuku bulmuş muhtelif hadiseler sebebiyle yahut kendisine sorulan bir sual neticesinde inmiş olan âyetlerdir. Meselâ Evs ve Hazrec arasında bir ihtilâf başgöstermişti. Sebebi, yahudilerin iftira ve desiselerinden ileri gelmekteydi. Hatta iki taraf silâha sarılmak üzereydiler. Bu hadise sebebiyle يأيها الذين آمنوا ان تطيعوا فريقا من الذين اوتوا الكتاب يردوكم بعد ايمانكم كافرين -Ey iman edenler, eğer kendilerine kitap verilenlerin içinden her hangi bir zümreye boyun eğecek olursanız sizi imanınızdan sonra döndürüp kâfirler yaparlar. -ayeti (294) nazil olmuştu. Keza henüz içki yasak edilmeden önce, içkili olarak imamlık yapan bir sahabî, لا أعبد ما تعبدون diyeceği yerde لا edatını hazfederek okumuştu. Bu büyük hata neticesinde يأيها الذين آمنوا لا تقربوا الصلاة وأنتم

(287) el-Burhan, II/78.
(288) Aynı eser, s. 79.
(289) Meryem sûresi 1.
(290) el-İtkân, II/9.
(291) Aynı yer.
(292) Mebahis fi ulumi'l-Kur'an s. 268.
(293) Tefsiru't-Taberi, I/87.
(294) Al-i Imran sûresi 100.

سكاري حتي تعلموا ما تقولون و لا جنبا الا عابري سبيل حتي تغتسلوا - Ey iman edenler, siz sarhoşken ne söyleyeceğinizi bilinceye ve cünüb iken de -yolcu olmanız müstesnâ-ğusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. -ayeti (295) nâzil olmuştu. Sorulan suallere gelince bunlar geçmişe, hale ve geleceğe müteallik sorular olabiliyordu. Mesela geçmişle ilgili و يسألونك عن ذي القرنين قل سأتلو عليكم منه ذكرا - Sana Zü'l-Karneyn'i sorarlar. De ki: «Size onun (halinden) de haber söyleyeyim» ayeti (296), hale müteallık ويسلونك عن الروح قل الروح من أمرربي و ما أوتيتم من العلم الا قليلا - Sana ruhu sorarlar. De ki: «Ruh, Rabbimin emri (cümlesi)ndendir. (Zaten) size az bir ilimden başkası verilmemiştir.- ayeti (297) ile istikbale muzaf olan يسألونك عن الساعة أيان مرساها -Sana o saati (kıyameti), onun ne zaman demir atacağını sorarlar. -ayeti (298) gibi.

Esbab-ı nüzûlün bilinmesinde pek çok faide vardır. ez-Zerkeşî'nin de dediği gibi esbab-ı nüzûlün faide temin etmiyeceğini söyleyenler (299) hakikaten hata etmişlerdir. Ayetlerin nâzil oluşlarındaki sebeplerin bilinmesi her şeyden önce Allah kelâmının anlaşılmasında azamî derecede yardımcı olmaktadır. İbn Teymiyye'nin de işaret ettiği gibi (300) herhangi bir sebebin bilinmesi müsebbebin bilinmesine bir vesiledir. Meselâ ولله المشرق والمغرب فأينما تولوا فثم وجه الله ان الله واسع عليم - Meşrık da Allahındır, mağrıb da. Onun için nereye (hangi semte) döner, yönelirseniz Allahın yüzü (kıblesi) oradadır. Şübhe yok ki Allah vasî'dir, hakkiyle bilicidir. - ayeti (301) zahiri itibariyle insanın gerek yolculuk esnasında ve gerekse yolculuk dışında istediği her yöne müteveccihen namazını kılabileceğine işaret etmektedir. Fakat bu ayetin hususi mahiyette kendi ictihadına göre kıbleyi tayin edip namazını kılan sonra da hatasını anlayan kimselerle ilgili olduğu anlaşılınca ayetin zahiri anlamının muradedilmemiş olduğu ortaya çıkar. Ayrıca ayetlerin kimler hakkında ve hangi hadiseler müvacehesinde indiğini bilmek, bunların başkalarıyla karışmasına da manidir. Bunlardan başka, bir ayetin nüzûl sebebinin bilinmesi o ayetin daha geniş ölçüde anlaşılmasına bir vesiledir. Bütün bunlar müvacehesinde esbab-ı nüzûlün bilinmesinde bir faide mülâhaza etmiyenlerin görüşlerine yer verilemez. Esbabı nüzûl sıhhatli bir nakille bilinebilir. Esbab-ı nüzûl hakkında rivayet olmadan konuşmak caiz olmaz. Çünkü

---

(295) en-Nisa' sûresi 43.
(296) el-Kehf sûresi 83.
(297) el-İsra' sûresi 85.
(298) en-Nâziat sûresi 42.
(299) el-Bürhan, I/22.
(300) Menâhilü'l-ırfan fi ulûmi'l-Kur'an, I/102.
(301) el-Bakara sûresi 115.

bunu tayin, ictihadla yapılabilecek şeylerden değildir. Buna göre sahabiden gelen ve herhangi bir ayetin nüzûl sebebini bildiren rivayet, onu takviye eden bir başkası olmasa bile kabul edilir. Çünkü bir sahabinin ictihad yapamıyacağı şeyler hakkındaki ifadesi merfu hükmündedir. Bir sahabinin böyle bir şeyi kendi fikrine dayanarak söylemiş olabileceği ise asla tasavvur edilemez. Fakat bir nüzûl sebebi, mürsel, yânî, sahabinin senetten düşmesi suretiyle tâbide son bulan bir hadisle rivayet edilecek olursa o zaman bu rivayetin kabulü için bir diğer mürsel hadise ihtiyaç hissedileceği gibi bunu rivayet edenin, sahabeden tefsir öğrenmiş bulunan kimselerden olmasını da gerektirecektir.

Bir ayetin nüzûl sebebini ifade eden çeşitli usûller vardır. Bazan سبب نزول الآية كذا denilerek ayetin nâzil olmasındaki sebep anlatılır. Bazan da bir hadise anlatıldıktan sonra ن ز ل maddesi üzerine ta'kip ve tertip ifade eden ف harfi getirilerek meselâ فنزلت الآية denir. Hz. Peygamber'e sorulan bir sual neticesinde nâzil olan ayetde ise nüzûl sebebine sarahaten bir işaret yoktur. Fakat nüzûl sebebi o andaki durum ve halden anlaşılır.

Esbab-ı nüzûl hakkında bu kısa izahtan sonra diyebiliriz ki Abdullah b. Mes'ûd'dan birçok ayetlerin nüzûl sebeplerini belirten rivayetler gelmiştir. O ise bunları olduğu gibi bize aktarmıştır. Şimdi Abdullah b. Mes'ûd'un nüzûlüne bizzat şahid olduğu ayetlerden birkaç örnek verelim.

(**Âl-i İmran 113**) : ليسوا سواء من أهل الكتاب أمة قائمة يتلون آيات الله آناء الليل وهم يسجدون - Hepsi bir değildirler. Kitaplıların içinde ayakda dikilen bir ümmet vardır ki gecenin saatlerinde onlar secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetin nüzûl sebebini şu şekilde anlatır : «Bir gece Hz. Peygamber yatsı namazını geciktirmişti. Mescide geldiği zaman halk kendisini bekliyordu. Dedi ki: «Sizden başka bu saatde Allah'ı zikreden hiçbir din mensubu yoktur». O zaman ليسوا سواء den itibaren (115 inci ayetin sonu olan) والله عليم بالمتقين e kadarki ayetler nâzil oldu» (302).

(**el-Bakara 150**) لئلا يكون للناس عليكم حجة الا الذين ظلموا منهم فلا تخشوهم واخشوني - Tâki aleyhinizde, insanların, içlerindeki zalim olanlarından başkasının (tutunabileceği) bir hüccet (bir vesika ve bir itiraz mevzuu) kalmasın. Artık onlardan korkmayın, benden korkun. -Abdullah b. Mes'ûd'un ifadesine göre Hz. Peygamber'in Kudüs'e teveccüh ettikten sonra Ka'be'ye döndürülmesi karşısında müşrikler «Muhammed dininde şaşırdı ve size doğru döndü. Çünkü sizin, kendi bulunduğu yoldan daha doğru bir yolda olduğunuzu anladı,

---

(302) el-Vahidî, Esbabü'n-nüzûl, s. 68.

belki de sizin dininize girecektir» dediler. Bunun üzerine Allah bu ayeti indirdi (303).

(Âl-i Imran 187) واذ أخذالله ميثاق الذين أتوا الكتاب لتبيننه للناس و لا تكتمونه فنبذوه وراءهم ظهورهم واشتروا به ثمنا قليلا فبئس ما يشترون - Allah bir zaman kendilerine kitap verilenlerden «Onu (celâlim hakkı için) behemehal insanlara açıklayıp anlatacaksınız, onu gizlemiyeceksiniz» diye teminat almıştı. Onlar ise o sözü sırtlarının arkasına atdılar. Onun mukabilinde az bir menfaati satın aldılar. Müşteri oldukları o şey ne kötüdür. Abdullah b. Mes'ûd da mescitde iken mescide bir kimse gelmiş ve «Ka'b size selâm eder ve bu ayetin sizler hakkında nâzil olmadığını müjdeler» demişti. Abdullah b. Mes'ûd biraz da hiddetle «Sen de ona selâm söyle ve kendisine bildir ki, bu ayet nâzil olduğu zaman o henüz yahudî idi» (304).

(Hûd 114) : وأقم الصلاة طرفي النهار وزلفا من الليل ان الحسنات يذهبن السيئات ذلك ذكرى للذاكرين - Gündüzün iki tarafında, gecenin de yakın saatlerinde dosdoğru namaz kıl. Çünkü güzellikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu, iyi düşünenlere bir öğüddür. - Abdullah b. Mes'ûd'un, nüzûlüne şahid olduğu ayetlerden biri de budur. Abdullah diyor ki: «Hz. Peygamber'e bir kimse geldi ve «Ya rasûlallah, ben, Medine'nin bir semtinde yabancı bir kadınla cinsi temastan başka her şeyi yaptım. İşte karşındayım, nasıl dilersen (hakkımda) öylece hüküm ver» dedi. Ömer «Eğer sen kendi (günahı)nı gizleseydin Allah da (bu ayıbını) örterdi» mukabelesinde bulundu. Fakat Rasûlüllah bir cevap vermedi. Adam da kalkıp gitti. Biraz sonra Hz. Peygamber ardından bir kimse göndererek onu çağırttı. Gelince de ona mezkûr ayeti okudu (305).

(el-İsra' 57) : اولئك الذين يدعون يبتغون الي ربهم الوسيلة أيهم أقرب و يرجون رحمته و يخافون عذابه ان عذاب ربك كان محذورا - Onların tapdıkları da - hangisi Rablerine daha yakın (olacak) diye - (bizzat) vesile arıyorlar. Onun rahmetini umuyorlar, Onun azabından korkuyorlar. Çünkü Rabbinin azabı korkunçdur. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetin nüzûlü hakkında şöyle der: «İnsanlardan bir kısmı bazı cinnilere ibadet ediyorlardı. Cinniler müslüman olunca o kimseler küfürleri üzere kaldılar. Bunun üzerine mezkûr ayet nâzil oldu» (306). Ancak bazı rivayetlerde cinnilerin müslüman olduklarından bu

---

(303) Tefsiru't-Taberî, II/33.
(304) Tefsiru't-Taberî, IV/203.
(305) Tefsiru't-Taberî, XII/134; el-Müsned, I/406,386.
(306) el-Buharî, V/227; Müslim, VIII/244; Tefsiru't-Taberî, XV/104.
Rasûlüllah'ın cinlere Kur'an okuduğu ve Abdullah b. Mes'ûd'un cin gecesi Rasûlül-

lahla bulunup bulunmadığı meselesi bazı tartışmalara yol açmıştır. Bazı ilim adamları Abdullah b. Mes'ûd'un cin gecesi Hz. Peygamberle beraber olmadığını ileri sürerlerken bazıları da Abdullah'ın bu gece Rasûlüllahla beraber olduğunu beyan etmektedir. Şimdi Abdullah'ın cin gecesi Rasûlüllahla beraber olduğunu bildiren birkaç rivayet üzerinde duralım.

عن ابن مسعود أن رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم قال لأصحابه و هوبمكة : من‌أحب منكم أن يحضر الليلة أمر الجن فليفعل فلم يحضر منهم أحد غيري فانطلقنا حتي اذا كنا بأعلي مكة خطلي برجله خطا ثم أمرني أن أجلس فيه ثم انطاق حتي قام فافتتح القرآن فغشيته أسودة كثيرة حتي حالت بيني و بينه حتي ما أسمع صوته ثم انطلقوا فطفقوا يتقطعون مثل قطع السحاب ذاهبين حتي بقي منهم رهط و فرغ رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم مع‌الفجر فانطاق فبرز ثم أتاني فقال ما فعل الرهط فقلت هم اولئك يا رسول‌الله فأخذ عظما وروثا فأعطا هم اياهما ثم نهي أن يستطيب أحد بعظم‌أوبروث

(es-Suyutî ، الخصائص‌الكبري Haydarabad, 1319, I/137; Tefsiru't-Taberî XXVI/32; Ebû Nuaym, دلائل النبوة Haydarabad, 1320, II/129-130).

عن ابن مسعود قال : انطاقت مع رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم ليلة الجن حتي أتي الحجون فخط لي خطا ثم تقدم اليهم فازد حموا عليه فقال سيد لهم يقال له وردان اني انا ارحلهم عنك فقال انه لن يجيرني من‌الله احد.

(el-Hasaisü'l-kübra, I/137).

عن ابن مسعود قال : كنت مع رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم ليلة صرف اليه النفر من الجن فأتي رجل من الجن بشعلة من نار الي رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم فقال جبريل . . . . الحديث

(el-Hasaisü'l-kübrâ, I/138.)

عن طريق أبي زيد عن ابن مسعود قال : بينا نحن مع رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم بمكة وهو في نفر من اصحابه اذ قال : ليقم منكم معي رجل ولا يقومن رجل في قلبه من الغش مثقال ذرة فقمت معه و اخذت اداوة ولا احسبها الا ماءا فخرجت معه حتي اذا كنا بأعلي مكة رايت اسودة مجتمعة فخط لي رسول‌الله خطا ثم قال : قم ههنا حتي آتيك فقمت ومضي اليهم فرايتهم يتثورون اليه فسمر معهم طويلا حتى جاءني مع‌الفجر فقال ما زلت قائما يا ابن مسعود قلت اولم‌تقل لي قم حتي آتيك ثم قال لي هل معك من وضوء فقلت نعم ففتحت الا داوة فاذا هو نبيذ فقلت والله لقد أخذت الا داوة ولا أحسبها الا ماءا فاذا هو نبيذ فقال : ثمرة طيبة و ماء طهور ثم توضأ منها فلما قام يصلي ادركه شخصان منهم فقالا له يا رسول‌الله انا نحب أن تؤمنا في صلاتنا فصفهما خلفه ثم صلي بنا ثم انصرف فقلت له من هؤلاء يا رسول‌الله قال هولاء جن نصيبين جاء وني يختصمون الى في امور كانت بينهم وقد سألوني الزاد فزود تهم فقلت : ما زودتهم قال : الرجعة وما وجدوا من روث وجدوه تمرا وما وجدوا من‌عظم وجدوه كاسيا وعند ذلك نهي رسول‌الله ان يستطاب بالروث والعظم

(el-Hasaisü'l-Kübra, I/138; Uyunü'l-eser, I/137; el-Müsned, I/458-459)

عن ابي زيدمولي عمر و بن حريث عن عبدالله بن مسعود ان رسول‌الله قال له ليلة الجن : عندك طهور؟ قال لا الا شيء من نبيذ في اداوة قال : ثمرة طيبة وماء طهور فتوضأ .

حدثنا ابن لهيعة . . . . عن عبدالله بن عباس ان رسول‌الله قال لا بن مسعود ليلة الجن، معك ماء ؟ قال لا ، الا نبيذا في سطيحة فقال رسول‌الله ثمرة طيبة و ماء طهور ، صب على قال : فصببت عليه فتوضأ به .

(Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî سنن ابن ماجة Mısır 1952, I/135,136,)

عن عبدالله بن مسعود رضي الله عنهما انه كان مع رسول الله ليلة الجن فقال له النبي صلى الله عليه وسلم يا عبدالله امعك ماء ؟ قال : معي نبيذ في اداوة فقال : اصبب على فتوضأ قال فقال : يا عبدالله بن مسعود شراب طهور عن ابن مسعود قال : كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم ليلة لقي الجن فقال أمعك ماء ؟ فقلت لا فقال ما هذا في الاداوة قلت نبيذ قال ارنيها تمرة طيبة و ماء طهور فتوضأ منها ثم صلي بنا.

(el-Müsned, I/398, 402)

عن ابي زيد عن عبدالله بن مسعود ان النبي صلى الله عليه و سلم قال له ليلة الجن ما في اداوتك؟ قال نبيذ قال : تمرة طيبة و ماء طهور.

(Ebû Davûd, سنن ابي داود Mısır 1950, Tahkik M. Abdulhamid, I/54).

. . . . فقال النبي اني اريد ان اقرا القرآن على الجن الليلة فايكم يتبعني فاطرقوا ثم قال الثانية فأطرقوا ثم قال الثالثة فأطرقوا فقال ابن مسعود انا يا رسول الله قال ابن مسعود ولم يحضر معه أحد غيري .

(Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Kurtubî' الجامع لأحكام القرآن Mısır, 1967 XVI/212).

Bu rivayetler müvacehesinde Abdullah b. Mes'ûd'un cin gecesi bulunmadığını bildiren rivayetlere de raslanmaktadır. Şimdi bunlardan da birkaç örnek zikredelim.

عن علقمة قال : قلت لعبد الله بن مسعود : من كان منكم مع رسول الله ليلة الجن ؟ فقال : ما كان معه منا أحد .

(Ebû Davud, I/54)

عن عامر قال سألت علقمة هل كان ابن مسعود شهد مع رسول الله ليلة الجن قال فقال علقمة انا سألت ابن مسعود فقلت هل شهد احد منكم مع رسول الله ليلة الجن قال لا و لكنا كنا مع رسول الله ذات ليلة ففقدناه فالتمسناه في الأودية والشعاب فقلنا استطير اواغتيل قال فبتنا بشر ليلة بات بها قوم فلما اصبحنا اذا هو جاء من قبل حراء قال فقلنا يا رسول الله فقد ناك فطلبناك فلم نجدك فبتنا بشر ليلة بات بها قوم فقال اتاني داعي الجن فذهبت معه فقرات عليهم القرآن قال فانطلق بنا فأرانا آثارهم و آثار نيرانهم و سألوه الزاد فقال : لكم كل عظم ذكر اسم الله عليه يقع في ايديكم اوفر مايكون لحما وكل بعرة علف لدوابكم فقال رسول الله فلا تستنجوا بهما فانهما طعام اخوانكم.

(Tefsîru'l- Kurtubî XIX/ 3-4; Müslim, II/36) en-Nevevî Müslim şerhinde bu hadisi izah ederken (II/52) Ebû Davûd ve daha başka yerlerde zikredilen ve nebizle abdest alındığını da bildiren hadislerin sahih olmadığını ileri sürerek şöyle demektedir.

«هذا صريح في ابطال الحديث المروي في سنن ابي داود وغيره المذكور فيه الوضوء بالنبيذ و حضور ابن مسعود معه عليه السلام ليلة الجن فان هذا الحديث صحيح و حديث النبيذ ضعيف باتفاق المحدثين»

قال عبدالله بن مسعود ما شهدت ليلة الجن.

عن عامر عن علقمة بن قيس قال : قلت لعبدالله بن مسعود اشهد مع رسول الله احد منكم ليلة اتاه داعي الجن قال لا .

(Tefsiru'l-Kurtubi XVI/21)

el-Kurtubî tefsirinde (XVI/4)Beyhakî'den şu sözü nakleder. «Beyhakî dediki: «Sahih hadisler cin gecesi Abdullah b. Mes'ûd'un Rasûlüllahla beraber olmadığına delalet etmektedir. Ancak Rasûlüllah Abdullah'a ve başkalarına cinlerin izlerini ve ateşlerinin eserlerini göstermek için gittiği zaman o da gitmiştir»

Görüldüğü gibi Abdullah'ın cin gecesi Rasûlüllahla beraber olup olmadığı hususunda ihtilaf edilmiştir. Şu kadarı var ki Abdullah'ın cin gecesi bulunmadığını bildiren rivayetlere bakılarak Abdullah'ın cin gecesinde olmadığını söylemek - kanaatimizce - mümkün olmaz. Şöyle ki: Müslim Abdullah b. Abbas'tan (II/35) Rasûlüllâh'ın cinleri görmediğini ve onlar için Kur'an okumadığını rivayet etmektedir. Halbuki İbn Abbas'tan gelen başka rivayetlerde (Umdetü'l-karî, VII/290; et-Taberî, XXVI/33; Tefsiru'l-Kurtubî, XVI/213) Abdullah b. Abbas bu cinlerin Rasûlüllah tarafından kavimlerine elçi olarak gönderildiğini bildirdiğine temas edilmektedir. Şu hale göre Abdullah b. Mes'ûd'un cin gecesinde Rasûlüllahla beraber olmadığını kat'i olarak ileri sürmek mümkün değildir. Çünkü Rasûlüllah'ın cinleri görmediğini ve onlara Kur'an okumadığını söyleyen İbn Abbas, nasıl olur da cinlerin Rasûlüllah tarafından kavimlerine elçi olarak gönderildiklerini iddia edebilir? Bu ve benzeri sebepler yüzünden ilim adamları cinlerin Rasûlüllahla meteaddit defalar görüştüğüne ve Abdullah'ın da bu görüşmelerden bir kaçında hazır bulunduğuna meyletmişlerdir Fethu'l-Bârî sahibi (VIII/513) «Zıt görünen bu rivayetleri hadisenin teaddüdüyle birleştirmek mümkündür.» diyor. Umdetü'l-Kârî'de de (III/96) cin hadisesinin müteaddit olduğu açıkça ifade olunmaktadır.

Bu hadisenin müteaddit olduğunu kuvvetlendiren delillerden biri de Rasûlüllah'ın cinlerle muhtelif yerlerde buluştuğunu gösteren rivayetlerin mevcudiyetidir. Meselâ Taberi tefsirinde (XXVI/33) Rasûlüllah'ın cinlere Kur'an okuduğu yerin Hacun olduğu rivayet edilirken, bazıları cinlere okunan Kur'an'ın Nahle'de okunduğunu ileri sürmüşlerdir. en-Nevevî Müslim şerhinde (II/50) قال العلماء هما قضيتان demiş ve hadisenin tekerrürüne işaret etmiştir. el - Kurtubî ise (XIX/4) ان الجن اتوا رسول الله عليه السلام دفعتين ibaresiyle hadisenin birden fazla olduğuna temas etmiştir. Haşiyetü'ş-Şihab sahibi (VIII/255) bu hadisenin tam altı defa vukubulduğunu sarih bir ifadeyle söyler. Âkàmü'l-mercan sahibi (Bedruddîn Ebû Abdillah eş-Şiblî, كتاب آكام المرجان في احكام الجان Mısr 1326, s. 53) bu hadiseleri şu şekilde sıraya koymaktadır.

1 — İçinde اغتيل او استطير tabirleri geçen hadisin delalet ettiği hadise ilktir. Bu hadiseyi,

2 — Hacûn'da,

3 — Mekke'nin üst kısmında,

4 — Bakîu'l-Fergad da,

5 — Medine dışında ve

6 — Bazı yolculuklarında vuku bulan görüşmeler takip eder.

Bu altı hadiseden 2,3 ve dördüncüsünde Abdullah b. Mes'ûd bizzat hazır bulunmuştur. Beşincisinde İbnü'z-Zübeyr, altıncısında da Bilâl el-Haris bulunmuştur. el-Kurtubî tefsirinde (XIX/4) Beyhakî'nin şu ifadelerini nakleder. «Abdullah b. Abbas'ın anlattığı hadise, cinlerin Rasûlüllah'ın kıraatini ilk defa dinleyip onu tanıdıkları hadisedir ki burada Rasûlüllah cinleri görmemîş ve onlar içîn Kur'an da okumamıştır. Daha sonra cinlerin elçisi gelmiş ve Rasûlüllah onlarla giderek onlara Kur'an okumuşturki Abdullah b. Mes'ûd'un anlattığı işte budur. en-Nevevî'nin Müslim şerhinde (II/50) İbn Abbas'la İbn Mes'ûd hadi-

kimselerin haberi olmadığı söylenmektedir (307). Taberî, müteaddit yerlerde olduğu gibi burada da Abdullah b. Mes'ûd'un görüşünü tercih etmiş ve وأولي الأقوال بتأويل هذه الآية قول عبد الله بن مسعود الذي رويناه demiştir (308).

(el-İsra' 85) : ويسألونك عن الروح قل الروح من أمر ربي وما أوتيتم من العلم الا قليلا - Sana ruhu sorarlar. De ki : «Ruh, Rabbimin emri (cümlesi) ndendir. (Zaten) size az bir ilimden başkası verilmemiştir. - Hz. Peygamberle Abdullah b. Mes'ûd yahudilerden bazılarının yanından geçerlerken «Ruh hakkında sorun bakalım» diye birbirlerine mırıldanmışlar. İçlerinden, «Sevmediğiniz bir şey duymak mı istiyorsunuz?» diyenler olmuşsa da onun sözünü dinlemeyip suallerini sormuşlar. O zaman Hz. Peygamber bir an duraklamış. Abdullah diyor ki : «Hz. Peygamber'e vahy geldiğini anladım ve ben de olduğum yerde durakaldım. Daha sonra Rasûlüllah mezkûr ayeti okudu» (309). Bir başka rivayetde ise bir yahudinin Hz. Peygamber'e gelerek «Ya Ebe'l-Kasım, ruh nedir?» dediği ve Hz. Peygamber'e de bu ayetin nâzil olduğu anlatılmaktadır (310).

---

sesi arasında bir zaman farkı görmesi de bu anlayışı kuvvetlendirmektedir. Haşiyetü'ş-Şihab sahibi (VIII/254-255) «Abdullâh b. Abbas'ın, Rasûlüllah'ın cinlere Kur'an okumadığını ve onları görmediğini söylemesî . . . قل اوحي الي انه استمع نفر من الجن فقالوا ayetiyle ilgili hadiseye müteallıktır. Yoksa İbn Abbas hadiseyi mutlak olarak inkar etmiş değildir. Zira و اذ صرفنا اليك نفرا من الجن ayeti bunu göstermektedir. Çünkü ayette Rasûlüllah'ın onlarla konuştuğuna ve onları kendi kavimlerine elçi olarak gönderdiğine işaret vardır,» demektedir. Yine aynı yerde İbn Teymiyye'nin, «İbn Abbas Abdullah b. Mes'ûd'un bu hadiseyi bildiğini bilmiyordu» dediği nakledilmektedir. el-Kurtubî tefsirinde (XIX/4) İbn Arabî'nin şu sözlerini nakleder. «İbn Mes'ûd (bu hususta) İbn Abbas'tan daha iyi bilir. Çünkü hadiseye bizzat şahit olmuştur. İbn Abbas ise bu olayı duymuştur. Duymaksa herhalde müşahede etmek gibi değildir».

Netice itibariyle Abdullah b. Mes'ûd Rasûlüllah'ın cinlerle buluştuğu birkaç hadisede bizzat hazır bulunmuştur. Rasûlüllah'ın nebiz'le abdest aldığını bildiren hadiste adı geçen İbn Lehîa için «zayıftır» denilmişse de bu hüküm mutlak değildir. ez-Zehebî(ميزان الاعتدال Kahire 1963, II/475-483) bu kimse hakkında söylenenleri uzun uzun anlatmıştır.

Bu hadisede fazla bilgi için Bkz : Tefsiru't-Taberî, XXIX/102, 103; XXVI/30-34; Delâilü'n-Nübüvve, II/127-130; Ruhu'l-maanî,IX/184-186; Haşiyetü'ş-Şihab, VIII/254-256; Tefsiru'l-Kurtubî, XVI/210-216; XIX/1-5; Kitabu akâmi'l-mercan, s. 38-54; Şerhu'n-Nevevî alâ sahihi Müslim, II/50-52; el-Müsned, I/398,402,449,455,457,458; İrşadü-s-sârî, IX/200; Hak dini Kur'an dili, M. Hamdi yazır, 1935, VII/5381-5395; Uyunü'l-eser, I/136-138; Sîretü İbn Kesîr, II/153; Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, العقيدة الاسلامية وأسسها Şam 1966, II/23-37; ed-Durrü'l-mensûr, VI/44-45; 270-271.

(307) Tefsiru't-Taberî, XV/105.

(308) Aynı eser, s. 106.

(309) Aynı eser, s. 155; el-Müsned, I/410; el-Buharî, VIII/189; V/228; el-Vahidî, esbabü'n-nüzül,s. 168, Delailü'n-Nübüvve I/126.

(310) Tefsiru't-Taberî, XV/155.

(Fussilet 22) : وما كنتم تستترون أن يشهد عليكم سمعكم ولا أبصاركم ولا جلودكم ولكن ظننتم ان الله لا يعلم كثيرا مما تعملون - «Siz, ne kulaklarınız, ne gözleriniz, ne de derileriniz kendi aleyhinize şahidlik eder diye (düşünüp) sakınmadınız. Bil'âkis Allah yapmakta olduklarınızın bir çoğunu bilmez sandınız - Abdullah b. Mes'ûd Ka'be yanında iken iki kimsenin konuşmalarına şahid olur. Bunlardan biri «Allah'ın, bizim dediklerimizi duyduğuna inanıyormusun?» der. Öbürü şöyle cevap verir, «Eğer sesimizi yükseltirsek duyar, yükseltmezsek duymaz». Abdullah doğruca Rasûlüllah'a gelerek durumu anlatır. Bunun üzerine de mezkûr ayet nâzil olur (311).

c) Bazı ayetleri değişik vecihlerle tefsiri :

Abdullah b. Mes'ûd'dan bazı ayetlerin tefsirinde değişik rivayetler nakledilmiştir. Birkaç örnekle bu kısmın izahına çalışalım.

(**Âl-i Imran 103**) : واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا - Hepiniz, toptan sımsıkı Allahın ipine sarılın, Parçalanıp ayrılmayın. - Bu ayetdeki حبل الله terkibinin tefsirinde Abdullah b. Mes'ûd'dan çeşitli tefsirler nakledilmiştir. Bunları nakleden rivayetlerden birinde Abdullah'ın حبل الله ı الجماعة ile tefsir etmiş olduğu söylenilmiştir (312). Bir başka rivayetde ise حبل الله dan maksadın Kur'an olduğu beyan edilmiştir (313).

(**et-Tevbe 114**) : ان ابراهيم لأواه حليم - İbrahim cidden pek çok tezarru' ve niyaz eden, (kalbi yufka ve ezaya karşı) gerçekten sabırlı (bir zat) idi.- Bu ayetin ihtiva ettiği أواه kelimesinin izahı hakkında Abdullah b. Mes'ûd'dan muhtelif tefsirler gelmiştir. Zir b. Hubeyş'den gelen ilk rivayette Abdullah'ın bu kelimeyi الدعاء yânî, çok tezerru' ve niyaz eden kimse manasında olduğunu söylediği belirtilmiştir (314). Bir başka rivayetde ise bu kelimenin رحيم manasında olduğu beyan edilmiştir (315).

(**el-Hıcr 87**) : ولقد آتيناك سبعا من المثاني والقرآن العظيم - Andolsun ki biz sana (namazın her rek'atinde) tekrarlanan yedi (ayet-i kerime)yi ve şu büyük Kur'anı verdik.- Abdullah'ın bu ayetde zikredilen سبعا من المثاني terkibini yedi uzun sûre (316) ve hem de Fatiha ile (317) tefsir etmiş olduğunu görüyoruz.

---

(311) el-Buharî, VIII/207; el-Müsned, I/442; Tefsiru't-Taberî, XXIV/109.
(312) Tefsiru't-Taberî, IV/30.
(313) Aynı eser s. 31.
(314) Tefsiru't-Taberi, XI/47.
(315) Aynı eser, s. 48.
(316) Tefsiru't-Taberi, VIV/51.
(317) Aynı eser s. 55.

III. BÖLÜM

İBN MES'ÛD TEFSİRİNİN ÇEŞİTLİ İLİMLER YÖNÜNDEN HUSUSİYETLERİ

A — FIKH İLMİ

1 — Fıkh ilminin kaynakları :

Fıkh ilmi, bazı usül ve esaslardan istinbatlarda bulunmak suretiyle onlara istinat da ederek bugünkü seviyesine yükselebilmiştir. Bu ilmin belli başlı kaynakları dörttür. Bununla beraber bazılarının bu kaynakları ona, hatta daha da fazlaya çıkarmış olduklarını görmekteyiz (1). Aslî birer kaynak olan Kitabullah, Hz. Peygamber'in sünneti, icma' ve bunlara dayanan kıyastan başka الاستصحاب ، الاستحسان ، المصالح المرسلة ، عمل الصحابي ، شريعة من قبلنا ve benzeri bulunan tali derecedeki kaynaklar ise hücciyet bakımından ihtilaflı bir konu olarak mezhepler arasında bu güne kadar devam edegelmiştir. Biz burada, kitap, sünnet, icma' ve kıyas üzerinde kısaca durarak bilgi vermeye çalışacağız.

a) Kitabullah :

Kur'an, bütün toplumların hidayeti için Hz. Peygamber'e indirilen, mushaflara yazılmış, Rasûlüllahtan mütevatir olarak hiçbir şübhe bulunmaksızın nakledilen, hem lafz ve hem de manadan müteşekkil ilâhi bir kitaptır. Buradaki «lafz» ve «mana» ifadelerinin birer ihtirazi kayıt olduğuna işaret etmek isteriz. Çünkü mücerred mana hiçbir zaman Kur'an sayılmaz. Ebû Hanife'nin namazda farsça olarak Kur'an okumaya cevaz vermesine gelince bu, hiçbir zaman onun, Kur'an-ı yalnız manâ olarak gördüğüne delil değildir. Onun vermiş olduğu bir fetvadan bu sonuca varanların fikirleri ise reddedilmiş ve kabul edilmemiştir (2). Çünkü, Ebû Hanife'nin farsça olarak Kur'an okumak suretiyle namaza cevaz vermesi ruhsat kabilindendir. Ebû Hanife, imanın, kalble tasdik, dil ile de ikrar olmak üzere iki rüknden müteşekkil olduğunu kabul ettiği gibi Kur'anın da nazm ve manâdan müteşekkil olduğunu kabul etmekteydi. Fakat Arapça bilmeyen bir kimsenin Arapçayı öğreninceye kadar meselâ Farsça ile okumasına izin vermişti (3).

---

(1) Tarihu'l-Fıkhî'l-İslâmi, (Dr. Y. Musâ) s. 19.

(2) Ebû Hanife, s. 238; el-Buharî, Abdu'l-Azîz b. Ahmed b. Ali, كشف الأسرار على أصول البذدوي 1307, I/25.

(3) Ebû Hanîfe, s. 238.

Kur'an, bütün kaynakların esasını teşkil eder. Bu bakımdan bir çok hükümler, bu ilâhi kitapda mücmel olarak zikredilmiştir. Bu sebeple, Hz. Peygamber'in sünnetine müracaat kaçınılmaz bir zarurettir. Sünnete rucu etmeden Kur'anı tam olarak anlamıya da imkân yoktur. Şu halde Kur'an bütün ilimlerin menbaıdır. İbn Hazm buna binaen «Fıkhın, delili Kur'andan olmıyan hiçbir bölümü yoktur. Sünnetse onu açığa çıkarır,» demektedir (4).

Kur'andaki bütün ahkâmın vaz'ı üç ana esas üzerine tesis edilmiştir ki bunlar, güçlük ve meşakkatin ortadan kaldırılması, tekliflerin az oluşu ve tedrici olarak ahkâm vaz'ıdır. Birinci kısımda temas ettiğimiz meşakkatten maksat insan gücünün aşamıyacağı veya çok zor aşacağı bir meşakkattir. Yoksa, mu'tad bir meşakkat şer'an meşakkat sayılmaz. Meselâ, sabah namazı için soğuk bir su ile abdest alarak camiye gitmek gibi. Zaten teklif, külfet ihtiva eden bir şeyin talebinden ibaret olduğuna göre her işte az veya çok mutlaka bir meşakkat vardır. Fakat islâmiyetin getirdiği hükümlerin hiçbiri insanı fazlasiyle gayret sarfetmeye sevkederek onu yıpratan şeyler değildir. Hz. Peygamber bu sebeple, iki şey arasında muhayyer kılındığı zaman günah olmadıkça daima kolay olanını tercih ederdi (5). يريد الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر - Allah size kolaylık diler, size güçlük istemez. - ayeti (6) ile, وما جعل عليكم في الدين من حرج -Din (işlerin) de üzerinize hiçbir güçlük de yüklemedi. -ayeti (7) bu hususa işaret etmektedir. Benzeri müteaddit ayetler vardır. Şu halde kesin olarak ifade edilebilir ki meselâ beş vakit namazın edasında hiçbir güçlük yoktur. Bununla beraber hasta olanlar için daha da tahfif cihetine gidilerek oturdukları yerde kılmalarına bile izin verilmiştir. Netice itibariyle ahkâm'ı şer'iyyede tahfif bulunan yerler yedi kadardır. Bunlar, bir özür bulunduğu zaman ibadetlerin düşmesi, farzların eksik edâ edilmesi, bedeliyet, takdim, te'hir, tağyir ve terhistir. Güven bulunmadığı zaman farz olan haccın sûkutu, yolculuk namazı, teyemmüm, Arafat ve Müzdelifede cem', korku anında namazın değiştirilmesi ve boğazda kalan bir lokmadan dolayı ölme tehlikesiyle karşı karşıya kalındığı zaman başkası yoksa çok az bir içkinin içilebileceği, müretteb lef ve neşr usulüne göre birer misal olarak alınabilir.

Kur'an'ın insanlara farz kıldığı şeyler çok azdır. O derece ki insan kısa bir zamanda öğrenmesi gereken şeyleri öğrenebilir. Kur'andaki يا ايها الذين آمنوا لا تسألوا عن اشياء ان تبد لكم تسؤكم وان تسألوا عنها حين ينزل القرآن تبد لكم عفا الله عنها

(4) Ebû Hanife, s. 263.
(5) Tarihu'l-Fıkhi'l-İslâmi (M. Ali es-Sayis) s. 25.
(6) el-Bakara sûresi, 185.
(7) el-Hac sûresi, 78.

والله غفور حليم - Ey iman edenler. Allah'ın afvettiği şeyleri - ki eğer size açıklanırsa ve siz bunları Kur'an inerken sorub da hükmü kendinize izhar edilirse fenânıza gidecektir - sormayın. Allah çok yarlığayıcıdır, cezada da aceleci değildir- âyeti (8) sarih olarak fazla şeyler sorulmamasını emretmektedir. Çünkü ne kadar çok soru sorulursa ahkâm da o kadar artacak ve çoğalacaktır. Böylece bizler ahkâm çokluğundan dolayı onların ifasından aciz kalacağız.

Tedrici olarak ahkâm vaz'ına gelince bilindiği gibi islâmın ilk geldiği zamanlarda Araplar her şeyi mubah görme yönünden büyük bir hürriyet içerisinde bulunuyorlardı. Bu bakımdan Allah, vaz edeceği hükümlerin hepsini de birdenbire indirmeyerek tedrici olarak göndermiştir. İçkinin yasak edilişinde takip edilen usul bu kısmın en güzel örneklerinden biridir. Çünkü ilk olarak içkinin haram olduğuna temas edilmeyip onda bazı menfaat ve günahların bulunduğuna, fakat günahının menfaatinden daha çok olduğuna işaret edilmiştir. İkinci defasında sarhoşken namaza yaklaşılmaması emredilmiş üçüncü ayetle de içkinin haram olduğu kesin bir uslupla izah edilmiştir. Bu âyetleri iniş sırasına göre şu şekilde sıralayabiliriz.

يسألونك عن الخمر والميسر قل فيهما إثم كبير ومنافع للناس و اثمهما أكبر من نفعهما .

-Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: «Onlarda hem büyük günah hem insanlar için faideler vardır. Günahları ise faidelerinden daha büyüktür (9). يا أيها الذين آمنوا لا تقربوا الصلاة و أنتم سكارى حتى تعلموا ما تقولون ولا جنبا الا عابري سبيل حتى تغتسلوا - Ey iman edenler, siz sarhoşken, ne söyleyeceğinizi bilinceye ve cünüp iken de - yolcu olmanız müstesna -ğusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın (10). يا أيها الذين آمنوا انما الخمر والميسر والأنصاب والأزلام رجس من عمل الشيطان فاجتنبوه . . -Ey iman edenler, içki, kumar (tapmıya mahsus) dikili taşlar, fal okları ancak şeytanın amelinden birer murdardır. Onun için bun(lar)dan kaçının ki muradınıza eresiniz- (11).

Müslümanlar adet bakımından zayıf ve az oldukları bir zamanda af cihetine gitmekle emrolunmuşlardır. خذ العفو وامر بالعرف و أعرض عن الجاهلين -(Habibim) sen (güçlüğü değil) kolaylığı (sağlıyan yolu) tut. İyiliği emret. Cahillerden yüz çevir.- ayeti (12) ile daha başkaları bu hususun bariz delillerindendir. Fakat müslümanların kuvvetlenmelerinden sonra zaferin tadını tatmaları için savaşa izin verildi. أذن للذين يقاتلون بأنهم ظلموا و ان الله على نصرهم لقدير. -Kendileriyle mukatele edilen (ya'ni düşmanların hucümuna uğruyan mü'-

(8) el-Maide sûresi, 101.
(9) el- Bakara sûresi , 219.
(10) en- Nisa sûresi , 43.
(11) el- Maide sûresi , 90.
(12) el- A'raf sûresi ,199.

min) lere, uğradıkları o zulümden dolayı, (bilmukabele harbe izin verildi. Şübhesiz ki Allah onlara yardım etmiye elbette kemâliyle kaadirdir.- ayeti (13) açıkça bu manaya delâlet etmektedir.

b) Sünnet :

Malum olduğu üzere sünnet, kavl, fi'l ve takrir olarak Hz. Peygamberden nakledilen şeylerdir. Kur'andan sonra ikinci derecede fıkhın kaynağı sünnetdir. وما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا واتقوا الله ان الله شديد العقاب - Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasak etdiyse ondan da sakının. Allahdan korkun. Çünkü Allah(ın) azabı çetindir.-ayeti (14) sünnetin ikinci bir kaynak olduğunu belirten kat'i bir nasdır. Haddi zatında Kur'an ve hadis birer kaynak olarak birbirlerinin aynıdırlar, biri diğerinden ayrılmaz. Hz. Peygamber'e itaat Allaha itaat demektir. Bunu من يطع الرسول فقد أطاع الله و من تولى فما ارسلناك عليهم حفيظا . - Kim o peygamber'e itaat ederse muhakkak Allah'a itaat etmişdir. Kim de yüz çevirirse, zaten seni onların başına bekçi göndermedik ya.-ayetinden (15) gayet açık olarak anlamış bulunuyoruz.

Sünnet, Kur'anın ilk mübeyyini ve izah edicisidir. Bu beyanı üç kısımda mutalaa etmek mümkündür. Birincisi beyanü't-takrirdir ki bir ayetin manasını te'yid ve takviye etmek gayesiyle varit olur. Meselâ, Hz. Peygamber'in Ramazan ayının görülmesiyle oruç tutulacağı ve yine ayın görülmesiyle iftar yapılacağına dair hadisi, فمن شهد منكم الشهر فليصمه - Öyleyse içinizden kim o aya erişirse (hazır olur, müsafir olmazsa) onu (orucunu) tutsun. - ayetindeki (16) hükmü te'yid ve takviye ile takrir etmektedir. İkinci beyan, beyanü't-tefsirdir. Bu nevi beyanlarda Kur'anın mücmel ve bazı müşterek lafızları izah edilir. Meselâ namaz, zekât ve hac gibi ibadetler Kur'anda mücmel olarak zikredilmiştir. Bunların ne rüknlerinden ve nede vakitlerinden mufassal olarak bahsedilmiş değildir. İşte bunları ve benzerlerini bize beyan eden Hz. Peygamberdir. Aynı şekilde bazı müşterek lafızlar da bizzat Hz. Peygamber tarafından beyan ve izah edilmiştir. Meselâ bir müşterek kelime olan القرء lafzının hayz manasında olduğunu Hz. Peygamber'in izah ve tefsirinden anlamış bulunuyoruz. Beyanın üçüncüsü beyanü't-tebdildir. Buna bir nevi nesh de diyebiliriz. Çünkü mütevatir bir haberle Hanefî görüşlü kimselere göre Kur'anın neshi caizdir.

---

(13) el- Hac sûresi , 39.
(14) el-Haşr sûresi, 7.
(15) en-Nisâ sûresi, 80.
(16) el-Bakara sûresi 185.

Hadisin değeri bu kadar büyük ve önemli iken ondan sarfı nazar ederek doğrudan doğruya Kur'andan hükümler çıkarmaya kalkışmak asla mümkün değildir. Imran b. Husayn'ın (Ö. 52/672) yanında bulunan bir kimse söz arasında hadisten istiğna edebileceğini söylemişdi. Imran ona «Sen ahmak bir insansın. Allah'ın kitabında öğle namazının dört rek'at olduğunu ve cehren kıraat yapılamıyacağını görüyormusun?» diyerek onu azarlamıştı (17).

c, d) İcma' ve kıyas :

Bilindiği gibi bütün ahkamı şer'iyye Hz. Peygamber zamanında Hz. Peygamber'in bizzat kendisinden alınıyordu. Fakat Hz. Peygamber ahirete irtihal ettikten sonra birçok hadiseler vukubuldu. Bu hadiselerin Kur'an ve hadislerde de hükümleri sarahatan belirtilmiş değildi. Bu meseleler hakkında hüküm vermek ve onları karara bağlamak lazım geliyordu. İşte bu sebeple yapılan çalışmalardan İslâm fıkhına iki kaynak ilâve edilmiş oldu ki bunlar icma' ve kıyasdı. İcma' ve kıyasın ne zaman neş'et etmiş oldukları hususunda bazı fikir ayrılıklarına raslıyoruz. Sayın Dr. Yusuf Musâ'nın da benimser göründüğüne göre bu iki kaynak ashab devrinde hayat bulmuştur. (18). Yemen'e gitmek üzere hazırlanan Muaz b. Cebel ile Hz. Peygamber arasında geçen konuşmadan da bu neticeye varmak mümkündür sanırım.

Fıkh ilminin hayatı incelenecek olursa Hz. Peygamber'den sonra bir hayli gelişmiş olduğu göze çarpar. Çünkü Hz. Peygamber'in ve ashabının hayat tarzları ile kendilerinden sonra gelen müslümanların yaşayışları arasında birçok değişiklikler vukubulmuştur. Bilhassa İslâm dininin doğuda ve batıda alabildiğine yayılmaya başlaması üzerine yeni yeni meseleler ortaya çıkmış örf ve adetler çoğalmıştı. Bütün bu yenilikler İslâm fıkhından hükümler istiyordu. Hz. Peygamber'den nakledilen hükümler bu yeniliklere cevap verebilecek durumda değildi. Bütün bunlar icma' ve kıyasın gelişmesine vesile oluyordu. Böylece tabiin arasında re'y ve hadis medreseleri doğdu. Bunların birincisi Irak'da ikincisi de Hicazda bulunuyordu. Bütün bu cereyanlara karşı umumi olarak fıkh ilmi gelişme yolundaydı. Tabiin de kendi zamanlarında karşılaştıkları ve ashab zamanında vukubulmamış müteaddit meseleleri bu sebeple ele almak mecburiyetini hissettiler. Etbaü't-tabiin zamanı ise çok daha geniş hadise ve olaylarla dolup taştı. Haddi zatında sahabe ve tabiine has bir devir olmadığı gibi etbaü't-tabiine mahsus bir zaman da yoktur. Çünkü tabiin devrinde etbaü'-ttabiinden birçoklarının mevcut olduğu gibi sahabe devrinde de tabiinden bir çoğu hayatta idi.

---

(17) Tuhfetü'l-Fukaha (Mukaddime) s. 7.

(18) Tarihu'l-Fıkhil-İslâmî, s. 22.

Bu devirde meydana çıkan Havaric, aleni olarak faaliyet göstermeye başladı. Bunlar, kendi fikir ve görüşlerine sahip fıkh bilginleri de elde etmişlerdi. Bunlar yanında daha geniş ölçüde göze çarpmaya başlayan Şia'nın da İslâm kültüründe tesiri hissedilmeye başlandı.

2- Hüküm istinbatı yönünden Kur'an tefsiri :

Bilindiği gibi Kur'an birçok fıkhi hükümleri ihtiva etmektedir. Ashab Arap diline olan vukufiyetleri sayesinde bunlardan birçoğunu anlıyor, bazıları için de Hz. Peygamber'e muracaat ediyorlardı. Fakat Hz. Peygamber'in ahirete irtihalından sonra halledilmesi gereken birçok meseleler ortaya çıktı. Bu hususda ashabın muracaat ettikleri ilk şey Kur'an olmuştu. Onda aradıklarını bulamadıkları zaman da Hz. Peygamber'in sünnetine dönüyorlardı. Nihayet fıkhi mezheplerin gelişmesinde rolü olan kimselerin zamanı gelmişti. Bu devirde de geçmişlerin, hükümlerine temas etmedikleri yeni yeni meseleler ortaya çıktı. Bu, fıkhi mezheplerin bir nevi başlangıcı idi. Fıkhi mezheplerin gelişmesi yanında fıkhi tefsirin de bir dereceye kadar türlülendiğini müşâhede etmekteyiz. Her fırka Kur'an ayetinin kendi lehinde olmasını, hiç olmazsa anlayışına muhalif olmamasını istiyordu. Bu çalışmalar sayesinde birçok fıkhi tefsirler meydana getirildi. Tanınmış alim el-Cassas'ın «Ahkâmü'l-Kur'an» adlı eseri bunlardan bir tanesidir. :

a) Çeşitli fıkhî hüküm istinbatına varan tefsir örnekleri :

(el-Maide 6) : يا ايها الذين آمنوا اذا قمتم الى الصلاة فاغسلوا وجوهكم و ايديكم الى المرافق و امسحوا برؤسكم و أرجلكم الى الكعبين - Ey iman edenler, namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi ve başlarınıza mezhedip, her iki topuğa kadar ayaklarınızı yıkayın.- Abdullah b. Mes'ûd bu ayetdeki ارجل kelimesini mensub olarak okumuştur (19). Bu duruma göre ارجل kelimesi رؤوس lafzının mahalline atfedilmiştir. Tıpkı şairin,

معاوي اننا بشر فأسجح _ فلسنا بالجبال ولا الحديدا

beytindeki الحديدا kelimesinin الجبال lafzının mahalli itibariyle mensubiyet kazanmış olduğu gibi. Abdullah ارجل kelimesinin mecrur okunuşunu tercih etmemişdir. Şayet öyle okumuş olsaydı bile, ayaklar, başlar üzerine mücerred olarak atfedilir, hüküm bakımından iştirakleri düşünülmezdi. Zira ayaklara meshetmek, umumi olarak Kur'anı şerheden Hz. Peygamber'in fi,line aykırı düşer. Bundan başka Abdullah b. Mes'ûd abdest ayetinde tertibi de lüzumlu görmemektedir, Yâni ayetteki و harfleri Abdullah tarafından tertip ifade eder mahiyetde kabul edilmemiştir. Bu hususta Abdullah b. Mes'ûd'-

---

(19) el- Cassas, Ahkâmü-l-Kur'an, II/345.

un ما ابالي بأي اعضائي بدأت اذا أتممت و ضوئي dediği nakledilmektedir (20). Bu ise abdest alırken tertibin şart olmadığını gösterir. Bu görüşe muhalefet eden Şafii'nin kendine göre delilleri vardır.

(el-A'râf 204) : و اذا قريء القران فاستمعوا له و أنصتوا لعلكم ترحمون - Kur'an okunduğu zaman derhal onu dinleyin, susun. Tâki (Allah'ın rahmetiyle) esirgenmiş olasınız.- Abdullah b. Mes'ûd bu ayete istinaden her hangi bir imama iktida eden kimsenin artık bir şey okumaması lazım geldiğini söylemiştir (21). Umumi olarak bu meselede üç ayrı fikirle karşı karşıya bulunuyoruz. Bunlar, cehri namazlarda okunmaması lazım geldiği (22), bütün namazlarda okunması gerektiği (23) ve nihayet sirri namazlarda okunup cehrilerde okunmamasının lüzumlu olduğudur (24). Rivayete göre Hz. Peygamber namazda okurken gerisinden de okuyanlar olmuş ve ses karışması hasıl olmuştu. Bu sebeple mezkûr ayet nâzil oldu (25). İmama iktida edildiği zaman hiçbir şey okunmayacağını ifade eden müteaddit hadisler vardır. انما جعل الامام ليؤتم به فاذا كبر فكبروا و اذا قرأ . . . . . فأنصتوا (الامام) و اذا قرا (26), . . . فأنصتوا (27) ve من كان له امام فقراءة الامام له قراءة hadisi (28) bunlardan üçüdür. Abdullah b. Mes'ûd namaz kıldırdığı bir sırada kendisine iktida edenlerden okuyanlar olmuştu. Abdullah bunu hoş karşılamadı ve onlara ما لكم لا تعقلون و اذا قريء القران فاستمعوا له و انصتوا لعلكم ترحمون dedi (29). Abdullah b. Mes'ûd'un bu fikrine Ali, İbn Abbas, Ebu'd-Derdâ', Ebû Said el-Hudrî, İbn Ömer, Zeyd b. Sabit ve Enes de muvafakat etmektedirler (30). Bütün bunlar müvacehesinde Abdullah b. Mes'ûd'un bir imamın arkasında okuduğunu bildiren rivayetin sıhhatinden şübhe etmek gerekir (31). Abdullah b. Mes'ûd kıraat hususunda diyor ki: «Ashab namaz kılarken Hz. Peygamber'in arkasında okurlardı. Rasûlüllah خلطتم علي القران dedi» (32). Şu hal-

(20) el-Cassas, Ahkamül-Kur'an, II/360.
(21) el- Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, III/42.
(22) Aynı eser, s. 40.
(23) Aynı yer.
(24) Aynı yer.
(25) Aynı eser, s. 36.
(26) eh-Nesâî, II/142; İbn Mace I/276; Müslim, II/15; el-Müsned, II/376,420,415; el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, III/41.
(27) İbn Mace, I/276; el-cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, III/41.
(28) İbn Mace, I/277; el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, III/41.
(29) İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, II/816.
(30) el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, III/42.
(31) el-Tabakat, VI/199.
(32) el-Müsned, I/451.

de Abdullah, ayetdeki اشتوا kelimesinin manasını şumullü bir şekilde ele almış ve tahsisi cihetine gitmemişir.

(en-Nisâ' 43) : أو لا مستم النساء فلم تجدوا ماءا فتيمموا صعيدا طيبا - Yahud da kadınlara dokunub da bir su bulamazsanız o vakit temiz bir toprağa teyemmüm edin. - Cünüb olan bir kimsenin teyemmüm edip edemiyeceği ashab arasında ihtilaflı bir konudur. Ali, Abdullah b. Abbas bunun caiz olduğunu söylemişlerdir (33). Abdulldh b. Abbas ve Ali'nin bu fikirlerine karşı Ömer ve İbn Mes'ûd cünüb olan bir kimsenin teyemmüm yapamıyacağı kanaatindedirler (34). Bu ihtilâfın sebebi لا مس kelimesine raci bulunmaktadır. Ali ve İbn Abbas bu kelimenin manasını cinsi yakınlıkla tefsir etmişlerdir (35). İbn Mes'ûd ve Ömer ise bunun el ile dokunmak manasında olduğu kanaatindedirler (36). Bu durumda, cünüb olan bir kimse Abdullah b. Mes'ûd'un görüşüne göre teyemmüm yapamıyacaktır (37). Fakat Hanefi taraftarı fıkh bilginleri bu meselede İbn Abbas ve Ali'nin görüşlerini tercih etmişlerdir. Abdullah b. Mes'ûd'un anlayışına göre eli ile kadına dokunan bir kimsenin abdesti de bozulmuş olacaktır (38).

لا مس kelimesinin ilk karşımıza çıkan manâsı el ile dokunmaktır. Fakat bazan cinsi yakınlıktan da kinâye olarak kullanılır. el-Cevherî, bu mânâları şu şekilde anlatır (39):

اللمس : المس باليد و قد لمسه يلمسه و يلمسه و يكنى به عن الجماع و كذلك اللا مسة

Bu meselede İbn Abbâs ve Ali'nin görüşleri daha kuvvetlidir. Çünkü lügat bakımından اللمس kelimesi kadına izafe edildiği zaman cinsi yakınlık manasını ifade eder. Meselâ Arap bu yakınlığı belirtmek isteyince جامعها manâsında لمست المرأة der (40). Ayrıca الملامسة malum olduğu gibi اللمس den مفاعلة dir. Bu veznin en bariz hususiyetlerinden biri de iki şey arasında iştirâk teminidir. Buna göre ayetdeki لا مس kelimesini de bu yönden anlıyarak karşılıklı bir dokunma manâsını kabul etmek gerekir. Bu da mezkûr yakınlıktır. Bunlardan başka el-Cevherî'nin de belirttiği gibi اللمس ve الملمس aynı manayadırlar.

---

(33) Bedâiu's-sanai', I/44.
(34) Aynı yer.
(35) Aynı eser, s. 45.
(36) Aynı yer.
(37) el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, II/369
(38) Aynı yer.
(39) es-Sıhah, II/972.
(40) ez-Zeylâî, I/12.

قالت اني يكون لي غلام ولم يمسني بشر ولم اك بغيا - O, benim nasıl bir oğlum olacakmış, dedi, (evlenip de) bana bir beşer dokunmamıştır.- ayetinde ise (41) المس kelimesi cinsi yakınlık karşılığında kullanılmıştır (42). المس de aynı anlama geldiğine göre لا مس nin de cinsi yakınlıkla tefsiri daha uygun olur. Bundan başka Hz. Peygamber'in, hanımlarından bazılarını öptüğü ve daha sonra da abdest almadan namaza gittiği rivayet edilmektedir (43). Bu delil de لا مس nin cinsi yakınlık mânâsına olduğunu göstermektedir.

(el- Bakara 228) : و المطلقات يتربصن بأنفسهن ثلاثة قروء - Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler (beklesinler)- Bu âyette beyan edilen iddet gayet sarih ve vazıhtır. Fakat buradaki قروء kelimesinin şer'i tabiriyle hayz mı yoksa tuhr mu olduğu ihtilaf konusudur. Ebû Bekr, Ömer, Osman, Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Ebû'd-Derdâ bu kelimenin hayz mânâsına geldiğine taraftar olmuşlardır (44). Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Ömer ve Aişe ise bu kelimenin temizlik manasında olduğunu beyan etmişlerdir (45). Bilindiği gibi القرء kelimesi ezdaddandır (46). Şu halde hem hayz ve hem de temizlik manasında kullanılabilir (47). Hayız manasında kullanılmış olduğunun en büyük delili Hz. Peygamber'in المستحاضة تدع الصلاة ايام اقرائها . . . hadisidir (48). Malum olduğu gibi kadın, namazını hayızlı olduğu günlerde terkeder. Şu halde buradaki ايام اقرائها tabiri ايام حيضها demektir. Temizlik manâsı ise yine Hz. Peygamber'in Abdullah b. Ömer için söylemiş olduğu ان من السنة ان تستقبل الطهر استقبالا فتطلقها لكل قرء تطليقة hadislerinden (49) anlaşılmaktadır. Buradaki لكل قرء terkibi لكل طهر te'vilindedir.

Abdullah b. Mes'ûd'un, القرء kelimesini hayz manâsında tefsir etmesi, kitap, sünnet ve akli delillere dayanmaktadır. Bu meselenin Kur'andan ilk delili yukarda zikretmiş olduğumuz ayettir. Bu ayetde üç قرء ile iddet beklenmesi emredilmektedir. Eğer bu kelime temizlik manâsında alınacak olursa o zaman iddetin iki temizlik ve üçüncünün de bir kısmı olması lâzım ge-

---

(41) Meryem sûresi 20.
(42) ez-Zeylâî, I/12.
(43) el-Müsned, VI/210,62; en-Nesâî, I/104; İbn Mace, I/168; Ebû Davud, I/83,84.
(44) Bedâiu's-sanai',III/193; el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, I/364.
(45) Aynı yerler.
(46) es-Sıhah, I/64.
(47) Aynı yer.
(48) Ebû Davud, I/116,117; İbn Mace, I/204.
(49) Bedaiu's-sanai',III/194.

lir. Çünkü talağın vaki olduğu temizlik, geri kalanı قرء dan sayılacaktır. Halbuki ثلاثة kelimesi muayyen bir adedin ismidir. Muayyen bir adede mevzu olan kelime ise daha aşağısında kullanılmaz. Böylece ayetle amel edilmemiş olur. Halbuki bu kelimenin manâsını hayız olarak kabul edersek iddet tam üç hayız olarak yerine getirilmiş olur. الحج أشهر معلومات - Hac (ayları) bilinen aylardır. - ayetiyle (50) iki ay ve üçüncünün de bir kısmının kasdedilmiş olduğu nazarı itibara alınarak, burada da iki قرء ve üçüncünün de bir kısmının kasdedilmiş olduğu ileri sürülemez. Çünkü أشهر kelimesi cemi bir isimdir ve adede de mukarin olmamıştır. Bu bakımdan hiçbir suretle hasr ifade etmez. قرء ise adetle tahdit edilmiş ve sınırlandırılmıştır. Bu asla binâen رأيت ثلاثة رجال cümlesini iki kimseye hamletmek mümkün değildir. Halbuki رأيت رجالا diyerek iki kişiyi kasdetmek mümkündür.

Hanefi görüşlü fıkh bilginleri Abdullah b. Mes'ûd'un fikrine ittiba etmişlerdir. Bu mesele fıkh ve usûl kitaplarında geniş bir şekilde ele alınmış ve izah edilmiştir (51). Burada daha fazla üzerinde durmak lüzumunu hissetmiyoruz.

(en-Nisâ' 23) : وأن تجمعوا بين الأختين - Ve iki kız kardeşi birlikde almanız da (keză haram edildi.) - Abdullah b. Mes'ûd, mülkü yeminle de olsa iki kız kardeşin bir nikahla birarada bulundurulamıyacağını söylemiştir (52). Bu fikir Ömer, Ali, Abdullah b. Ömer, Ammar ve Zeyd b. Sabit tarafından da benimsenmektedir (53). Sahabeden bazıları ise أحلتها آية و حرمتها آية demişlerdir (54). Bunlara göre haram kılan ayet yukardaki, helâl kılan ayet de والمحصنات من النساء الا ما ملكت أيمانكم - (Harb esiri olarak) sağ ellerinizin malik olduğu kadınlar (mülk-i yemininiz olan câriyeler) müstesnâ olmak üzere diğer bütün kocalı kadınlar (la evlenmeniz de size haram edildi.) - kavlidir (55). Bu meselede en çok nazarı dikkatimizi çeken şey helâl ve haramın ictima ettiği bir yerde Abdullah b. Mes'ûd'un haramı tercih etmiş olmasıdır. Abdullah'ın bu tutumu daha sonra gelen fıkh bilginleri tarafından ele alınmış ve ortaya اذا اجتمع الحلال والحرام غلب الحرام şeklinde bir fıhki

---

(50) el-Bakara sûresi 197.

(51) el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, I/364-374; Bedaiu's-sanai',III/193-195; ez-Zeylâî, III/26-27...

(52) el-Cassas, Ahkâmü'l-Kur'an, II/130.

(53) Aynı yer.

(54) Aynı yer.

(55) en-Nîsâ' sûresi 24.

kaide çıkmıştır (56). Bu duruma göre iki delil tearuz etse ve bunlardan biri tahrim ikincisi de ibaha iktiza etse tahrim iktiza edeni takdim edilir (57). Hz. Osman'a bu mesele sorulunca Osman, tahrim ayetini tercih ettiğini söyledi (58). İbn Nüceym (Ö. 970/1563) bu davranışın ihtiyatdan ileri geldiğini söyledikten sonra (59), bir çok mesele zikrederek yukardaki kaideyi izah etmiştir (60). Bu hususta el-Cassas'ın da kayda değer izahatı vardır (61).

B-LÜĞAT İLMİ

1-Ayetlerin lüğat yönünden tefsiri :

Bundan önce Abdullah b.Mes'ûd'un lüğat bilgisine temas etmiş ve müteaddit örnekler de vererek onun, Arap diline olan vukufiyetini belirtmeye çalışmıştık. Burada da, Abdullah'ın ayetleri lüğat yönünden tefsirine bazı misâller verecek ve konuya ışık tutmaya çalışacağız.

Abdullah b. Mes'ûd'un, ayetleri lüğat yönünden tefsirine bakılacak olursa daha çok müfredat tefsiri üzerinde durduğu görülür. Bunun yanında ayetleri umumî olarak tefsir ettiği de vakidir. Kendisinden gelen rivayetlerde bu hususu bariz bir şekilde görmekteyiz. Abdullah b. Mes'ûd yalnız sözle izah ve beyandan başka bir kelimenin anlamını belirtmek için hissi bazı örnekler de vermiştir. Meselâ, Küfe'de hazinedarlık görevini ifa ederken kendisine ed-Duhan suresinin (76) ıncı ayetinde geçen المهل kelimesinin manâsı sorulmuştu. Abdullah biraz altın ve gümüşü erittikten sonra bunun المهل kelimesinin manâsına en yakın örnek olduğunu beyan etti (62). Şimdi Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'andan bazı müfredâtı lüğat yönünden tefsirine birkaç örnek verelim.

(el-Bakara 2) : هدى للمتقين - (O) takva sahipleri için doğru yolun ta kendisidir - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetdeki هدى kelimesini نور ile tefsir etmiştir (63). İbn Abbas da aynı kanaattedir (64). Ancak gerek İbn Mes'ûd ve gerekse İbn Abbas هدى kelimesini hakiki ve ilk hatıra gelen manasiyle tefsir etmiş değillerdir. Çünkü الهداية haddi zatında, îsal şart olmamakla be-

---

(56) İbn Nüceym الأشباه والنظائر Mısır 1322, s. 43.
(57) Aynı yer.
(58) Aynı yer.
(59) Aynı yer.
(60) Aynı yer, s. 43-47.
(61) Ahkâmü'l-Kur'an, II/130-134.
(62) es-Sîratü'n-Nebeviyye (İbn Hişam), I/389.
(63) Tefsiru't-Taberî, I/98.
(64) Aynı yer.

raber delâlet etmekten, yâni doğru yolu göstermekten ibarettir. Arap bu münâsebetle هديته الطريق yahut هديته الي الطريق tabirini kullanır (65). Fakat takva sahipleri zaten gösterilen yolda olduklarından manâ, Kur'an takva sahipleri için hidâyet üstüne hidâyettir, demek olur. الهداية kelimesinin dalâletten doğru yola sevk manası ise ayette mevzu bahis değildir. Çünkü temas edildiği gibi takva sahipleri Allah'ın gösterdiği yoldadırlar. Onların bu halde tekrar doğru yola iletilmeleri düşünülemez. Bu bakımdan İbn Mes'ûd هدى kelimesini نور lafzıyla tefsir etmiştir. Kur'anda bu isti'malin örneklerine raslamak mümkündür. Meselâ, يا أيهاالذين آمنوا آمنوا بالله و رسوله والكتاب الذي نزل علي رسوله و الكتاب الذي أنزل من قبل. - Ey iman edenler, Allah'a, Onun peygamberine ve gerek o peygamberine ayet ayet indirdiği kitaba gerek daha evvel indirdiği kitaba iman (da sebat) edin. - ayetinde (66) iman edenler hakkında emir sigasiyle آمنوا denilmiştir. Bu ayetle muhataplardan tekrar iman etmeleri istenemiyeceğine göre matlub olan mütekâmil bir iman ve bu imanda sebattır.

(el-Bakara 3) : الذين يؤمنون بالغيب - O takva sahipleri ki onlar ğaybe inanırlar. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetdeki الغيب lafzı için أما الغيب فا غاب عن العباد من أمر الجنة و أمر النار demektedir (67). Haddi zatında «Ğayb» lüğatte bir şeyin gözden gizlenmesi ve gözden gizli kalan şey demektir. Sonra, duygulardan ve insan ilminden gizli kalan şeyler hakkında kullanılmıştır. Tabiidir ki bu, Allah'a göre değil insanlara nisbetledir. Şu halde Abdullah b. Mes'ûd'un bu ayetde tefsir ve izah etmek istediği ğayb, duygularımızın içine girmeyen, akıl vasıtasiyle de bilinemiyen ve ancak peygamberlerin haberiyle ma'lum olan şeydir.

(el-Bakara 10) : في قلوبهم مرض - Kalblerinde bir meraz vardır onların- Abdullah'ın, bu ayetdeki مرض kelimesini شك ile tefsir etmiş olduğunu görüyoruz (68) Bu sebeple lüğat kitaplarında da böyle bir kayda raslıyoruz. Lisânü'l-Arap sahibi bu kelimeyle ilgili olarak والمرض الشك ومنه قوله تعالي في قلوبهم مرض أي شك و نفاق وضعف يقين قال أبوعبيدة معناه شك demektedir (69).

(el-Bakara 30) : و نحن نسبح بحمدك و نقدس لك - Biz senin hamdinle tesbih ve takdis edip dururken (orada bozgunculuk edecek, kanlar dökecek kimse mi yaratacaksın?) - Bu ayetde zikredilen تسبيح ve تقديس kelimeleri-

(65) es-Sıhah, VI/2533.
(66) en-Nisâ' sûresi 136.
(67) Tefsiru't-Taberî, I/101.
(68) Aynı eser, s. 121.
(69) Lisan'ül-Arab, IX/99.

nin tefsirinde bazı fikir ayrılıkları görüyoruz. Başta Abdullah b. Mes'ûd olmak üzere نسبح بحمدك terkibi birçoklarınca نصلي لك şeklinde izah edilmiştir (70). Çünkü تسبيح kelimesi Arap dilinde صلاة mânâsında da kullanılmaktadır. Meselâ şair A'şâ'nın (Ö. 7/629)

وسبح علي حين العشيات و الضحي – ولا تعبد الشيطان والله فاعبدا

beytindeki سبح lafzından صل kasdedilmiş olduğu söylenmektedir (71). Bundan başka فسبحان الله حين تمسون و حين تصبحون - Haydi akşama girerken, sabaha ererken Allah'ı tenzih (ve tesbih) edin (namaz kılın) - ayetinde de (72) aynı manâyı müşâhede etmekteyiz. Aynı şekilde فلولا أنه كان من المسبحين - Eğer çok tesbih edenlerden olmasaydı. - ayetindeki (73) المسبحين lafzı da المصلين manâsında izah edilmiştir (74).

(el-Bakara 177) : والصابرين في البأساء والضراء وحين البأس - Sıkıntıda ve hastalıkta ve muharebenin kızıştığı zamanlarda sabr-u metanet gösterenler- Abdullah b. Mes'ûd bu ayetdeki البأساء kelimesini الفقر ، الضراء kelimesini de السقم yani hastalıkla tefsir etmiştir (75). Bu hususta Abdullah'dan gelen başka rivayetler de vardır. Meselâ diğer bir rivayetde البأساء açlık ve الضراء da hastalıkla izah edilmektedir (76). Bütün bunlardan sonra el-Cevherî البأساء kelimesini daha geniş ve şümullü bir anlamla tefsir ederek البأساء الشدة demektedir (77). Bu durum karşısında Abdullah b. Mes'ûd'un, mezkûr kelimenin manâları arasından birinin tahsisi cihetine gitmiş olduğunu söyliyebiliriz. Abdullah b. Mes'ûd ayetdeki البأس kelimesini de القتال ile tefsir etmiştir (78). Bununla beraber bazı lüğatçılar bu kelimeyi الشدة في الحرب şeklinde izah etmişlerdir. Meselâ el-Cevherî bu kelimeye البأس الشدة في الحرب diyerek temas etmektedir (79).

Bu konuda, elimizde mevcut pekçok örnek arasından aldığımız şu birkaç misâlle iktifa edeceğiz. Bütün örneklerin tetkikinden, Abdullah b. Mes'-

(70) Tefsiru't-Taberî, I/211.
(71) Lisânü'l-Arab, III/301.
(72) er-Rum sûresi 17.
(73) es-Saffat sûresi 143.
(74) Lisânü'l-Arab, III/302.
(75) Tefsiru't-Taberî,II/98.
(76) Aynı eser s. 99.
(77) es-Sıhah, II/904.
(78) Tefsiru't-Taberî, II/101.
(79) es-Sıhah, II/903.

ûd'un ayetlerin müfredâtı üzerinde büyük bir hassasiyetle durduğu anlaşılmaktadır.

Yukarda Abdullah b. Mes'ûd'un, ayetleri bazan müfredâtına temas etmeden umumi olarak tefsir etmiş olduğundan bahsetmiştik. Şimdi bu hususla ilgili birkaç örnek üzerinde duralım.

(en-Neml 12) : وأدخل يدك في جيبك تخرج بيضاء من غير سوء في تسع آيات الى فرعون و قومه انهم كانوا قوما فاسقين - Elini koynuna sok da Fir'avne ve kavmine (göstereceğin) dokuz mu'cize içinde o, kusursuz, bembeyaz olarak çıkıversin. Şübhesiz ki onlar fasiklar gürühudur. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetin tefsirine temas ederken müfredâtı üzerinde durmamış fakat «Hz. Musâ Fir'avne giderken üzerinde yünden bir cübbe vardı» demekle iktifa etmiştir (80).

(el-Mü'minun 104) : تلفح وجوههم النار و هم فيها كالحون - (Cehennemin) ateş (i) yüzlerine vurup yakacak, orada onlar, dişleri sırıtıp, kalacakdır. - Abdullah b. Mes'ûd bu ayetin tefsirine temas ederken müfredatı üzerinde hemen hemen hiç durmamış ve cehenneme girenlerin yüzlerinin ateşten yanacağını ve (tıpkı ütülmüş bir baş gibi) dişlerinin sırıtıp kalacağını söylemiştir (81).

(es-Secde 17) : فلا تعلم نفس ما أخفي لهم من قرة أعين جزاءا بما كانوا يعملون - Artık onlar için yapmakta olduklarına bir mükâfat olarak, gözlerin aydın olacağı (nimetlerden) kendilerine neler gizlenmiş bulunduğunu kimse bilmez.- Abdullah b. Mes'ûd bu ayetin tefsiriyle ilgili olarak «Tevratda, Allah, gece namaz kılmak için yataklarından kalkanlara, gözün görmediği, insan kalbinin hatırlamadığı, kulakların duymadığı ve Allah'a yakın bir meleğin bile işitmediği nimetler hazırlamıştır.» demiş ve bu manânın mezkûr ayetde gizli bulunduğuna işaret eimiştir (82).

Bunlarla beraber Abdullah b. Mes'ûd bir çok ayetde, bu ayetlerin ihtiva ettiği ve haddi zatında izaha muhtaç müfredâtın tefsirine de temas etmemiştir.

---

(80) Tsfsiru't-Taberî, XIX/139.
(81) Tefsiru't-Taberî, XVIII/56.
(82) Tefsiru't-Taberî, XXI/103.

NETİCE

Uzun müddet cehâlet ve dalâletin karanlıkları arasında kıvranan insanlara Allah (C.C.), Hz. Muhammed (S.A.V.) i gönderdi. Bu yeni bir devrin başlangıcı demekti. Cebrail, Hz. Peygamber'e zaman zaman ayetlerle iniyor, O da kendisine Allah tarafından nâzil olan bu ayetleri olduğu gibi okuyor ve tebliğ ediyordu. Bütün ayetlerin Hz. Peygamber tarafından açıklanması pek lüzumlu değildi. Çünkü, Kur'an ayetleri arasında mânâ yönünden gayet vazıh ve açık olanları vardı. Ayrıca bazı ayetler bazılariyle de tefsir edilmekteydi. Bununla beraber Hz. Peygamber sarih ayetlerde de belirtildiği gibi Kur'an'ı tefsir etmek ve onu halka açıklamakla Allah tarafından görevlendirilmişti. Türlü güçlükler içerisinde Hz. Peygamber kendisine tevdi edilen bu görevi tam olarak yerine getirdi ve tebliğ edilmesi istenen her şeyi tebliğ etti. Böylece, muayyen bir zaman sonra din tamam olmuş ve Peygamber'in vazifesi de sona ermişti. Artık dinin tekâmül devri bitmişti. Kısa bir müddet sonra Hz. Peygamber ahirete irtihal etti. O'nun müslümanlar arasından ayrılmasıyla vahy kesilmiş ve Cebrail'in ayetlerle yeryüzüne inmesi son bulmuştu.

Bir gün diğerine uymuyor, yeni yeni hadiseler zuhur ediyordu. Sahabe, karşılaştıkları müşkiller karşısında ilk olarak Kur'an'a muracaat ediyorlar ve onda aradıklarını bulmaya çalışıyorlardı. Bunda muvaffak olmadıkları zaman da Hz. Peygamber'in sünnetine başvuruyorlardı. Fakat öyle meseleler doğmuştu ki bunların halli için ne Kur'an ve ne de sünnetde hiçbir hüküm yoktu. Mutlaka halledilmesi gereken bu meseleleri çözebilmek için sahabe, her halde bir çare bulmalılardı. Böylece kıyas ve re'y ortaya çıktı. Zâten Hz. Peygamber zamanında başlamış olan bu iki esas, O'nun vefatından sonra böylece kuvvet buluyordu.

Bazı ayetlerin tefsiri bizzât Hz. Peygamber'in kendisinden duyulmuş olduğundan bu nevi ayetlerde ictihada mecâl yoktu. Fakat Hz. Peygamber'in tefsir ve izahına temas etmediği ayetler de vardı. Sahabe, Hz. Peygamberden tefsir ve izahı nakledilen ayetler yanında diğerleri hakkında da muhtelif kaynaklara başvurarak çalışmalar yapıyorlardı. Böylece re'y tefsirinin temeli atılmış oldu. Bu başarılı çalışmalar neticesinde sahabe arasından tefsir sahasında üstün kişiler göründü. İbn Abbas Hz. Peygamber'in duası bereketiyle Kur'an'ın tercümanı unvanını kazandı. Onu çok yakından Abdullah b. Mes'ud takibetti.

Abdullah b. Mes'ûd büyük bir fıkh bilgini ve herşeyden önce Allah kelâmını en iyi bilen büyük bir müfessirdi. Müteaddit ayetlerin tefsirini bizzât Hz. Peygamber'den duymuş, birçoğunda da aklî çalışmalar yaparak izahlarda bulunmuştu. Dilediği zaman Hz. Peygamber'in yanına izinsiz olarak

girebilme müsadesi bulunan Abdullah b, Mes'ûd İbn Abbâs'dan sonra tefsir sahasında ismi zikredilecek ilk sahabidir. Abdullah, Allah'ın kelâmını en iyi bilen bir insan olduğunu yemin de ederek müteaddit defalar beyan etmişti. Hattâ bu sahada kendisinden daha bilgili biri olsaydı devesine binip ona kadar giderek ilim öğreneceğini bile söylemişti.

Abdullah b. Mes'ûd, henüz hayatda iken Irak'da tefsir medresesinin temelini atmış bulunuyordu. Fıkh ilminde olduğu gibi tefsirde de re'ye önem veren Abdullah'ın bu medresesinde yüzlerce ilim adamı yetişmiş, seçkin kimseler doğmuştu. Tefsir ilmi daha sonraki nesillere bunlar vasıtasıyla aktarıldı ve değişik merhalelerden de geçerek günümüze kadar gelip ulaştı. Abdullah b. Mes'ûd ve daha başkalarının verimli çalışmaları sayesinde muhtelif yerlerde tefsir medreseleri kuruldu. Sahabe, Hz. Peygamber'den duydukları her şeyi yeni nesle olduğu gibi aktarmaya başladılar. Fakat zamanla gelişen olaylar, fitneler ve ilmî hareketler her şeyde olduğu gibi tesirini tefsirde de gösterdi. Çeşitli fırkalar kendi lehlerine tefsir ilminden yararlanma çabasına düştüler. Böylece tefsir nev'i çoğalmış oluyordu. Mezheb ve fikir ayrılıklarının müslümanlar arasında gelişmesi neticesinde tefsir ilmi de çeşitli merhalelerden geçti.

Kur'an'ın tefsiri hakkında herşey söylenip bitmiş değildir. Öyle zamanlar gelecek ki Kur'an ayetleri modern ilmin müvacehesinde daha çok vuzuha kavuşacak ve belki de hatalı olarak anlaşılmış bulunan bir ayet, zihinlerde tekrar canlanacaktır. Sahabenin ve onları takip eden kimselerin bazı ayetleri anlıyamamış olmalarını da tabiî olarak karşılamak gerekir.

Gelecekte, tefsir ilminin daha çok genişliyeceğini ve modern ilmin, Allah kelâmından anlaşılmayan bazı kısımları daha güzel bir şekilde açıklayacağını kuvvetle ümit etmekteyiz.

BİBLİYOĞRAFYA

el-Kur'anü'l-Kerim.

Abdu'l-Hamîd Muhammed Muhyi'd-dîn; *el- Ahvalü'ş-şahsiyye,* Mısr, 1958.

Ahmed Emin : *Fecru'l-İslâm,* Mısr, 1955.

» » : *Duha'l-İslâm,* Mısr, 1964.

» » : *Zuhru'l-İslâm,* Mısr, 1962.

Ali el-Karî : *Mirkatü'l-mefatîh şerhu mişkati'l-mesâbîh,* Kahire, 1309.

el-Alûsî, Ebû'l-fadl Mahmûd : *Ruhu'l-maanî fi tefsiri'l-Kur'ani ve's-seb'il-mesânî,* Mısr, 1301.

el-Amirî, Imadü'd-dîn Yahya b. Ebî Bekr : *Behçetü'l-mahafil ve buğyetü'l-emasil fî telhisi'l-mu'cizatı ve's-siyeri ve'ş-şemail,* 1331.

el-Askalânî, İbn Hacer Şihabu'd-dîn Ahmed : *el-İsabe fî temyizi's-sahabe,* Mısr,1939.

» » : *Tehzibu't-tehzîb.* Haydarabâd, 1326.

el-Aynî, Bedru'd-dîn Mahmûd b. Ahmed : *Umdetü'l-karî fî şerhi sahihi'l-Buharî,* İstanbul, 1308.

el-Bakıllânî, Ebû Bekr Muhammed : *İ'cazü'l-Kur'an,* Mısr, 1963.

Başmîl, Muhammed Ahmed : *Ğazvetü Bedr el-Kübrâ,* Mısr, 1964.

el-Belâzürî,Ahmet b. Yahya : *Ensabü'l-eşraf, Mısr, 1959.*

el-Bennâ, Ahmed Abdurrahman : *el-Fethu'r-Rabbanî maa muhtasari şerhihî bulûgi'l-emani,* Mısr, 1373.

el-Beydavi, Ebû Saîd Abdillah b. Ömer ; *Envaru't-tenzil ve esraru't-te-vîl,* İstanbul, 1296.

el-Buharî, Ebû Abdillah Muhammed b.İsmail, *Sahihu' l-Buharî* İstanbul, 1315.

» » : *e'- Edebü'l-müfred,* Kahîre, 1375-

el-Buharî, Abdu'l-Azîz b. Muhammed : *Keşfu'l-esrar alâ usuli'l-Bezdevi.* 1307.

el-Câhız, Ebû Osman Amr b.Bahr: *el-Beyanu ve't-tebyîn,* Mısr, 1960

el-Cassas, Ebû Bekr Ahmed b.Ali: *Ahkamü'l-Kur'an.* İstanbul, 1335.

Cerrahoğlu Doç. Dr. İsmail: *Kur'an tefsirinin doğuşu ve buna hız veren amiller,* Ankara, 1968.

el-Cevalikî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmet: *el-Muarrab mine'l-kelâmi'l-a'cemî,* Mısr, 1942,

el-Cevherî, İsmail b.Hammâd: *Tacu'l-lüğa ve sıhahu'l-Arabiyye,* Mısr, 1956

Curcî Zeydan: *Tarihu adâbi'l-lüğati'l-Arabiyye,* Mısr, 1957.

el-Cürcanî, Ebû Bekr Abdü'l-Kahir b. Abdirrahman: *er-Risaletü'ş-şafiye fî i'cazı'l-Kur'an'* Mısr.

Dahlan, Ahmed Zeynî: *Mine's-sirati'n-Nebeviyye ve'l-esari'l-Muhammediyye,* Kahire 1310.

ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd: *el-Mukni'* , Şam, 1940
« « : *et-Teysîr fi'l-kırati's-seb,* İstanbul 1930.
ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman: *es-Sünen,* Kahire, 1966.
Ebû' l-alà Afifî:*et-Tasavvuf es-sevretü'r- ruhiyyetü fi'l-İslâm,* Mısr, 1963
Ebû Amr Halife b. Hayyat : *Kitabu' t-tabakat,* Şam, 1966.
Ebû Dûvûd, Süleyman b. el-Eş' as: *es-Sünen,* Mısr, 1950.
Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb; *Kitabül'-'ilm,* Şam, 1385.
Ebû Nuayın, Ahmed b. Adillah el-İsfehanı ; *Hılyetu'l -êvliya,* Behrût, 1967.
« « : *Delailü'n-Nübüvve,* Haydarâbad, 1320.
Ebû 'Ubeyd,el-Kâsım b. Sellâm: *Kitâbu'l-emvâl,* Kahire,1968.
Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim: *Kitâbu'l-âsâr,* Kahire, 1355.
« « : *Kitâbu'l-harâc,* Kahire, 1382.
Ebû Zehre, Muhammed b. Muhammed: *Ebû hanîfe,hayâtuhu ve asruh,ârâuhu ve fikhuh,* Mısr,1946.
« « : *el-Ahvâlu'ş-şahsiyye,* Mısr, 1957.
el-Esed, Dr. Nâsıru'd-din: *Masâdıru'ş-şi'ri'l câhiliyy ve kıymetühâ't-târihiyye,* Mısr, 1966.
el-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım: *Şerhu'l-kasâidi's-seb'it-tıvâl,el-Câhiliyyat,* Mısr, 1963.
el-Ezrakî, Ebu'l-velîd Muhammed b. Abdillah; *Ahbâru Mekke ve mâ câe fîhâ minel-âsâr,* Beyrût, 1969.
Fuck Johann: *el-Arabiyye dirâsâtün fi'l-lüğa ve'l-lehecat ve'l-esâlib,* (Arapçaya çeviren, Abdü'l-Halîm en-neccar) Mısr, 1951.
Goldziher İ: *Mezahibu't-tefsiri 'l-İslâmî,* (Arapçaya çeviren, Abdü'l-Halîm en-neccar) Mısr, 1955.
el-Hafacî, Ahmed b. Muhammed: *Haşiyetü'ş-Şihab el-müsemmâ biinâyeti'l-kadî ve kifayeti'r-radî, alâ tefsiri'l Beydavî,* Mısr, 1283.
el-Harbî. Ebû İshak: *Kitabü'l- menasik ve emakini turukı'l-hac ve mealimi'l-cezîre,* Mısr, 1969.
Hasen, İbrahim Hasen: *Züamaü'l-İslam,* Mısr, 1953.
el-Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr Ahmed: *Iktıdaü'l-ilmi'l-amel,* Şam, 1385.
el-Hatîp, Muhammed Accac: *es- Sünnetü kable't- tedvin,* Kahire, 1963.
el- Hemezâni, Abdu'l-Cebbar b. Ahmed: *Tesbitü delaili'n-nübüvve,* Beyrut.1966.
el-Hudarî, Muhammed; *Tarihu't-teşrii'l -İslami,* Kahire, 1939.
İbn Abdi'l-Ber,el-Hafız Yusuf b. Abdil-Ber: *ed-Dürer fi'htisari'l-mağazi ve's-siyer,* Kahire, 1966-
« « : *el-İstiab fi ma'rifeti'l-Ashab,* Mısr, 1939.

İbn Abdi Rabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed: *el-İkdü'l-ferîd*, Kahire-1948.
İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillah: *Ahkamü'l-Kur'an*, Mısr, 1957.
« « : *el-Avasımu mine'l-kavasım.*
İbn Arabî, Muh'yi-dîn: *el-Futühatü'l-Mekkiyye*, Mısr, 1293.
İbnü'l-Cezvî, Ebû'l-ferac Abdurrahman: *el-vefa bi ahvali'l-Mustafa*, Kahire, 1966.
« « : *Sıfatü's-safve*, Haydarabâd, 1355.
İbnü'l-Cezerî: Ebû'l-hayr şemsu'd-dîn: *en-Neşru fi'l-kıraâti'l-aşr*, Şam, 1345.
« « : *Ğayetü'n-nihaye fi tabakati'l-kurra*, G. Bergstraesser neşri, 1932.
İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed: *Kitâbû'l-İmân*, Şam 1385.
İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzu'd-Din Ali b. Muhammed: *Üsdü'l-ğabe fi ma'rifeti's-Sahabe*, Mısr, 1280.
İbnü'l-Esîr Mecduddîn Ebû's-saadât el-Mubarak b. Muhammed el-Cezerî: *en-Nihaye fi ğaribi'l-Hadis ve'l-eser'* Mısr, 1963.
İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas : : *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, Mısr, 1310.
İbn Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed: *el-Müsned*, Mısr, 1313.
İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed: *Cevâmiu-s-sîre*, Mısr.
« « : *Mulahhasu ibtali'l kıyas ve'r-re'yi ve'l-istihsan ve't-tâk'lîd ve't-ta'lîl*, Şam, 1960.
İbn Hişâm, ebû Muhammed Âbdu'l-Melîk: *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Mısr, 1936.
İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillah Şemsu'd-Din: *İ'lâmü'l-muvakkiin*, Mısr, 1955.
İbn Kesîr, Ebûl-fida İsmail b. Ömer: *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Kahire, 1964-1966.
« « : *Tefsir'ul-Kur'ani'l-azîm*, Kahire, 1954.
« « : *el-Bidâyetü ve'n-nihaye fi't-tarih* Mısr, 1932.
İbn Kuteybe, ed-Dîneverî: *Kitabu'l-Maârif*, İsanbul, 1300.
« « : *Kitabu te'vili muhtelifi'l-Hadis* fi'r-reddi alâ a'dai'l-Hadîs, Mısr, 1326.
« « : *Tefsiru ğaribi'l-Kur'an*, Mısr, 1958.
« « : *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, Mısr, 1954.
İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid *es-Sünen*, Mısr, 1952.
İbn Menzûr, Ebû'l-fadl Cemâlû'd-din Muhammed b. Mükerrem: *Lisânü'l-Arab* Mısr, 1300.
İbnu'n-Nedîm, Ebûl-ferac Muhammed: *el-Fihrist*, Mısr, 1348.
İbn Nüceym, Zeynü'l-Abidîn b. İbrahim: *el-Eşbah ve'n-nâzair*, Mısr, 1322.
İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed: *et, Tabakatûl-Kübrâ*, Beyrut, 1957.
(Kitapda geçen «et-Tabakat» kelimesi bu kitaba işarettir. Diğer tabakat kitapları sarahaten zikredilmiştir.)
İbnu's-Salah, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman *Ulûmü'l-Hadis* Haleb, 1966.
İbn Seyyidi'n-nas: *Uyunü'l-eser fî funûni'l-magazî ve'ş-şemaili ve's-siyer*, Kahire, 1356.
Jeffery Arthur: *Materials for the history of the text of the Kur'an*, Leiden, 1937.

Jeffery Arthur neşri: *Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'an ve huma mukaddimetü kitabi'l-mebani ve mukaddimetü İbn Atiyye*, Mısr, 1954.
el-Kadı, Abdü'l-Fettah : *el-Budûrü'z-zahira fi'l-kıraati'l-aşri'l-mütevatira*, Mısr, 1955.
Kâhhâle, Ömer Rıda: *A'lamü'n-nisa'fi alemeyi'l-arabi ve'l-İslâm*, Şam, 1958.
el-Kândihlevî Muhammed Yusuf: *Hayatü's-Sahabe*, Kahire, 1969.
el-Kasânî, 'Ebû Bekr İbn Mes'ûd; *Bedaiu's-sanai' fî tertibi'ş-şerai'* Mısr, 1327.
el-Kasımî, Muhammed Cemalû'd-din: *Tefsiru'l-kasımî*, Mısr, 1957.
el- Kastallânî, Ebû'l-Abbas şihabu'd-din Ahmed b. Muhammed: *İrşadüs-sârî fî şcrhi Sahihi'l-Buharî*, Mısr, 1304.
el-Kaysî, Mekkî b. Ebî Talib: *el-İbâne an maani'l-kıraat*, Mısr.
Koçyiğit Tal'at Doç. Dr: *Hâdis Usûlü*, Ankara, 1967.
el-Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed: *el-Cami' li ahkami'l- Kur'an*, Kahire, 1967.
Mahmesânî Subhî: *Felsefetü't -teşri'fi'l-İslâm*, Beyrut, 1952.
el-Makrîzî, Ebû'l- Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir. *İmtau'l esma'*, Mısr, 1941.
el-Muhasibî, Ebû Abdillah el-Haris b. esed:*Risâlet'ül-müsterşidin*, Haleb, 1964.
el-Mehaimî, Ali b. Ahmed: *Tebsîru'r-Rahman ve teysîru'l-Mennân*, Mısr, 1301.
el-Müberred, Muhammed b. Yezîd b. Abdi'l-ekber: *el-Kamil*, Mısr, 1956.
el-Münâvi: *Feydu'l-Kadir şerhu'l-camii's-sağır*, Kahire, 1938.
en-Nesâî, Ebû Abdirrahman: *es-Sünen*, Mısr, 1930.
en-Nesefî, *el-Akaid*, (Mecmuatü'l-havaşî) Mısr, 1329.
en-Nevevi, Muhyi'd-Din: *Şerhu'n-Nevevî'alâ sahıhi Müslim*, Mısr, 1283.
Okiç, Prof. M. Tayyib: *Tefsir notları*, Ankara, 1965.
« « : *Kuran-ı Kerimin uslüb ve kıraatı*, Ankara, 1963.
Ömer, Ebû'n-nasr: *Osman b. Affan*, 1935.
er-Rafii, Mustafa Sâdık: *İ'cazü'l-Kur'an ve'l-belâğatü'n-Nebeviyye*, Kahire, 1940.
er-Razî, Muhammed fahru'd-Din: *Mefatihu'l-ğayb* (et-tefsiru'l-kebir) İstanbul, 1308.
er-Rummânî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsâ: *en-Nüketü fi i'câzi'l-Kur'an*, Mısr.
es-Saâlibî, Ebû Mensûr Abdü'l-Melik b. Muhammed: *Fıkhü'l-lûğa*, Mısr, 1938.
es-Salih, Dr. Subhi: *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, Şam, 1962.
es-Sayis, Muhammed Ali: *Tarihu'l-fıkhi'l-İslâmî* Mısr, 1957.
es-Seffârînî, Ebû'l-Avn Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed: *Şerhu sülâsiyyati müsnedi'l-İmamı Ahmed*, Şam, 1380.
es-Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Davûd: *Kitabü'l-masahif*, Mısr, 1936.
es-Suyûtî, Celâlü'd-Din Abdurrahman: *el-Müzhir fi ulûmi'l-luğa ve envaiha*, Mısr.
« « : *el-İtkan fi ulumi'l-Kur'an*, Mısr, 1368.
« « : *Tarihu'l-hulefa*, Kahire, 1964.
« « : *Tedribu'r-râvî şerhu takribi'n-Nevâvî*, Mısr, 1959.
« « : *el-Hasaisü'l-kübrâ*, Haydarabâd, 1319.
« « : *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsiri bi'l-me'sûr*, Tahran, 1377.
es-Sûbkî, tacu'd-dîn ebû Nasr Abdulvahhab: *Tabakatü'ş-Şafiiyye el-kübra*, Mısr,

eş-Şafiî,Muhammed b. İdris: *er-Risâle*, Mısr,1940.
eş-Şa'ranî, Ebû'l-mevahib Abdulvehhab:*et-Tabakatü'l-kübra, istanbul,1316.*
eş-Şartûnî, Sâîd: *Akrabu'l-mevarid fi fasahi'l-arabiyyeti ve-şevarid,* Beyrut, 1889.
eş-Şehristânî, Ebû'l-feth Muhammed b.Abdi'l-Kerîm: *el-Milela ve'n-nihal,* Kahire,1948.
eş-Şiblî, Bedruddin Ebû Abdillah, *Kitabu akâmi'l-mercan fî ahkami'l-cann;* Mısr,1326.
eş-Şihavî, İbrahim Dusûki; *el- Hısbetü fi'l-İslâm,* Kahire, 1962.
et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir: *Camiu'l-beyân an te'vîli ayi'l-Kur'an,* Mısr, 1954.
et-Taberî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdillah: *er-Riyâdu'n-nadira fi mênakibi'l-aşara,* Mısr,1327.
et-Tantavî, Ali ve Naci: *Sîretu Ömer b. el-Hattâb,* Şam, 1355.
et-Tirmizi, Muhammed b. İsâ: *es-Sünen,* bi şerhi'l-İmam İbni'l-Arabi, Mısr, 1934.
et- Tûsı, Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrac: *el-lüma'fit-tasavvuf,*Leiden,1914.
el-Vâhidi, Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Ahmed: *Esbabû'n-nüzûl,* Mısr, 1959.
Yusûf Musa, Prof Dr. Muhammed: *Tarihu'l-fıkhı'l-islâmî,* Mısr, 1958.
ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim: *I'rabü'l-Kur'an,* Mısr, 1963.
ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsu'd-Dîn : *Tezkiratü'l-huffaz,* Haydarâbâd, 1955.
« « : *Siyeru a'lami'n-nübelâ,* Kahire, 1956-1962.
« « : *Mizânü'l-i'tidal fi nakdi'r-rical,* Kahire, 1963.
ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer : *el-Keşşâf an hakâiki ğavamizi't-tenzîl,* Mısr, 1308.
ez-Zerka, Prof. Dr. Mustafa : *Tuhfetü'l-fukahâ,* (Mukaddime) Şam, 1964.
ez-Zerkânî, Abdü'l-Azîm : *Menahilü'l-irfan fi ulûmi'l-Kur'an,* Mısr, 1372.
ez-Zerkeşî, Bedru'd-dîn Muhammed b. Abdillah : *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an,* Mısr, 1957.
ez-Zeylâî, Fahru'd-dîn Osman b. Ali : *Tebyinü'l-hakaik şerhu kenzi'd-dakaik,* Mısr, 1313.
ez-Ziriklî, Hayru'd-dîn : *el-A'lâm,* 1954.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sahife

II. BÖLÜM

İBN MES'ÛD ve TEFSİRDEKİ YERİ

A—SAHABE DEVRİNDE TEFSİRLE İLGİLİ MESELELERE UMUMİ BİR BAKIŞ

B—İBN MES'ÛD ve IRAK TEFSİR MEDRESESİNİN TEŞEKKÜLÜ

C—İBN MES'ÛD'UN TEFSİRDEKİ METODU

Sahife

III. BÖLÜM

İBN MES'ÛD TEFSİRİNİN ÇEŞİTLİ İLİMLER YÖNÜNDEN HUSUSİYETLERİ

A—FIKH İLMİ

B—LÜĞAT İLMİ